

TUDOMÁNYTÁR.

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓSTÁRSASÁG.

SZERKEZTETI

CSATÓ PÁL,

LEVELEZŐ TAG.

1836ra

XI.

HARMADIK KÖTET.

KÖMETSZETEKSEL.

BUDÁN,

A' MAGYAR KIR. EGYETEM' BETŰIVEL.

1836.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

Statustörténet.

	<i>Lap.</i>
A' mostani europai polgári alkotmányok' alapulása. Középkor. .... Sup. KIS János	3.

Jogtudomány.

Bevezetés a' természeti jogba ..... Prof. CSATSKO Imre.	84.
---	-----

Műtudomány.

Az ártézi kutakról, honunkra alkalmaztatva. Id. Derczeni DERCSÉNYI János.	132.
--	------

Literaturatörténet.

A' francia szépliteratura' történeteinek velleje, a' XVI. század' kezdetétől a' XIX. század' első negyedének végeig. .... Sup. KIS János.	152.
---	------

LITERATURA.

Angol literatura. Bírálólatok.

1. Deontology or the science of morality, in which the harmony and coincidence of duty and self-interest, virtue and felicity, prudence and

benevolence are explained and exemplified. From the Mss. of Jeremy BENTHAM arranged and edited by John Bowring.

2. Sketches in Spain, during the years 1829—32; by Captain S. E. COOK.

3. Report of a Committee of the Manchester Statistical Society on the state of Education in the Borough of Salford 1—3. SZALAY László. . 190.

VEGYES KÖZLÉSEK.

Rándulás Carinthiába, Glockner hegyéig.

Prof. SZENCZY Imre. 206.

ARRENDMENT.

ARRENDMENT.

ARRENDMENT. ARRENDMENT. ARRENDMENT. ARRENDMENT. ARRENDMENT.

ARRENDMENT.

ARRENDMENT. ARRENDMENT. ARRENDMENT. ARRENDMENT. ARRENDMENT.

ARRENDMENT.

ARRENDMENT. ARRENDMENT. ARRENDMENT. ARRENDMENT. ARRENDMENT.

ARRENDMENT.

ARRENDMENT. ARRENDMENT. ARRENDMENT. ARRENDMENT. ARRENDMENT.

ARRENDMENT.

ARRENDMENT. ARRENDMENT. ARRENDMENT.

ARRENDMENT. ARRENDMENT. ARRENDMENT. ARRENDMENT. ARRENDMENT.

T U D O M Á N Y T Á R .

TIZENEGYEDIK KÖTET.

T U D O M Á N Y T Á R.

TIZENEGYEDIK KÖTET.

STATUSTÖRTÉNET.

A' MOSTANI EUROPAI POLGÁRI ALKOTMÁNYOK' ALAPULÁSA.
KÖZÉPKOR. NAGY KÁROLTÓL A' KERESZTES HADAK
UTÁNIG.

*(Robertson és Römer szerint.)*¹

Midőn Nagy Károl az uralkodásra lépett, országának nyugotról a' magában meghasonlott Spanyol-khalifaság volt szomszédja. Ettől Károl egy részt, melly az Ebroig ért, elszakasztott, 's éjszak felől az oviedoi vagy leoni királyok mind tovább-tovább terjeszkedtek 's a' Maurusoktól egy tartományt a' másik után elvettek. Britanniában a' nagy Egbert az angolszász országokat egy birodalommá egyesítette. A' Visurgis és Albis' vizei mellett a' még meg nem hódoltatott Szakszok laktak; tőlök éjszakra a' sok apró országokra oszlott Dánok és Svédek; 's kelet felé a' hasonlókép több fejedelmeknek engedelmessé 's egész Ázsia' széléig terjedő Szlávok. A' mai Magyarországot az Ázsiából jött Avarok birták, 's Olaszországot Roma városán és Napolországnak a' görög császársághoz tartozó egy kis részén kívül a' Longobardusok hódoltatták meg. A' görög birodalom silány fejedelmek ál-

¹ Több előforduló környülményekre nézve szükséges általában megjegyezni, hogy az eredeti irás 1790—1792 készült.

tal igazgattatván, nagy nehezen védelmezte magát az Industól fogva az Atlanti tengerig elterjedett Arabok ellen. Károl a' Szakszoknak, a' Szlávok és Avarok' egy részének meggyőzése 's Olaszországnak meghódoltatása által olly hatalmas országot alkotott, millyent a' nyugot a' romai monarchia' elenyészésétől fogva nem látott.

Károl legnagyobb ember volt azok között, kiket a' közép idő szült; egy bárdolatlan nemzetben 's vad században maga mivelte ki magát, 's századján jóval felülemelkedett. Győzödelmei Európának nagy részét alája vetették; 's fejedelmi okossága győzőket és meggyőzetteket, szabad, zabolátlan, 's nyelvekre, vallásokra, igazgatásformájokra, gondolkozásmódjokra 's erkölcsökre nézve egymástól különböző, száz esztendő háboruk 's ellenségeskedések miatt egymást gyűlölő nemzeteket csudálkozásra méltó rendben 's függésben tartott. Azon eszközők, mellyekkel e' végre élt, 's az intézetek, mellyeket tett, Europa' utóbbi polgári állapotjának formálására szembetűnő befolyással voltak, 's azért minden tekintetben megérdemlik figyelmünket.

Midőn Károl atyja' királyi székébe ült, 's testvére' osztályrészét a' magáéval egyesítette, a' királyok' hatalma sokkal nagyobb volt, mint Chlodovig' idejében. De az egész polgári állapotban sok rendetlenség, 's anarchia uralkodott. A' hatalmas nemesek 's a' király' szolgálói az alsóbb rendű szabad embereket elnyomták; a' királyi helytartók a' tartományokban mindent kényök szerint tettek, 's az előtte volt fejedelmek ezeknek hatalmaskodásait elnézték, mivel ragadományaikban osztoztak 's kevélységöket nem büntették meg, mivel tőlök félték. Ennek, a' szabad közembereknél szükségképen rosz következéseket kellett szülni. Ez a' szomszéd nagyoktól vagy a' helytartóktól jobban félt, mint a' királytól, 's nem könnyen állott ellenek, mikor a' király' részéről kivántatott is. Sokan a' szabad ember' nevét, melly csak terhet adott 's veszedelmet okozott, már nem becsülték, 's egy vagy más módon valamelly nagynak ótalma alá adták magokat.

A' két legnevezetesebb nemzetek, a' Longobardusok és Szakszok, közül, mellyeket Károl országához csatolt, a' Longobardusokat legkönnyebben meggyőzte. Ezen országban a' birtok és hatalom sok hercegek között volt megosztva, kik a' magok közül választott királytól kevésé függöttek. Károl, ugy látszik, Olaszországban kevés változást tett. Még a' hercegeket is legnagyobb részént meghagyta elébbeni jószágaik' 's jusaik' birtokában, 's még a' hatalmas Beneventi herczegséget sem gyengítette meg, megelégedvén azzal, hogy őt Olaszország' királyának mindnyájan megesmerték 's neki adót fizettek.¹

Az a' háboru, mellyel Károl a' Szászokat vagy Szakszokat végre hatalma alá kényszerítette, minden háboruk között, mellyeket a' történetírás említ, a' legvérengzőbbekhez 's legtartósabbakhoz tartozik, 's legnagyobb bizonyosága annak, melly állhatatossággal hajtotta végre ezen hódoltató a' maga szándékát. Az elébbi frankus királyok már régen harczoltak velek, de nem mehettek többre, csak arra, hogy némelly Gauk nekik adót kénytelenítették fizetni. Károl harmincz esztendei győzödelmes hadakozásával, az elpártoltak és ismét meggyőzettek ellen elkövetett legirtóztatóbb kegyetlenkedéssel és sok ezer Szászoknak más tartományokba áltplántálásával csak annyit nyert, hogy a' szabadság' ezen hősmagzati, magokat, mint szabad emberek, országához kapcsolták, de a' Frankusok' jobbágyai semmikép sem lettek. A' régi német demokratiai igazgatásmód, melly szerint a' törvényhozás 's a' legfőbb hatalom a' nemeseknek és szabad közembereknek kezében volt, a' Szászok között változatlanul megmara-

¹ Károl egy tartomány' meghódoltatásánál sem tette ezt, sőt a' hercegi igazgatást még ott is eltörölte, a' hol igazgatót maga nevezhetett ki. Ugy látszik, a' Longobardusok' igazgatásformáját azért kímélte meg olly igen, mivel ezen országot csak a' legnagyobb engedékenység által hódoltathatta meg. A' szomorú tapasztalás meggyőzte mind Károl' legközelebbi következőit, mind a' későbbi francia királyokat a' felől, melly nehéz legyen az Alphegyeken túl elfoglalt tartományokat megtartani, ha azokat elfoglalni könnyű is.

dott. Nem voltak nekik béke' idején sem királyjaik sem hercegeik; csak háboru' idején választottak magoknak a' nemesek közül hercegeket. Ilyen volt *Widekind*. Ez Károlnak soká ellentállott, és soha sem hódolt meg egészen. A' király látta, hogy lehetetlen a' Szászokat maga alá vetni, míg ezen vitéz vezér' kormányozásához bizhatnak. Magához hívta tehát ezt öszvebékélés végett. A' Szászok ekkor vagy a' Frankusok vagy magok által Westfáli, Engeri és Ostfáli kerületbeliekre voltak felosztva, 's azt a' helyet, hol közgyüléseiket tartották, a' történetírók Markloh névvel nevezik. Widekind Westfáli, Bruno Engeri 's Albin Ostfáli herceg volt. Az, hogy a' Szászok Károlytól elpártolásokat minduntalan megújították, ha egészen nem is, legalább főképen onnét származott, mivel Károly inkább csak ezen hercegekkel 's ezeknek késéreti seregekkel 's barátjaikkal hadakozott, mint az egész nemzettel, 's a' Heerbann talán nem előbb, hanem csak a' foglyoknak az Aller' vize mellett történt szörnyü meggyilkoltatások után fogott fegyvert. Widekind' megbékélésével azt nyerték a' Frankusok, hogy egy hatalmas nagy, ki az egész nemzetre nagy befolyással birt, 's kit hadi vitézsége rettentővé tett, nem volt többé ellenségök. De ez által nem szűnt meg a' nemzet' ellentállása. Károl érezte végre, hogy lehetetlen azt járom alá kényszeríteni, olyan ajánlásokat tett nekik, mellyek szerint ha magokat megadnák, frank jobbágyaival egyenlők lennének. Ezen ajánlásokat a' szelzi híres békekötésben elfogadták 's az által a' nagy frank monarchiának tagjaivá lettek, de ugy, hogy a' Frankokkal nem tétettek egy testté, hanem azoktól különvált nemzet maradtak. Ez annyival is inkább megjegyzést érdemel, minthogy ez által az éjszaki és déli Németország között a' különbség, melly mint föntebb mondánk, eleitől fogva helyet talált, megtartott, az utóbbi időkben is fönmaradt 's a' törvényhozásban és polgári alkotmányban még most is észrevétethetik. Károl nem vette el tőlök a' törvényhozás' jusát, mellytől mindaddig meg nem váltak vol-

na, míg magokat védelmezni egészen tehetetlenek nem lennének.

De a' nemzeti gyűlések már nem pap' előlülése alatt tartattak, hanem egy királyi tisztviselő adta elő azokban a' tárgyakat. Az ország helytartóságokra osztatott fel, mellyek közül mindenikben egy gróf volt az előljáró. A' Szakszok kénytelenek voltak az új fejedelem' vallását bévenni 's keresztyénekké lenni. Ez püspököket adott nekik, 's részént, hogy a' vallás' ereje által őket annál könnyebben engedelmességben tarthatná, részént, hogy a' tőle távol eső helytartók' vigyázása alatt lennének, ezen egyházi főknek részt adott a' törvényszolgáltatási hatalomban.¹ A' Szakszokat dézsma-adás által ezen főpapok' eltartására kényszerítette, melly terhet ők nagy kedvetlenséggel viseltek. Minthogy Károl az ő nagy birodalmának minden tartományait egy egész gyanánt nézte, azért megkívánta ugyan, hogy a' Heerbann is segítségével legyen monarchiája' legtávolabb eső határszéleinek védelmezésére is, de olly méltányos határozással, hogy csak akkor álljon ki egészen, ha a' Szakszok' országa támadtatik meg, 's Cseh- és Spanyol-országokba pedig csak contingenseket küldjön,² 's az utolsó esetekben több szegények állítsanak egyegy katonát.

¹ A' püspökök a' grófokkal és hercegekkel együtt királyi tisztviselők voltak. Az ezen időbeli rendelések 's oklevelek ezt eléggé bizonyítják. Cap. IV. ad ann. 806. §. 4. ap. Baluz. t. i. p. 450. *Ut episcopi cum comitibus stent, et comites cum episcopis, ut uterque pleniter ministerium facere possit.* Cap. ann. 823. §. 12. ib. p. 636. *Et quoniam unusquisque vestrum (comitum et episcoporum) partem ministerii nostri per partem habere dignoscitur etc.* Az ezen időbeli számos rendelések mindenütt mutatják azt, hogy Károl az ország' igazgatását a' grófokra és püspökökre közösen bizta. Szokások is volt a' Szakszoknak papjaikat úgy nézni mint békebirákat. Sőt a' püspököknek az alsóbb tisztviselők' bánásmódjáról is tudósítást kellett tenniük, *et amborum relata de aliorum fidelium in suis ministeriis consistentium aequitate et pace atque concordia cognoscere.* ib.

² Tudniillik Csehországban minden harmadik, Spanyolor-

Az a' nagy hatalom, melyre a' helytartók a' magok' tartományaikban szert tettek, Károl' előzőinek olly veszedelmes volt, hogy annak kisebbitését elősegítő eszközökről kellett gondolkodnia. Hogy őket meggyengítesse, nemcsak az örökös hercegeket Bavariában és Alemanniában eltörölte, hanem főhelytartókat is, kik nem grófoknak hanem megkülönböztetés végett hercegeknek hivattak, vagy épen nem vagy csak ritkán nevezett ki.¹ Továbbá a' helytartói hivatalokat nem mindenkor a' tartománybeli nagyoknak adta, hanem külföldieket, különösen Frankokat tett az elfoglalt tartományokban grófokká. Minthogy kivált a' Szakszok' hűsége felől kételkedni oka volt, az ottani püspököket és grófokat egymásra felvigyázókká tette,² 's elegendő hatalmat adott nekik az olly igyekezeteknek, melyek neki árthattak volna, megzabolázására. Végre, hogy mind a' ketten felvigyázók alatt tartatnának, és mind az alattvalók' elnyomásában, mind az ellene-dolgozásban gátoltatnának, minden esztendőn biztosokat küldött, kik a' tartományi gyűléseket összehívják, azokban előlülnének, a' grófok és püspökök ellen tett panaszokat meghallgatnák, azoknak ítéleteit, ha kívántatnék, újra ítélet alá vennék, számadásaikat megvizsgálják, a' beszedett királyi pénzeket magoknak áltadatnák 's a' királyt a' tudományok' állapotjáról 's a' helytartók' magokviseletéről tudósítanák. Az illy biztosok követ-grófoknak, *Missi Dominici* •

számban minden hatodik embert. L. Capit. ann. 801. §. 5. ap. Baluz. T. I. p. 460. Igy hasonlóképen a' Capit. ann. 807. ib. p. 459. szerint öt szakszoniai allodium-birtokosok, Spanyolország' számára csak egy katonát, Csehország' számára ketten egyet állítottak; a' Szorbuszok ellen mindnyájan harczoltak.

¹ Ha valljon Károl' általjában nevezett-e ki hercegeket: 1. Pffeflinger in Vitriarii illustr. T. II. p. 84.

² Capit. a. 813. §. 12. ap. Baluz. T. I. p. 636. *Per commune testimonium, id est episcoporum de comitibus, comitum de episcopis comperire, qualiter scilicet comites justitiam diligant et faciant, et quam religiose episcopi conversentur et praedicent.*

vagy *Domini* nevet véselték, hatások' köre pedig *Missaticum*nak mondatott. Ők rendeltek jobban alsóbb tisztviselőket, 's a' Heerbann az ő felvígázások alatt állott. ¹ Ezen rendszabás által a' tartományokat nagy függésben tartotta 's a' nagyok' hűségét megőrizte.

Károl' igazgatási rendszere szembetűnőképen határtalan uralkodásra vitt. Igen nehezen ótalmazhatja meg valamely ország a' maga szabad polgári alkotmányát olly király alatt, ki fejedelmi okosságot nagy hadi szerencsével párosít. A' meghódoltatott provinciák magok is segítik neki régi alattvalóit elnyomni. A' katonai rend olly erősen ragaszkodik hozzá, hogy azt minden tartózkodás nélkül fordíthatja törvénytelen rendelkezések is végrehajtására. A' közember bámulja őt, 's ha nyomattatását még olly igen érzi is, nem meri szavát egy olly fejedelem ellen felemelni, kinek tündöklő nagysága reá kiírt-hatatlan benyomást tett. Hibás ugyan az országi jusok' némelly újabb tanítóinak vélekedése, midőn azt állítják, hogy Károl' Francia- és Német-országai az által, hogy Romában császári titulust vett fel, mintegy római császársággá lettek, és hogy azért egy hajdani római despotá' jusait lehet neki tulajdonítani. De hogy ezen titulus sokak előtt neki nagyobb tekintetet szerzett, 's a' ceremóniákban is sokat megváltoztatott, azt senki sem tagadhatja. Csodálkozással telünk el, ha Nagy Károl' történeteit olvassuk 's megelőzőit 's következőit vele öszvehasználtjuk.

De igazgatási rendszere nagy észszel volt alkotva, 's a' szerencsés végrehajtás végett nemcsak igen eszes, hanem igen munkás és szorgalmas embert is kívánt. Mert ezen roppant műszert ő maga kormányozta; a' főhelytartók' eltörlése sok foglalatosságokat, mellyek előbb azok által vitettek véghez, az ő vállaira hárított; a' grófok és püspökök és kivált a' Missi Dominici által hozzá küldött tudósítások 's az ez által szükségessé lett végzések 's

¹ Az itt mondattaknak bizonyítását: több Capitulariákban lehet találni, különösen in L. II. Cap. cap. 28. ap. Baluz. T. I. p. 743.

rendszabások felette sok munkát adtak neki. Végre a' még ezen foglalatosságok után megmaradott idejét a' különös meghívások vették el. Következői sem azzal a' tehetséggel nem bírtak, mellyel ő a' foglalatosságokat véghez vitte, sem azzal a' szorgalommal, mellyet ő azokra fordított. Sok intézetei félbenszakasztattak, mások a' velek roszul élés miatt a' fejedelmeknek veszedelmökre szolgáltak.

Lajos, Károl' fia, jószivü de erőtlen fejedelem volt, 's nem tudta atyja' igazgatási rendszerének lelkét felfogni, 's az általa vetett alapon az épületet tovább emelni. A' nagyok csak hamar visszavették azt a' hatalmat, mellyet kezeikből Károl nagy nehezen kicsikart. Már Lajos ismét nevezett ki hercegeket; ő és fiai a' nagyobb és kisebb helytartóságokban vagy grófságokban és hercezségekben a' fiakat csaknem mindenkor hagyták atyjaik után következni; sőt Kopasz Károly, midőn egy utra készült indulni, erre nézve olly törvényes rendszabásokat tett, mellyek az öröklés szerinti egymásra következést megerősítették.¹ Károl' maradéki még azt a' sokkal nagyobb hibát is követték el, hogy azt a' hivatalt és hatalmat is, ezen hercegekre magokra ruházták, mellyet előbb a' Missi Dominici viseltek. Ez által nemcsak ezeknek hatalmát rendkívül nevelték, hanem minden reájok ügyelést is megszüntettek 's őket tartományaikban csaknem határtalan urakká tették. Azon dühös czivakodások, mellyek Lajos császár' maradéki között támadtak, még erősebbé tették ezen hatalmat. A' királyi hercegek részént sokszor egészen egyenlő just formálhattak a' királyi székre, részént még koránt sem ment feledékenységre az a' régi szokás, melly szerint a' fejedelmek a' királyi familia' tagjai közül szabadon választathattak. Következésképen gyakran a' helytartóknak csupán tetszésöktől függött, mellyiket akarták a' perlekedő testvérek vagy egyéb rokonok közül pártfogásokkal a' királyi székre segíteni, 's pártfogásokat különbféle feláldozásokkal 's ju-

¹ L. Capit. ap. Caresiacum in Baluz. Capit. T. II. p. 263-
et 269.

sok' áltengedésével fizették meg. Ez volt az első mód, melly által a' királyi helytartók Német- és Franciaországokban hivatalukat természetéből egészen kivetkeztek 's örökös birtokká változtatták. A' másik, a' következő nagy változás volt, melly a' jószágok' birására nézve történt.

Nagy Károl már a' Heerbannt igen bomlott állapotban találta. A' kicsiny allodiumok' birtokosai igen mostoha sorsra jutottak, felette nyomattatván a' nagyoktól és a' király' saját embereitől 's tisztviselőitől. Különbféle környülményekből kitetszik, hogy ezen bölcsejedelem több rendszabások által igyekezett a' Heerbannt teljes eloszlását gátolni, melly neki épen nem szolgált volna hasznára.¹ Mert ha az által a' zsákmány' egy része neki jutott volna is, mindazáltal kiváltképen a' nagyok és a' főpapok még inkább meggazdagodtak volna. De a' szünet nélkül tartó háborúi, a' szoros engedelmesség, melyet kívánt 's a' függés, mellyet merész lelke a' nemzetekben okozott, szükségképen károsan hatottak alacsonyabb sorsu alattvalóira, minthogy közöttök minden egyes ember bátorsága legkönnyebben elnyomathatott. Midőn pedig halála után a' nagyok' 's a' helytartók' hatalmas növekedett, azok, kivált a' helytartók, mind igazságos, mind igazságtalan módon igyekeztek azon provinciákban, mellyekben hivataljokat viselték, magoknak jószágokat szerezni. Ha azon faggatásokat nem említjük is, mellyeknek a' gazdag, fősvény 's igazságtalan szomszédok miatt ki van téve a' szegény, 's mellyek azon jushoz képest, mi szerint akkor kiki maga vett magának elégtételt,

¹ P. o. ez rendeltetik Capit. 5. ann. 803. C. 17. ap. Baluz. T. I. p. 400. *ut libere homines nullum obsequium faciant comitibus neque in prato neque in messe, nec in aratura aut vinea et coniectum vel residuum iis solvant, excepto servitio, quod ad regem pertinet et Heerbannatores, vel his qui legationem ducunt.* Látjuk ebből, mit kívántak a' grófok akkor a' szabadoktól, 's melly nehezen védelmezhetette ezeket Károl. Az elhatalmazott oblatiókat akadályoztató különféle rendelkezések hasonlóképen a' Heerbannt együtt-tartására czéloztak.

éktelenül megszorodtak, különösen ezer módja volt a' helytartónak őket az igazságnak egy kis színe alatt, a' heerbanni szolgálatokkal kizozni, 's ha ezeket tenni nem akarták, szertelen büntetésekkel egészen megrontani. 'S remélhetett-e az elnyomatott szegény az olly királynál igazságszolgáltatást, ki helytartóját csak legkevesebbé is megbántani félt? vagy a' gyenge királynak a' legjobb szándék mellett is tehetségében állott-e ötét védelmezni? A' szegény nem látott maga előtt más utat, hanem hogy azon karzathól, melly a' szabad nevet olly kevéssé érdemlette meg, kilépjen, 's valamelly nagynak szárnya alá folyamodjék, ki talán jobbágyától annyit sem kívánt, mint ő tőle a' heerbanni vezér, 's őt mások' megtámadásai és sértegetései ellen elegendőképen védelmezte. E' szerint a' Heerbann naponként fogyott; a' szabad közemberek lemondottak szabadságokról, 's csak a' hatalmas nagyok, kik az erőszaknak erőszakkal visszaverésére elég erővel bírtak, maradtak még egy ideig szabadság' birtokában.¹ Könnyen el lehet gondolni, hogy az illyenek a' szabad sorsot most még nagyobbra becsülték, minthogy csak kevesen vettek részt hasonló szerencsében. Boldogok valának az illy gazdag nemesek, ha a' szabadság' érzését soha sem veszítették volna el. Ugy, habár fiatal korokban a' haza' szolgálatjára városokban 's udvaroknál művelnék is ki magokat, fejedelmőknek segítenék tanácsokkal az alattvalók' javát előmozdítani; de független tanácsosok maradnának, 's mikor látnák, hogy fejedelmők nem kívánja tovább szolgálataikat, annak udvarát bú nélkül elhagyták 's atyai jószágukon nyugodalomban 's boldogul éltek volna. De az udvari nagyság' kecese, a' megkülönböztetés, mellyet a' királytól vagy hercegtől hasznos szolgálatajokért a' neki hasznot nem hajtó szabad emberek felett az udvarnál 's a' hadi seregnél nyertek, a' nagyobb jövedelmek, mellyeket reménylhettek, vagy szerzetek is, csakhamar megvakították a' nemeseket. Ez

¹ Az illyeneknek az akkori cancellariai írásmód szerint *egregiae libertatis vir, liber, libertate notabilis 's nobilis* voltak címjeik.

által elejten a' királyoktól függésre jutottak, midőn tőlök hazájokban szolgálatokat vállaltak fel 's grófjaikká, nemes birájká, centenariusaikká 's tiuphádjaikká¹ lettek. A' frank szabad nemesek nem sokára e' részben az utolsó lépést is megtették, a' királytól feudumokat vettek által 's ekképen nem szabadokká tették magokat. A' Németek ezt későbbben cselekvék 's megtartották azon szokásokat, hogy csak ifjabb fijaik, kik otthon örökséget nem várhattak, léptek a' királynak vagy valamely nagynak szolgálatjába. Az atyai földek' örököse szégyennek tartotta szabadságát feláldozni 's jobbágygá lenni. Egy középidőbeli író, ki hitelt érdemel, azt a' példát beszéli, hogy Ethico, egy bajor Nagy, még a' Xdik században bújában remetévé lett, azért, hogy fia Henrik császári feudumot vett fel² 's az által szabadságát 's nemeségét lealacsonyította. De utóbb itt is mindenek az Udvart követték. A' következő századokban az allodiumos szabadok mind inkább és inkább elfogytak 's még a' Welfek' büszke háza is kényszerítettett szabad allodiumát az országnak 's az által közvetőleg a' *Waiblingerek'* uralkodó familiájának feudumképen áltengedni.³ Ma-

¹ A' *Tiuphád* a' nyugoti Gothországban királyi tisztviselő volt. Nevét ezen szótól vette *Tuff* vagy *Tufa*, melly a' zászlóknak egy későbbi, a' Rómaiaknál szokásban volt nemét jelenti. L. Gloss. Manual. voc. *Tufa*.

² Monach. Weingartens ap. Leibnit. s. r. Brunsv. T. I. p. 782. *Hic Henricus cum ad milites annos pervenit — ignorante patre ad Imperatorem se contulit. Cumque illi summa familiaritate sociaretur, tandem consilio principum, maxime ipsius Imperatoris instincta homagium ei et subjectionem fecit et in beneficio quatuor millia mansuum in superioribus partibus Bavariae ab eo suscepit. Quod cum pater ejus percepisset, iratus nobilitatem suam et libertatem nimis esse declinatam, ultra quam credi posset (már akkor is, mikor a' szerzetes irt) consternatus animo dolorem suum omnibus suis caris exposuit et assumtis XII. ex illis, infra montana ad villam, quae dicitur Ambirgo regalibus aedificiis et possessionibus ditissimis relictis secessit, et ibi non a modo visurus filium suum, consenuit. Cepit et ibidem cellam construere etc.*

³ A' Gyermek Otto 1235. esztendőben.

radott ugyan kivált Németországban még sok allodiumos birtok 's még maig sem enyészett az el abból egészen. De az allodiumos szabadság' eddigi igazgatási rendszere megszűnt 's helyébe a' feudumos rendszer lépett.

A' feudumos rendszer' behozása 's folytatása olly tárgy, melly minden europai nemzetek' figyelmét nagy mértékben megérdemli. Némelly országokban a' polgári alkotmány még most is azon alapokon áll, mellyeket az szült; másokban a' törvények 's a' törvénytudomány még nagy részént feudumosok; mindnyájokban találtatnak legalább régi szokások és törvények által megerősített némelly formalitások, mellyeknek eredetit feudumos jusokból kell megmagyarázni. A' feudumok' történeteivel 's törvényeivel több első rendű írók foglalatoskodtak. Ezeknek kivált eredete iránt előbb még nagyobb volt közöttök a' különbözés mint most. Ma már csaknem mindnyájan megegyeznek abban, a' mit az előbbeni szakaszban mondtunk, 's csak mellékes dolgokban távoznak el egymástól. A' feudumok' birtokosait ott már abban a' jobbra fordult állapotban hagyánk el, hogy földesuraikat kényszerítették nemcsak az áltadott jószágokat nálok halálokig meghagyni, hanem gyakran még fiaiknak is megígérni. Ezen kedvezőbb szerencsében eleinten csak néhány vasallusok vettek részt, de nem sokára mindnyájokat kellett benne részesíteni. Utóbb egyszersmind arról is gondoskodtak ezek, hogy fiaiknak a' jószágok' birásában következése a' törvények által is megerősítettet; ¹ sőt Kopasz Károly császár még azt is megengedte vasallusainak, hogy feudumaikat még életökben gyermekeiknek áltadhassák, magok pedig vagy klastromba vonhassák meg magokat, vagy allodiumaikra visszamehessenek 's, ismét egészen szabad emberek lehessenek, kik csupán a' heerbanni szolgálatra köteleztetnének. ² Jóllehet a' feudumok ez által már va-

¹ L. Capit. ap. Caresiacum c. 9. in Baluz. T. II. p. 363. et in addit. c. 3. ib. p. 269.

² In Capit. eod. C. 10. *Si aliquis ex fidelibus nostris post obitum nostrum seculo renunciare voluerit et filium, vel talem*

lósággal örökösökké lettek, mindazonáltal szabad kiosztásoknak színe az által valamennyire megmaradt, hogy azokat a' fiaknak minden előforduló esetben újra kellett megigélni. De a' vasallusok ezen sorompót is lerontották. A' feudumok mindenütt örökösökké lettek, a' férjfiui nemcsak egyenesen leszálló, hanem mellékes lineákban is. Második Konrád császár' hires rendelete bizonyítja, hogy Németországban ez már a' XIedik század' kezdetében szokás volt.¹ Ettől fogva a feudumok nem egyes személyeknek, hanem familiának adtak, mellytől azokat némelly meghatározott vétkek' esetein kívül vissza sem lehetett venni. A' feudumokkal együtt járó köteleességek sem különösen a' személyt illeték már most, hanem a' jószágra voltak kimérve 's az egész familiára néztek.

Főntebb megmutattuk, hogy eleinten a' vasallusok' köteleessége csak hadi szolgálatban állott; midőn az országok lassanként jobban kifermáltattak, a' kormányzás maradandóbb ábrázatot nyert, 's a' királyoknak tisztviselőkre lett szükségök, ezeknek is adtak szolgálatjok' jutalmául földek haszonvételre. Ebből más nemü feudumok származtak, mint a' millyenek a' hadi feudumok voltak; azonban azoknak száma eleinten keveset tett, minthogy csak kevés tisztviselők kívántattak. De midőn a' királyi hatalomnak növekedése után szabad emberek is kapcsolták magokat az udvarhoz, 's az udvari tisztviselés nem tartatott többé szolgálatnak, hanem becsületnek; akkor még a' nemesek sem átállottak tulajdonkép udvari hivatalokat, mellyeket előbb csak nem-szabadok

propinguum habuerit, qui rei publicae prodesse valeat, suos honores prout melius voluerit, ei valeat placitare, et si allodo suo quiete vivere voluerit, nullus ei aliquod impedimentum facere praesumat, neque aliud aliquid ab eo requiratur, nisi solummodo ut ad patriae defensionem pergat. Ezen a' feudumok' bírását nem kevéssé kellemessé tevő törvény még eddig nem fontoltatott meg eléggé.

¹ Lásd többek között Senkenberg' *Corpus juris feudalis*, Eisenhard' kiadása szerint lap. 598.

viseltek, felvállalni, 's azokat magoknak feudumok gyanánt adatni. Az efféle feudumok sok ideig nem lettek örökösökké¹ a' minek könnyen általlátható oka az, hogy a' fiak vagy nem mindenkor voltak azon hivatalra alkalmasok, vagy nem kívánták azt felvállalni.² De az azokból származott haszon nem sokára arra ösztönözte a' velek bírókat, hogy azokat maradékaik' számára is állandókká tenni igyekeznének, 's a' király nem birt elég hatalommal ezen igyekezetet gátolni. Mihelyt ez meg lett, a' feudumok' száma felette megsokasodott. Minden birtok, feudumért tett szolgálati birtokká változott, a' nélkül hogy gondolóra vétetett volna, melly képtelenség előre feltenni, hogy a' fiak és minden maradékok birni fognak azzal az ügyességgel, mellyért a' familia' törzsökére hivatal bizatott. A' hivatal a' familiának örökös feudumképen adatott. Ez csekélység 's kevés fontosságú dolog volt volna, ha csupán olyan udvari hivatalokra terjedett volna ki, mellyeknek viselése nem kíván egyebet, hanem csak illendőséghez 's udvari szokásokhoz értést. De minden hivatalokra, még az olyanokra is kiterjesztetett, mellyek tudományt, észet, és feddhetetlen életet kívánnak. Igy feudumképen adattak által némelly kerületi törvényhatóságok 's még a' palotagrófok' 's udvarbirák' tisztségeik is, mellyekhez pedig már akkor legalább a' két utóbb nevezett tulajdonságok szükségesek voltak. Minthogy azon időben csak a' papok tartattak tudósoknak 's azok familiát nem hagytak magok után, azért legalább a' cancellariusi tudományos hivatal

¹ Általában nem kell hinni, hogy most már minden feudumok általán fogva örökösökké lettek vagy többé épen semmi feudumok sem adattak volna csupán az általvevőnek haláláig. Az ellenkezőt sok oklevelekből tudjuk p. o. Charta apud Boehmer. in princip. jur. feudal. A. jus feud. Longob. azt kívánja, hogy az olly testvér, ki megholt testvére' feudumának birtokába akart lépni, név szerint meg volt légyen nevezve a' feudum-adáskor. L. I. T. I. §. 1.

² Boehmer in observationibus Jur. feud. observ. II. pag. 82. megbizonyítja, hogy a' hadi feudumok bizonyosan előbb lettek örökösökké.

valamelly püspökséggel kapcsolottatott öszve, és feltéte-
tett, hogy a' moguntiai érsek nemesak tudós theologus,
hanem ország' dolgaihoz 's azoknak kormányozásához
értő ember is fog lenni. De nemesak hivatalok adat-
tak feudumképen, hanem mindenféle dolgok, p. o. zálo-
gi jusok, vámok, hajóbérek, tizedek, hivatalbeli mel-
lékes járandóságok, sőt még szolgálati fizetések és pen-
ziók is. ¹ Ha még olly különösnek látszik is, hogy vala-
ki efféle bizonytalan jövedelmeket feudumképen általve-
hessen, mindazáltal a' feudumoknak még csodálatosabb
nemeit is találjuk. Ilyenekhez tartoznak a' misék, mely-
lyek által a' papok valamelly klastromnak nyereséget
hajtanak. Ezeket néha a' szomszéd nemesek feudumké-
pen magokhoz vették, 's azután mint fattyufeudumot a'
magok vazallusaik között ismét ki osztották. ² A' min-
denféle személyesbirtoknak feudummá változtatása olly
igen uralkodó vágyódás volt, hogy a' nagyurak ezen a'
nemesek között olly igen elhatalmazott nagyravágyás'
lelkét esmervén, okosságnak tartották, azokkal, kikre
valamelly hivatalt ruháztak, magokról írásbeli kötele-
zést adatni, hogy azon hivatalra sem magok, sem ma-
radékaik örökségi just nem fognak formálni. ³

A' feudumok' bírása már most a' maga természetét
egészen megváltoztatta, 's a' saját birtokhoz felette kö-
zel járult. A' rajta fekvő teher az akkori háborus idő-
ben nem látszott nagynak lenni, 's gyakran kevesebb
vagy legalább meghatározottabb is volt, mint az a' mi
a' Heerbannal együtt járt. Minthogy a' szabadság is na-
ponként kevesebbé becsültetett, azért a' legnevezetesebb
's legnagyobb szabad jószágok' birtokosai is feudumokat
kerestek és szereztek magoknak 's ekképen két rendbeli
birtokot egyesítettek személyeikben, t. i. a' független

¹ L. Maurice *Mémoires pour servir de preuves à l'hist. de Bretagne* T. II. pag. 78. 690.

² Bouquet. u. s. Vol. X. pag. 238. 480.

³ Erről egy nevezetes példát említ *Mémoires de l'academ. des Inscript.* T. XXX. p. 595. és *Thesaurus anecdot. Marten. et Durand.* Vol. I. p. 873.

állodiumok' és más áltadott feudumok' birtokát. Hihető, hogy eleinten törvény gyanánt szolgáló rendtartás volt, nem mástól hanem csak a' királytól, vagy egyéb felsőktől venni által feudumokat. De ezen büszkeséget is meggyőzte a' haszonkeresés. A' feudumok elfogadtattak papi törvényhatóságoktól, egyenlő ranguaktól, sőt alacsonyabb sorsuaktól is. Az ilyen egy személybe egyesült kétféle birtok a' közép időben igen világosan megkülönböztetik egymástól, 's ez a' különbség még ma is kivált Németországban valósággal megvan, jóllehet az országtól közvetlenül függő rendeknél sokszor nehéz meghatározni, ha valljon birtokaik állodiumok-e és mellyikek azok.

De az allodiumokkal biró szabadoknak legnagyobb része, különösen a' kisebb jószágok' birtokosai 's apróbb szabad közemberek, mint már fentebb megjegyeztük, lemondottak szabadságokról, birtokaik' sajátságát másnak adták által, annak kezéből a' jószágot bizonyos kötelesekkel megterhelve vették birásokba vissza, 's megszűntek a' szabad tulajdonosok közé számláltatni. Ettől fogva a' nemszabad embereknek többféle nemei származtak. Azok, kiknek józágaik nagyobbak és többet érők voltak, ezen jószágokat a' királyokra, hercegekre, grófokra, vagy más hatalmas emberekre, különösen pedig templomokra, és klastromokra szállították által mint feudumokat.¹ Mert ezen átszállításnak nem csupán azon egy oka volt, mellyet fentebb említettünk, t. i. a' Heerbann' terheitől, a' grófok' és hercegek' hurczolásaitól 's a' hatalmas szomszédok' faggatásaitól és szorongatásaitól megmenekedésnek ohajtása, 's a' megmenekedés végett valamelly hatalmasabb ember' oltalmának keresése, hanem különbefe okok is adták elő magokat, mellyek közül a' vallásbeli hibás vélekedés 's az állítás, hogy az Istentől az, a' ki annak szolgálit megajándékozza, lelki idvességét várhatja, egyik legnevezesebb volt. De különben is az egyházi ótalom ezen időkben gyakran hathatósabb volt mint a' világi. Az a' jószág, melly vala-

¹ *Feuda oblata.*

melly egyházi felsőségre volt feudumképen áltszállítva, egyházi jószággá lett, 's az, a' ki azon akármilyen erőszakot tett, a' templomrablás' büntetésébe esett. Az említett okokon kívül sokan azért is szállították által jószágait, hogy feles adósságaikat, mellyekkel a' gazdagoknak tartoztak, lefizethessék, hogy a' büntetésért, mellybe valamiért estek, eleget tehessenek, hogy magokat a' hadi fogságból kiválthassák, hogy valamely hosszas perlekedésnek 's törvénykezésnek, mellyben valamely jószág éránt keveredtek, véget vethessenek, 's végre kivált a' későbbi időkben, hogy az udvartól nagyobb hivatalokat 's egyéb kedvezéseket, sőt sokszor több jószágot is nyerhessenek. ¹

Mig a' Királyok elég bátorsággal 's erővel birtak a' nagyok' szerfeletti elhatalmazások ellen harczolni, a' közép karzat' ezen teljes elenyészését igyekeztek gátolni. Így több törvényekben tiltják, hogy senki ne lehessen a' heerbanni szolgálattól megmenekedés végett azon szín alatt, mintha lelke' javáról akarna gondoskodni, valamely klastromnak vazallusává. De utóbb nagyon elerőtlenedvén, nem tudták azon okokat elhárítani, melylyekből a' Heerbannak eloszlása származott.

A' feudumok' áltszállítása épen nem egyenlő feltételek alatt történt. Könnyű átlátni, hogy az a' ki jószágát önkényt adta által, hasznosabb feltételek alatt vette vissza a' maga sajátját feudumképen, mint az a' ki kénytelenségből engedte által jószágát. A' feudumokért járó szolgálatok tehát nem voltak egyenlők, 's még most sem egyenlők. A' föltételek, mellyek alatt a' feudumok áltszállítottak, a' vazallusok' és földesurak' tulajdonosságai 's az országban uralkodó szokások mind a' kötelességet mind a' hasznat különbféleképen határozták el. Egyik legszokottabb feltétel abban állott, hogy a' feudumok a' férjfiörökösök' elfogytával az' asszonynezü maradékokra vagy a' leányokra 's ezeknek gyermekeire

¹ A' *feuda oblata* vagy áltszállított feudumok' eredetéről J. Montesquieu, *esprit des lois* l. XXXI. ch 8.; Hertius *de feudis oblatiis*, Hal. 1739. 8.

is átszálljon; a' mi által a' feudumok' birtokának természetén a' legutolsó változás esett. Most már ennek első eredetét, melly szerint az hadi szolgálatokra kötelező 's a' hadi szolgálat' megszűntével megszűnő zsold vala, még csak a' tulajdonképi hadi feudumokban lehetett valamenynyire megesmerni, mellyeknek birtokosai hadba menésre vagy katonák' állítására voltak kötelezve. Az allodiumok nem minden országban változtak általánosan feudumokká. Ugy látszik, hogy ezen változás Franciaországban legnagyobb mértékre lépett.¹ Németországban sok szabad allodiumok maradtak.² Franciaországból a' feudumi rendszer a' hódaltató Wilhelm által Angliába bevitetett, de ott nem gyökerezhetett meg, 's a' birtokoknak legnagyobb része ma is allodiális szabadsággal van öszvekötvé.

Nem minden szabadok, kik valamely főpapságnak vagy világi nagynak védelme alá adták magokat, kaptak feudumot. Sőt fel lehet tenni, hogy csak a' nemesek részesültek a' nemszabadok' ezen jobbféle állapotjában, mellyel legalább jó darab ideig a' személyes katonáskodás öszve volt kapcsolva.³ Az alacsonyabb rendű közemberek különbféle feltételek alatt különbféle kötelességek' fel-

¹ Annyira, hogy csaknem minden francia tartományokban törvényül szolgál ez a' mondás: *nulle terre sans seigneur*; sőt némelyekben a' földbirtokos kénytelen volt magának valamely védurat választani. Beaumanoir azt mondja Const. ch. 24. p. 123., hogy a' Clermonti és Beauvoisisi grófságokban a' földesur vagy gróf, ha a' maga törvényhatóságának körében olyan földet vett észre, mellytől sem vazallusi szolgálat nem tétetett, sem adó vagy bér nem fizettetett, azt sajátja gyanánt elfoglalhatta, mert, ugymond, a' mi régi szokásaink szerint senkinek sem lehet allodiális birtoka.

² Igy Holstein, Bremen, Oldenburg, és Ostfriesland tartományokban, a' nemesség' legnagyobb része még ma is allodiális jószágokat bir.

³ Azok, kik tulajdonképen vazallusok voltak, ezen okból az akkori irásokban gyakran *Nobiliseknek* is neveztek, a' mi a' nemszabadokkal nem történt, még a' fő ministerialisokkal sem. Ezen időkben a' cancellariai írásmód pontosabb, mint gondolni szoktuk.

vállalásával jutottak mások' ótalma alá; 's ilyenkor nem valamely törvény vagy szabály, hanem önkényti egyezés szerint ment véghez az alku. Tagadhatatlanul ez egyik oka annak, hogy a' földmivelők a' Németek által alkotott országokban olly sokféle állapotuk, 's hogy azok robotjaikra 's adózásaikra 's földesuraik eránti kötelezetéseikre nézve egymástól olly igen különbözök. Hihető, hogy sokan ezek közül eleinten szerencsésebb sorsot alkudtak ki magoknak, mint a' millyenben most vannak. De földesuraik' hoszonkeresése 's kegyetlensége megfosztotta őket attól, 's ollyan állapotba helyezte, mellyben előbbi szabadságoknak csak árnyéka is alig látszik. Meglehet, hogy egy részök ekképen jutott rabszolgaságra, 's ekképen lett örökös jobbágygyá. ¹ De az ilyenek' állapotja mindjárt akkor, a' mikor ótalom alá jutottak, bizonyosan nem volt olly kemény, mint most. Az első rabszolgák, millyenek a' római tartományokban készült német polgári alkotmányok' kezdete után hamar találtattak, vagy a' meghódoltatott régi lakosok, vagy azon szolgák voltak, kiket a' beköltözött nemzetek magokkal vittek. ² Az ilyenek' állapotja a' közép idő' századjai alatt felette szerencsétlen volt. Uraik' kényétől függött mind életök mind halálok. ³ Ha valaki másnak rabszolgáját megölte, csak igen csekély dijt tartozott fizetni. Ugyanazon törvények, mellyek a' szabadokat illy gyengén büntették, a' rabszolgák' minden vétkeire a' legkeményebb testi büntetéseket szabták. Uraik e' részben csaknem határtalan hatalommal bírtak. A' legcsekélyebb gyanu is torturára vagy kegyetlen kinzásra juttathatá őket. ⁴ Épen semmi saját birtokok sem volt. A' földes-

¹ *Glebae adscriptus.*

² Minthogy a' nemszabadok vagy jobbágyok mineműségökre nézve olly igen különböznek, azért nemcsak minden tartományban más nevet viselnek, hanem az egy nevet viselők' állapotja is nagyon különbözö.

³ L. Joach. Potgiesser *de statu servor.* L. II. c. 1. §. 4. 10. 13. 24.

⁴ *Id. l. III. c. 6. 7.*

ur néha némellyeknek közülök adott ugyan egy darab földet élelmökre. De ha ezen föld többet termett, mint a' mennyi őket az éhségtől megmentette, azt a' fölöslegest minden nehézség nélkül elvehette tőlök. Valamivel halálakor a' rabszolga birt, az az uráé lett, 's maga nem tehetett testamentomot. ¹ Ha házi rabszolga volt, az ingó jószággal együtt, ha pedig valami kunyhónak vagy házikónak lakójává tétetett, a' fekvő jószággal együtt eladatott. A' férjfi rabszolgának maga sorsabeli asszony-nyal együtt lakása eleinten épen nem tartatott 's nem is neveztetett házasságnak, 's több századok alatt az illy esetben nem lelt helyet a' templombeli öszveesküttetés. ² Midőn végre az helyet lelt, akkor legalább uraik' engedelme nélkül nem házasodhattak meg, 's ha ezen tilalom ellen cselekedtek, eleinten keményen, sokszor halálra is, ³ utóbb pedig pénzre büntették őket. De a' házassági szabadságot mindenkor vásárolniok kellett. ⁴ Ruházatjok is megkülönböztette őket a' szabadoktól, különösen a' megnyirt haj, holott a' szabadok hosszú haját viseltek. De' itt is meg kell jegyezni, hogy nem minden rabszolgáknál 's különösen nem minden örökös jobbágyoknál talátnak együtt a' rabságnak mindezen inségei.

A' nemszabadok között leginkább a' fő ministerialisok mentek nagyra. Mint a' vazallusok, ugy ezek is polgári sorsok' eredeti természetét egészen elváltoztatták, 's a' nemzetben igen nevezetes polczra emelkedtek. Azon történet-írók, kik a' Németek' közép időbeli polgári alkotmányáról irtak, ezen polgári rend' állapotjának 's mivoltának meghatározásában nagyon különböznek egymástól. Mindazáltal a' legjelesebbek már ma abban megegyeznek, hogy a' *Ministe-*

¹ Id. I. II. c. 10.

² Házasi együttélésök nem *matrimonium*nak, hanem *con-tubernium*nak neveztetett. id. I. III. c. 2. §. 1. 10. 11.

³ Gregor. Turon. erről egy rettenetes példát beszél. I. V. c. 3.

⁴ Hogy ez által az első elhálás' jusa vásároltatott volna meg, az vagy egészen költemény, vagy csak némelly vidékekről igaz.

riatis szónak épen az a' terjedelmes jelentése vagyon, mint ezen szónak udvar, mikor rajta valamelly nagyurnak minden rendbeli tisztviselő szolgálait és cselédjeit értjük. Azért nem tudtak az irók a' dolgon eligazodni, minthogy az ezen karzathoz tartozó személyek nemcsak fontosságokra és tekintetökre nézve, egymástól fölötte különböztek, hanem ezen különbözés is különböző időben majd kisebb majd nagyobb volt. A' régi Német, midőn a' római tartományokat elfoglalta, nem ismert házi pompát. Minden szolgálatot, az önkényt vállalt katonáskodáson kívül alacsonynak 's szabad emberhez illetlennek tartott. Sajat személye körül is csak kevés szolgálat nélkül szükölködött, 's rabszolgáit inkább jószágain földmivelésre 's baromtenyésztésre fordította. De az a' bőség, mellyben a' nemes a' prédának elosztásakor részesült, 's a' Rómaiak' példája nem sokára megváltoztatta a' házi élet' módját. Udvarában 's házában már most több emberek lettek szükségesek a' maga szolgálatjára, fegyvereinek, istállójának, konyhájának, és pinczéjének rendbentartására. Mindezek rabszolgák voltak ugyan 's a' legalacsonyabb sorsbeliek, mindazáltal a' szolgálatok' különbsége 's uraik' hajlandósága állapotjokra nézve különbözőkké tette őket, 's a' majoros,¹ ki az egész házcselédre ügyelt, vagy az ur' kedvence, ki mindenkor körülötte volt, természet szerint a' többinél inkább becsültetett. Minél inkább növekedett a' nagyok' gazdagsága és hatalma, annál számosabbak és pompásabbak lettek cselédjeik is. E' részben legelőbb a' királyok és helytartók adtak példát 's az udvartól a' magok jószágára visszatérő nagyok annyival is inkább utánózták őket, minthogy állodiumokon szintolly teljes hatalmu uraknak érezték magokat mint a' király. Mivel azonban akkor mindenütt kevés volt a' pénz, azért a' királyok és nagyok nem helyhezthették szolgálikat pompát tehető 's pompázás által nekik tekintetet szerző állapot-

¹ A' *Villicus* utóbb nagy tekintetű ministerialis lett, jóllehet ezen szó is jeleat mind főbb mind alsóbb rendű szolgákat. Lásd Strubens *commentatio de jure Villicor.* Cap. 1. §. 5. 'sat.

ba másképen, hanem csak az által, hogy azoknak is haszonvétel végett jószágokat adtak. Ezeket eleinten csak addig hagyták nálok, meddig nekik tetszett. De itt is az az eset lett, a' mi a' vazallusoknál, hogy t. i. az atya azt a' hasznos helyet, mellyet maga birt, a' fia számára is meg tudta nyerni, a' mit annál könnyebben tehetett mint a' vazallusok, minthogy sok szolgálatok, p. o. a' konyha, pincze és istálló körül, olly ismereteket kívántak, mellyeket az atya csak fiaival közölhetett. Ezen alacsony állapotról a' nagyok' személye körül lévő szolgák 's tisztek, mihelyt a' királyok' és nagyok' udvari pompája állandó lábra kapott, mihelyt a' szolgálat becs-telennek nem tartatott, és a' köz nemesek magokat a' nagyok mellé csatolták, alkalmas magasságra emelkedtek. Igaz, hogy mindnyájan ministeriálisoknak vagy szolgáknak neveztetek és nemszabadok voltak. De már magában Németországban is jó idején megkülönböztettek a' lovászmesterek, asztalnokok, főpohárnokok és főkomornokok¹ az udvari közcselédektől. Ezek már most tulajdonképen főnemeseknek hivattak, gyakran haszonvétel végett nagy jószágokat nyertek, igen tiszteltettek, uraikkal együtt a' tanácskozásban részt vettek, lóháton harczoltak, lovagok lehettek. A' négy most említett főhivatalok legrégebbe 's már a' királyok', hercegek' és dynasták' minden udvaraiban szokásban voltak, mikor a' római táborozásról irt híres rendelés készült.² Az a' nagy hajlandóság, mellyel a' szabadok magokat a' nagyok' védelmébe és szolgálatjába adták, a' ministeriálisokra vagy udvari szolgákra nézve a' legutolsó 's legfontosabb változást okozta. A' főbbek és alacsonyabbak nemcsak szabadok hanem vazallusok is a' papi jószágoknál, püspököknél, főpapoknál, királyoknál és egyéb nagyoknál ministeriálisokká lettek. Ugy látszik, hogy a' legelső jeles

¹ *Marescalus, Dapifer, Pincerna, Camerarius*; a' régibb időkbén: *Strator*, lovászmester, *Infertor* asztalnok, *Scantio* pohárnok.

² *Constitutio de expeditione romana*; melly munka bizonyosan nem az újabb idők' szüleménye.

nemesek vagy szabadok csak főpapoknál főpapi udvarokban vállaltak szolgálatot, a' mint hogy utóbb is ezeknél hercegek, grófok, és legfőbb nemesek gyakran viselték a' lovászmesteri, asztalnoki 's a' többi tisztségeket, a' mit világiaknál seholsem cselekedtek, egyéb a' királyoknál és császároknál. Minthogy az udvari szolgálat sokszor csak a' személyt nem a' jószágokat illette, azért az abba lépő szabadok nem szüntek meg allodiumaikat szabadon és függetlenül birni 's következőképen az illyenek' állapotja igen különbözött azokétól, kik birtokokat mások' védelmök alá adták, 's jószágokkal együtt függőkkel lettek. Az udvari szolgálatba lépő szabadok ugyan mindnyájan nemszabadokká lettek, de szinte olly különböző föltételek alatt, millyenek alatt a' szabadságról lemondást történni láttuk. Épen nem lehet tehát egyik udvari szolgáról azt állítani a' mit a' másikról; annyival inkább sem, minthogy szüntelen igyekeztek nagyobb hatalomra szert tenni, 's ezen igyekezetükben boldogultak is, minekutána olly sok fők és gazdagok léptek ezen karzatba. ¹ E' szerint ugy találjuk, hogy kivált a' püspökök'

¹ Igy némelly udvari szolgálk elcseréltethettek, eladhattak vagy elzalogosíthatattak, némellyek az udvari szolgálaton kívül nem házasodhattak meg; ha az udvari szolgálk' özvegyei 'szabad emberhez mentek férjhez, azoknak gyermekei udvari szolgálk'ká lettek, az úr a' *jus mortuariumot* gyakorlotta rajtuk, ha valamelly szabad nemes valamelly udvari szolgálk' özvegyét vette feleségül, az illy házasság illetlennek tartatott. 'sat. De nem lehet állítani, hogy mind ezen tulajdonságok mindnyájokkal közösök voltak, vagy ha vallakin egyik tulajdonság találtatott, a' többit is fel kellene róla tenni. Az önkényt vállalt 's veleszületett udvari szolgálk' bizonyosan a' legnagyobb különbséget tette. A' ki azt önkényt vállalta fel, az olly feltételek alatt cselekedhette ezt, millyenek magának tetszettek. De mind e' mellett személyeikre nézve minden ministerialisok nem szabadok voltak. Mint illyenek gyakran servusoknak neveztetnek, a' nobilisoknak ellenökbe tétetnek, 's nem másként, hanem forma szerinti *manumissio* vagy felszabadítás által léphettek ki ezen állapotból. Némelly írók tagadták ezt, 's nem foghatták meg, mikép lehessen p. o. egy olly herceget mint az Oroszlán-szívü Henrik, ki császári udvari

ministeriálisai nagy hatalomra tettek szert, 's szavazások által a' püspökök' választásában igen fontos részt vettek, míg ahhoz a' világiaknak szavok lehetett. A' német császárok' és a' Carolingus királyok' udvaraiban a' hercegek és grófok foglalták el a' fő udvari hivatalokat; de bizonyosan nem azért, mintha azokat nagyobb fényre 's tiszteletre segítőknak tartották volna, hanem mivel azok által az udvari 's kormányozási dolgokban fontosabb befolyást nyertek 'smásoknak mágoknál följebb emeltetését meggátolhatták. Ezen céljokat tökéletesen elérték. Az udvari főhivatalok olly elsőséget nyertek, mellyek a' németországi fejedelmek között igen megkülönböztető helyet adtak. Franciaországban is azon tizenkét személyek, kik ezen főhivatalokat viselték, a' közép időkben az ország' első tisztjei voltak.¹ Ezeknek méltósága a' polgári alkotmány' teljes megváltozásával megszűnt örökös lenni, sőt általjában el is enyészett, 's most a' koronázás' alkalmával az első királyi hercegekre ruháztatik egy kis ideig. Eleinten Németországban nem minden egyes császári udvari főhivatal volt örökös, vagy valamelly herczegséggel öszveköttött, hanem utóbb vált ez a' szokás ál-

tisztséget viselt, és így ministerialis 's a' korona' szolgája volt, nemszabadnak nevezni. De ezek elfelejtették, hogy a' közép időkben, sőt a' németországi fejedelmekre nézve még ma is azon egy személyt több karzatokhoz kell számlálni, így Henrik a' Laine és Oker mellett fekvő allodialis jóságaira nézve független szabad nemes (*vir nobilis, dynasta*), némelly a' császártól 's főpapoktól nyert feudumokra nézve *Vazallus*, udvari sőt szélesebb értelemben még hercegi méltóságára nézve is a' császárnak, kinél nagy udvari innepek' alkalmával szolgálatokat tett, a' császár' udvari szolgája is volt (*ministerialis, imperatori ministrans*). Ha szinte ezen utóbb említett állapotban az akkori idők' gondolkozása szerint szabadság nélkül létet tetetett is fel, még sem ártott ez méltóságának semmit is, valamint az angol királynak nem árt az, ha mint választó fejedelem a' császári koronázáskor szolgálatot tett.

¹ *Pares regni.*

tal azoknak, a' kik azon hivatalokat sokszor viselték, maradandó jusává. ¹

A' tekintetnek 's fontosságnak rendkívüli magas lépcsőjére 's egészen a' világi felső hatalmasságon uralkodásra lépett különösen a' papság. Ennek legfőbb okait már fentebb megmagyaráztuk; mellyek az ezen időbeli emberek' mély tudatlanságában 's a' papok iránti vak tiszteletében és abban állottak, hogy a' papokat mint minden tudományok' ismeretes birtokosait minden fontos dolgokban használni kellett. Károl ezeket Németországban helytartókká tette, 's minden követi grófságokra alkalmazta. Az utána következő császárok, kivált a' Szászok, sok új püspökségeket alkottak, gyakran áhítatoskodásból ugyan, de nem mindenkor 's nem is helytelen kormányozási okból. Mert a' püspökségeket 's papi jószágokat magok osztogatták ki, és így nemcsak az irántok hűségeseeknek jutalmat adhattak, hanem segedelmökre is számot tarthattak a' hercezek, grófok ellen, kiknek gyermekeitől a' helytartóságokat csak nagy nehezen vehették el. A' papokat már a' reájok áltszállított jószágok nagyon meggazdagították, mellyek már Nagy Károl' idejében olly számosak voltak, hogy törvényekkel kellett azoknak szaporítását tiltani. Hasonlóképen gazdagították őket a' jövedelemszerző vallásbeli állítások. — Nem csodálhatjuk minden egyéb karzatok feletti fölemelkedésöket, ha meggondoljuk, melly sok segéd eszközök voltak e' végre kezeikben. Ha szinte egész Európában széllel voltak is

¹ Arról, hogy az udvari főhivatalokat a' császárnál német hercezek viselték, a' legrégebb tudósítás a' könyvekben, első Ottó' megkoronáztatásakor találtatik. De bizonyosan nem ekkor kezdődött ezen hivatalviselés. Mert a' Corveyi Widekind, ki a' szertartást beszéli, úgy szól róla mint ismeretes dologról. De hogy a' hivatalok még akkor nem voltak bizonyos hercegségekhez kötve, mint most, kitetszik rész szerint már abból, mivel eleinten semmi hivatalok sem voltak örökösök, rész szerint pedig több irók' tudósításaiból, mellyek szerint nem mindenkor ugyanazon herceg viselte ugyanazon hivatalt.

oszolva, mégis mindnyájan szorosán egybenfüggöttek egymással. Mindenütt megegyeztek okfejekben és célzásaikban. Mindnyájan egy akkor legnagyobb tekintetű törvénynek engedelmeskedtek, mellyet egy olyan rémítő hatalmu fő szabott, ki azt a' tőle függők előtt tekintetben tartani 's egyebek ellen minden megsértéstől óntalmazni tudta. Végre ezen papi rend a' legfőbb 's még királyi fámiliákból is foglalt magában tagokat 's tagjai között sok olly jeles és tiszteletre méltó férjfiakat is mutathatott, kik istenfélelmök, okosságok, tudományok 's az akkor uralkodó vad gyönyörüségtől iszonyodások által egyebektől, kikben ezen tulajdonságok igen ritkán találtak, magokat megkülönböztették. Magokévá is tettek minden nagyságot és hatalmat. Németországban jószágokkal 's jobbágyokkal bíró fejedelmekké, minden egyéb országban pedig olly főrendekké lettek, kiknek hajlandóságától vagy gyűlölségétől a' fejedelmek' szerencséje vagy szerencsétlensége függött. A' főntebb említett jusait már most határtalanul gyakorolták. Egyedül ők voltak gazdagok, 's nemcsak minden tudományos főhivatalokat birtak, hanem a' fegyverviseléstől sem vonták el magokat 's jobbágyaikat és vazallusaikat magok vezérelték a' táborba.

Világi popokból és szerzetesekből állottak. Azon szabályok, mellyek szerint az utóbbiak most különféle szerzeteket formálnak, ezen időben gondoltattak ki. Ha becsöket, melly a' mi időnkben egy felől olly igen ócsároltatik, másfelől olly igen védelmeztetik, igazságosan meg akarjuk határozni, ugy látszik, különösen tekintetbe kell vennünk az idők' különbségét, a' 'szerzetek' minemüségét és az ezekben becsuszott visszaéléseket. Az időre nézve a' szerzetekbe -állás' menthetése végett nem kell elfelejtenünk, hogy akkor igen nehéz volt az emberek között maradni 's ollyan vad, durva és rut erkölcsökre nem vetemedni, mellyek mindenütt uralkodtak, 's mellyeknek kinyilvánosodásától mai napon a' legnagyobb gonosztévők is irtóznának. Továbbá a' szerzetesek' klasztromai voltak egyedül azon csekély ismeretek' menedék-

helyei, mellyek napnyugoton még találtattak. A' tanulni szerető nem lett hajlandósága' kielégítésére más alkalmat, hanem hogy azokba rejtzett, 's valóban a' tudományok ezen klastromoknak sokat köszönhetnek, a' miről még utóbb fogunk emlékezni. Még többet használtak a' vad nemzetek csinosítására 's kimivelésére nézve. Klastromaik, kivált eleinten gyakran pusztákban építettek, mellyeket ők nem sokára olyan lakhelyekké változtattak, hol nemcsak földmivelés gyakoroltatott, hanem minden akkor ismeretes kézi mesterségek is üzetek. Mert az első szerzetesek magok keresték meg kézi munkák által élelmöket. Németországnak első városai csaknem mindenütt klastromoknak 's papi társaságoknak köszönik első eredetiket. Más tartományokban az általok szellelküldözött Missionariusok hasonló hasznot tettek, a' hová ezek mentek, ott a' tudatlan barbarusok között azon különféle ismereteket, mellyeket hazájokban magoknak szereztek, különösen az írás' mesterségét, elterjesztették. Igaz, hogy az a' vallás, mellyet hirdettek, nagy mértékben meg volt vesztegetve; de valamint egy felől azon hamis állításoknak, mellyek abba becsusztak, egy része az által, hogy a' pogány vallás' állításai-val nagyon megegyezett, ezen szerzetesek' vallásának elfogadását megkönnyebbítette, ugy másfelől csakugyan sok olly hasznos igazságokat is tanítottak, mellyek ezen barbarusok' durva vadságát megzabolázni 's őket szelidebb 's jobb erkölcsökre vezetni alkalmasok voltak. Nem lehet tehát tagadni, hogy a' klastromok sok jót tettek, a' mi azok nélkül legalább lassabban eszközölthetett volna. De ez a' sok jó sem teheti helybenhagyhatóvá, sem a' szerzeteknek ollyan időben, midőn már anyit mint eleinten koránt sem használhattak, szerfeletti sokasodását, sem módnélküli meggazdagodását.

A' papi rend' nagyságának növekedésével fejének nagysága is növekedett. A' római püspök ezen időszakban egy jeles püspöki előjárójának tekintetéből és jüsaiból minden papi és világi nagyság' 's felső hatalmaság' közös fejévé 's az egész keresztyénségnek ollyan ha-

tártalan törvényadójárá emelkedett fel, ki koronákat adott és elvett, ki nélkül egy országban sem végeztet-
hetett el semmi fontos köz dolog is, 's kinek birói sza-
vát mindenek, kik anathemája vagy interdictuma¹ által
szerencsétlenné lenni nem akartak, Isten' szava gya-
nánt venni 's csalhatatlannak tartani kénytelenek voltak;
kinek sok királyok mint vazallusok adót fizettek,² ki
által a' világi főhatalmasságoknak akkori fejö, a' csá-
szár, méltóságát elnyerte és abban megerősített; ki-
től minden országokban a' leggazdagabb 's leghatalmasabb
karzat, a' papok úgy függöttek, mint olly alattvalók,
kiken különös és a' világgal sokszor ellenkező törvény-
hatóságot gyakorlott, kik őt, az elébb minden főpa-
pokkal közös, most pedig egyedül ő reá ruházott pá-
pa³ név alatt egyetlen egy fő uroknak ismerték 's a'
világi fejedelmek ellen szolgálatjokkal elősegíteni min-
denkor készek voltak; 's a' ki végre a' királyoktól és
fejedelmektől a' legalacsonyabb személyes szolgálatokat
kivánta és meg is nyerte.

Ezen méltóságra a' következő lépcsőkön ment fel.
Midőn a' Frankok' királya Pipin a' királyi székre lé-
pett, akkor a' pápa' követelt jusainak nagy része a' többi
főpapok által nem ismertetett ugyan el, de ő volt a' nap-
nyugotnak legnagyobb tekintetű pátriárchája, kinek vé-
lekedései és ítéletei igen sokat nyomtak minden egyéb
napnyugoti keresztyén országok' püspökei előtt. De ez
csak addig hasonlított függéshez, míg Róma a' napnyu-
gotnak fővárosa volt. A' nyolczadik század' végén és a'

¹ *Anathema* egyes embereknek a' keresztyén anyaszentegy-
házban az isteni tiszteletből és a' sacramentumokkal élhetésből
kizárása; *interdictum* az isteni tiszteletnek vagy annak legfon-
tosabb részeinek egy egész országban eltiltása. Mind a' kettő-
nek voltak keményebb és gyengébb nemei.

² P. o. A' sicíliai, nápolyi, angol, arragoniai, magyar-
országi és portugalliai királyok. János angol király forma
szerint homoligiussává lett. L. Hermann de Knynton apud
Twisden, T. X. p. 2419.

³ L. Spittler *Gesch. der christl. Kirche*. L. 220.

kilenczedikben némelly fontos lépéseket tett nagysága' nevelése végett. Winifried vagy Bonifacius a' keresztyén vallásnak Németországban igen okos és feddhetetlen hirdetője nagyon bölcsen 's helyesen felszámllalta, melly sokat nyerne a' papi rend, ha egy közös fő alatt egyesülne. Ő mint német püspök a' pápának hűséget esküdt, a' mi elébb még egy püspök által sem történt, 's minden általa felállított papi törvényhatóságokat a' római főpüspökség alá vetett. Fontos volt a' törvényhatóság' illy széles kiterjesztése, még fontosabb a' példa. Egy másik nagy hasznot a' római püspökök azon zenebonáskodásokból tudtak magoknak szerezni, mellyek a' még akkor görög császároknak engedelmeskedő Romában 's annak vidékein akkor támadtak, mikor a' Leo familia a' képek' bálványozási tiszteletét el akarta törölni. Második Gergely pápa a' zenebonáskodók' fejévé tette magát 's a' császári udvar minden e' rendbeli parancsolatjainak sikerét állhatatosan gátolta. A' következője, III. Gergely, egy lépéssel még tovább ment; megengedte, hogy a' város magának egy a' Konstantinápolyi udvartól egészen független világi magistrátust válasszon 's ennek ő bizonyos tekintetben fejévé lett. Egy nagyobb veszedelem, a' Longobardusok' megtámadása, kényszerítette ugyan következőit arra, hogy magokat megadják 's úgy a' császártól segedelmet nyerjenek. De ezen császári birodalomnak fellette sok dolga volt az Arabokkal 's a' Duna-melléki nemzetekkel, mellyek magát a' fővárost is fenyegették. Zakarjás és III. István pápák segítség nélkül szükölködvén, a' frank királyhoz Pipinhez folyamodtak. Ez a' római szék iránt háladatossággal tartozott viseltetni azért, mivel ez azt a' kinyilatkoztatást tette, hogy nem vétkes cselekedet, ha egy minister a' királyától a' királyi széket elragadja. Pipin kétszer ment Olaszországba, megverte a' Longobardusokat 's az ellenségtől elvett 's per alatt lévő tartományokat a' római széknek ajándékozta olly formán 's nem szélesebb kiterjedésben, mint a' püspökségeket egyéb országaiban szokta dotálni 's úgy, hogy azokban az ő királyi főhatalma megismertessék. Nekem hibás

állításnak látszik az, a' midőn némelly igen Luzgó irók ezen cselekedetet a' pápának és a' királynak vétékül tulajdonítják, mint igazságtalanságot a' görög udvar ellen, mellyhez a' Pipin által elajándékozott tartományok tulajdonképen tartoztak volna. Mert, így szólnak, a' Király más' országát ajándékozta el. De nem gondolják meg, hogy minden alattvalói kötelesség megszűnik, mihelyt a' fejedelem alattvalóit nem tudja óalmazni. Róma és a' pápa nem vétettek azzal, hogy más óalmazót kerestek, valamint a' népek' bevett jusai szerint azzal sem, hogy Pipin ezen fegyverrel szerzett tartományokat sajátjainak nézte 's azok iránt rendelést tett. A' pápa ez által egy nagyon szép tartományt nyert haszonvétel végett, mellyet Nagy Károl a' Longobardusország' lerontása után még nagyobbá tett. Hadrián értett hozzá, mint kelljen ezen fejedelmet megnyerni és a' maga szándékai' előmozdítására birni. Ennek több mint egy rendszabása segítette a' római püspök' tekintetét nevelni. Balgatagság volna ugyan azon cselekedetből, melly szerint a' frank király császárrá kiáltatott ki, azt a' just következtetni, hogy császárokat nevezhessen ki. De ezen cselekedet minden esetre fontos személyé és lekötelező volt. A' Károl' familiájából királyi hercegek' belső háboruiban nagyon sok függött attól, kinek részére akart a' pápa állani. Így a' Kopasz Károl 8dik János' segedelme által a' császári koronát 's a' pápa' széke a' korona-adás' jusának egy fontos új követelését nyerte el. Kevés idővel azelőtt egy átmító a' tudós Izidornak, egy a' hetedik század' első felében meghalt spanyol püspöknek, neve alatt egy hamis gyűjteményt koholt, melly olyan leveleket 's határozásokat, mellyeket az átmító' állítása szerint a' római püspökök az első század' végétől fogva írtak és tettek, 's elcsavart vagy költött conciliumi végzéseket 'sat. foglalt magában. Abban már csaknem minden tudományok, mellyek a' pápai, világi és papi hatalomról szólnak, ugy adatnak elő, mintha elejétől fogva megismertettek 's a' keresztyén egyházban uralkodtak volna. Az akkori homályos és vizsgálódásra alkalmatlan idő elhitte az átmítást, 's Izi-

dornak ezen hamis decretalisai nemesak olly alapul szolgáltak, mellyre a' romai udvar követeléseit építette, hanem mindenektől, kik belőlök hasznot reménylhettek, el is fogadtattak.

Ha minden pápák I. Miklós pápa' okosságával 's állhatatosságával birtak 's erkölcsaik' gáncsolására kevesebb okot adtak volna, ugy azon ellentállást, melly némelly püspökök' részéről helyet talált, könnyebben meggyőzték volna. Ez a' pápa bátor volt Lothár Károlyt a' maga törvényszéke' eleibe idézni, 's azt ítélete' elfogadására kényszerítette, igaz, hogy házassági, azaz egyházi dologban. — Minekutána Otto Olaszországban császárnak elismertetett, ő és következői Rómán és a' pápákon tagadhatatlanul uralkodói jusokat gyakoroltak. Az utolsókat nagy függésben tartották IV. Henrik' szerencsétlen országlásáig. Nem lehet csodálni, ha ezen püspökök alatt az a' nagy hatalom nem vétethetik észre, melly a' 11dik század' közepén olly rettenetes munkálatokban mutatta ki magát. Ekkor egyszerre három pápák választattak, mind a' hárman rut erkölcsüek, 's a' zenebonáskodás és erőszak által léptek a' fejedelmi székre. A' frank császár, III. Henrik, Sutriban egyházi gyűlést tartott, mellyen IX. Benedek, III. Sylvester és Gratian pápák letétettek 's a' bambergi püspök, Suidger, választott II. Kelemen neve alatt törvényes pápának. Ezen időtől fogva megváltozott a' romai udvar' ábrázatja. A' pápai széken több jó erkölcsü és értelmes férfiak ültek, kik mindnyájan az ország' dolgaihoz jóléttő cardinalnak, Hildebrandnak, tanácsa által hagyták magokat vezéreltetni. Ezek a' romai székek az elenyészett tekintetet megint visszaadták, a' nélkül, hogy azon határokon túl léptek volna, mellyeket nekik az olly nagy okossággal országló III. Henrik eleikbe tett. De ezen jeles fejedelem' kora halála egy nyughatatlan és erőtlen kormányozás után, melly alatt II. Sándor' választásakor a' császári megerősítési jus sértegettetett, a' királyi széket IV. Henriknek, egy jeles tehetségü, de ifjúságában megvesztegetett fejedelemnek adta által. Henrik' atyja a' királyi jusokat

Németországban kiszélesítette. A' fíja nagyon vigyázatlanul lépett atyja' nyomdokiba. Ebből a' szász nagyok ellen egy belső háboru támadott, melly a' császárnak elég foglalatosságot adott, midőn II. Sándor' halála után Hildebrand cardinalis VII. Gergely neve alatt pápává választatott.

VII. Gergely pápa a' legnagyobb elme, mellyet az europai történetírás Nagy Károl' idejétől fogva nevez. Igen érezte ő, mivé lehetne a' leggazdagabb, legértelmesebb 's legnagyobb tekintetű karzat' feje; 's a' németországi dolgok' akkori állapotját egy efféle merész próbára nézve sokkal kedvezőbbnek látta, mintsem hogy elmulathatta volna azon lépéseket, mellyek által a' pápát a' keresztység' fejévé tenni reménylhette. E' végre nagy okossággal elkészítette a' szándékot, és rettenthetetlen bátorsággal végrehajtotta. Legelsőben azt a' köteléket, melly a' világi papokat még a' világhoz 's az ideigleni dolgokhoz kapcsolta, t. i. a' házasságot, igyekezett felbontani. Általában minden papoknak megtiltatott a' házasság. Sokan hevesen ellene szegeztek ugyan magokat ezen természetelleni tilalomnak; de a' természet' leghevesebb, legkecsegtetőbb ösztönének megtagadásából vélt érdem, 's az a' szemfényvesztő állítás, hogy már most a' pap egészen az Isten' sajátja, nem sokára olly általános engedelmeskedést szerzett, 's a' pápa' törvényadó hatalma is csakhamar olly parancsoló 's elhatározó erejű lett, hogy az ellenmondás egészen elenyészett. Ekkor Gergely azt a' nagy czélt törekedett elérni, hogy a' papokat azon függés alól kiragadhassa, mellyben őket a' világi fejedelmek az által tartották, hogy a' papi hivatalokat és jószágokat ők osztogatták ki. A' sok rendetlenségek, mellyek az egyházi hivatalok' betöltésekor történtek, ezen hivataloknak a' világi urak által azért, hogy a' püspökök' jövedelmeit magok huzhassák, soká üresen hagyása, a' sok méltatlan személyek, kiket a' világiak legfőbb egyházi előljárokka' tettek, 's nemcsak ezen kedvezést sokszor csak azzal érdemlették meg, hogy uraik' vétkeinek 's feslettségeinek szolgálivá lettek, hanem tudatlanságok

miatt a' reájok bizott hivatalra egészen alkalmatlanok is voltak, végre az a' nyilvános uzsoráskodás, melly e' részben gyakoroltatott: — mindezek annyi fontos okok voltak, mellyeket a' pápa azon kivánságánál, hogy az efféle hivatalok' betöltésére nézve változás történjék, maga mellett előhozhatott. Egy Romában tartatott concilium megtiltotta a' papoknak a' hivatalokat többé világiak' kezéből elfogadni 's magokat azok által papi hivatalokkal felruháztatni. Minden világi hatalmasságok ellene mondtak e' rendelkezésnek, melly őket olly igen fontos justól megfosztotta. Az ellenmondás' tárgya iránt az elhatározás' igen különböző lett ugyan, a' szerint a' mint minden országban a' világi hatalmasság kisebb vagy nagyobb mértékben tudta jussait védelmezni; de az egyházi és világi hatalmasság között folyó harcok' kimenetele általában véve nem volt kétséges. Gergely és következői egyik környülményt, melly az egyházi félt a' teljes hatalomra segíthette, a' másik után kivívták. A' végre, kogy az egyháziak egész Európában a' világi felső hatalmat magokévá tegyék, egy új irónak,¹ kitől a' mélyenlátó philosophusleket megtagadni nem lehet, jegyzése szerint csak az volt szükséges, hogy Gergely' következői közül egy hozzá hasonló pápa azon gondolatot, mellyet a' papi főhatalom' ezen alkotója kinyilatkoztatott, véghez vigye, 's magát azon nagyszámu seregek' vezéréve tegye, mellyek akkor a' kereszties háborukra fölfegyverkeztek.

IV. Henrik császár a' Gergely pápával próbált hadban teljesen meggyőzetett. Europa bámulva látta, melly rutul meg kellett ezen pap' kedvének megnyerése végett a' császárnak magát az előtt alázni, kitől Hildebrand cardinal a' pápai méltóságban megerősíttetését maga kérte, 's ki-nek atyja ugy beszélt a' romai püspökökhöz, mint urok és birájok. De nem sokára minden országok megtanulták kisebb nagyobb mértékben az egyházi szabad kény' jármát viselni. Egy ország sincs Európában, melly a' pápai hatalom' következéseit sajnosan nem érezte volna.

¹ Voltaire.

Ez legfőbb mértékre lépett az ország' dolgaihoz értő, se-rény, tudós, kegyetlen és fősvény III. Innocentius alatt, ki Gergely' következői között tagadhatatlanul legnagyobb volt. Ezen időszakban semmi nevezetes dolog sem történt, mellyben a' pápai udvar igen nagy részt nem vett volna. Az ő mesterséges és mindenkor azonegy ökfő szerint intézett politikája ritkán hibázta el céljait. Ott, hol győzödelmét előre bizonyosnak látta, parancsoló 's önkényű, akkor pedig, midőn állhatatos ellenkezőre talált, engedékeny 's hizelkedő lévén, azoknak, kikkel dolga volt, személyes és különös környülményeiket mindenkor úgy tudta használni, hogy kezeibe kellett kerülniek.

Azonban az egyházi hatalom mind a' mellett is, hogy ezen időkben a' lelki setétség 's a' babonásság olly hártátalanul uralkodott, nem nevedkedhetett volna olly nagy magasságra, ha a' minden országokba bevett hibás kormányzás a' fejedelmeket az ellentállásra megkivántató erőtől egészen meg nem fosztotta volna. Ezen tekintetben szükséges annak nevezetesebb ágait vizsgálóra vennünk.

A' Károl' fámiliájabeli fejedelmek között folytatott tartós belső háboruság Károl' monarchiaját feldarabolta, 's nagy érdemtelenységök azt okozta, hogy egyik királyi széket a' másik után elvesztették. Még csak mintegy másfél század folyt le Károl' halála után, midőn már nagyaik es helytartóik tőlök minden országokban elragadták a' királyi pálczát. Minthogy ezeknek segedelmek nélkül háboruikat nem folytathatták, kénytelenek voltak nekik nemcsak minden jusokat, mellyeket kívántak, egész' a' határtalanságig áltengedni, hanem egyik urodat a' másik után odaadni, úgy hogy az ezen házbeli utolsó francia királyok csak egynehány városok' birtokát tartották meg. Sok tartományok egészen kivették magokat hatalmok alól. Ezek közzé tartoztak az Alp-hegyek közöttiek 's felső Rhenus mellékiek, hol két ugyanazon nevű királyságok, a' Jura hegyén innét és tul fekvő burgundiai országok, alkottattak, 's utóbb az areláti

királyság' neve alatt egyesítették; továbbá a' Pyreneus hegyeken túl fekvők, hol a' navarrai és arragoniai királyságok és a' barcellonai grófság támadtak; végre csaknem minden szláv népek az Albison túl. A' Károl' familiájabeli fejedelmek' czivakodásai még jobban erősítették azt a' már kétségtelen 's a' királyok által is elismert just, melly szerint az uralkodó familiából királyaikat magok választhatták. Károl' maradéki között egyik legméltatlanabb, Vastag Károl, csakugyan az egész monarchiát egyesítette, kivévén az imént említett 's egészen elvált országokat. De erőtlen és hibás országglása általános elpártolásra adott alkalmat. Az Olaszok és Francziák választásokban egészen eltávoztak Károl' házától; csak a' Németek választották Arnulfot, a' bajor Karlmann királynak természeti fiát, úgy, hogy az az egyetlenegy Karolingus, ki még koronát viselt, törvénytelen házasság' gyümölcse volt. A' fiának, Lajosnak, halála után a' Németek Károl' házát végképen elhagyták. A' Francziák visszatértek ugyan hozzá, de az utolsó, még csaknem száz esztendeig uralkodó Karolingok, szinte olly tökéletesen függöttek a' hatalmas nagy Hugo hercegtől 's annak fiától Hugo Capettól, mint az utolsó Merovingek a' Pipin' familiájától. A' visszafizetés' jusa sohasem gyakoroltatott világosabban. Hugo Capet végre a' francia királyi széket elfoglalta. Olaszországban a' leghatalmasabb hercegek a' 10dik századig veszekedtek egymással, a' királyi titulusért, midőn a' német király, I. Otto, őket a' német felső hatalom' elismerésére kényszerítette.

A' német nemzetek az Istenfélő Lajos' uralkodásától fogva legnagyobb részént ismét hercegeket kaptak. A' Gyermeke Lajosnak, Arnulf' fiának, halála után koronájokkal ezen hercegek közül a' legidősebbet 's legnagyobb tekintetűt, a' saxoniai méltóságos Ottot, megkínálták, de ez azt nem fogadta el, hanem a' frank hercegnek, I. Konrádnak, birtokába juttatta. A' nemzet' választási jusa ez által egészen megerősített ugyan; de midőn Konrád' halála után a' szász herceg, Henrik, Otto'

fia, választatott, a' Németek ismét visszatértek a' Frankok' azon szokására, melly szerint ezek választásokban az uralkodó fámiliától nem távoztak el.

A' IV. Henrik császár alatti ' zenebonáskodások' alkalmával az ellenfél ezen szokás ellen világosan kikelt, 's nemcsak azt végezte, hogy jövendőben a' választás egészen szabad legyen, hanem már a' capitulatiot is sürgette.¹ Minthogy azonban Henrik' fia csakugyan választatott, 's minthogy a' fiaknak az ætyák után következése égsyszer szokássá vált, hihető, hogy Németország tökéletesen örökségi királysággá lett, 's királyai szinté ugy mint a' franczia királyok határtalanabb hatalomra vergődtek volna, ha az uralkodó familiák olly sokszor ki nem haltak volna. De a' királyi székre ujonan fellépő házak által nemcsak a' választási jus mindenkor egész kiterjedésében megerősítettett, hanem az uralkodásra jutó familia az előbbi ház' honfiaiban 's rokonai-ban is hatalmas ellenségeket talált, kik annál készebbek voltak nekik akadályokat vetni útjukba, minthogy ők elébb kedvezés és megkülönböztetés' tárgyai voltak, most pedig nyomattak, vagy legalább elmellékeltek. A' familiák' ezen változásában vagyon egy fő oka a' mostani német polgári alkotmány' eredetének. A' mi a' választást magát illeti, annak külön környülményeit előhozni nem tartozik czélunkhoz. De azt meg kell jegyez-nünk, hogy eleinten abban bizonyosan az egész nép részt vett, csakhogy a' nagyok' befolyások alatt. Ezen befolyás nem sokára olly elhatározó lett, hogy már Lothar'

¹ L. Brunon., *de bello Saxonico* ap. Frecher T. I. p. 134. *Quidam voluerunt aliquas conditiones interponere, ut hac lege eum super se elearent regem, quatenus sibi specialiter promitteret satisfactionem. Hoc etiam ibi consensu communi comprobatum, romani pontificis auctoritate est corroboratum, ut regia potestas nulli per hæreditatem, sicut ante fuit consuetudo, cederet, sed filius regis, etiamsi valde dignus esset, per electionem spontaneam potius, quam per successionis lineam rex proveniret. Si vero non esset dignus filius, vel si nollet eum populus, quem regem facere vellet, haberet in potestate populus.*

választásánál az egész dolog egy megegyezés szerint tiz hercegekre bízott. ¹ Nem sokára azután az udvari fő tisztviselők azon dologban egészen elhatározó befolyást nyertek, 's I. Friderik' választása már ő általok történt, de a' többi hatalmas német fejedelmek' részvételével, ha szinte az elsőbbek különösen választó fejedelmeknek neveztetnek is. ²

A' királyi hatalom, melly a' Carolingok alatt csaknem egészen elenyészett vala, ismét hirtelen növekedett a' szász és első frank császárok alatt, a' mit legnagyobb részént házoknak örökségül reájok maradtott igen nagy hatalma vitt véghez. De I. Henrik, I. Otto, II. Konrád és III. Henrik is, nagy okosságu és vitézségü fejedelmek voltak. Ezen császárok valósággal egész Németországon uralkodói just gyakoroltak, a' nagyokat sok alattvalói kötelességekre kényszerítették, tőlök, ha engedetlenségök kinyilvánosodott, hercegségeiket 's grófságaikat elvették, 's őket büntetések, néha becstelenítők, alá is vetették, 's mindenkép úgy bántak velek; mint tisztviselőikkal. Különösen nagy befolyások volt a' fő egyháziakra, mivelhogy ezek tőlök kapták hivataljaikat, 's az egyházi hivatalokra másoknak nem lehetett reményességök, hanem csak olyanoknak, kik tőlök függöttek. A' hercegségeket is mind együl egyig saját familiájokhoz igyekeztek vonni, a' mit I. Otto tökéletesen véghez vitt volna, ha rokonainak hibás gondolkozása által nem kényszerítettett volna azoktól a' nekik adott tartományokat ismét visszavenni. III. Henrik olly nagy hatalommal uralkodott, hogy Németország határtalan monarchiává lett volna, ha a' korona' jusa és elsősegei tovább is hasonló módon nevelkedtek volna. De a' fiának, IV. Hen-

¹ L. Anonym. *Narration. de electione Lotharii in Imperatorem in origin. Guelfh.* T. II. p. 484.; de Leibnitz és mások ezen irást költöttek vagy elcsesértnek tartják.

² Tudva vagyon hogy ezen kifejezések: *electores principes*, az austriai háznak egy oklevelében fordulnak elő, melly Senckenbergnél (*Gedanken vom Gebrauch des uralten deutschen bürgerlichen u. Staatsrechtes* I. 113.) eléggé meg van bizonyítva.

riknek, uralkodása egy teljes revolúcióra adott alkalmat, 's a' német polgári alkotmány' történeteiben új évrendet (epochát) csinál. Henrik' alattvalói, különösen a' Szászok, midőn halalma' nevelése végett igen hirtelenkedő 's vigyázatlan lépéseket tett, fegyvert fogtak, a' háború reá nézve szerencsétlenül folyt, a' pápában alattvalói védelmezőt, maga pedig és következői felettebb részre hajló bírót találtak, 's nevezetesen elvesztette az egyházi hivatalok' betöltésénél az elhatározó befolyást; a' minék nem sokára az lett következése, hogy a' papok a' császárok' leghevesebb 's legártalmasabb ellenségei lettek. Ezen időtől fogva a' királyi hatalom mindalább szállott. A' különféle német nemzetek' nagyherczegei kiszélesítettek 's örökösökké tették hatalmokat, 's e' szerint fejedelmi hatalmat alkottak. Az olaszországi egybeköttetés 's a' császári méltósággal megtiszteltetés a' németországi királyi hatalom' terjesztésére nézve elejétől fogva ártalmas volt, minthogy az által a' német fejedelmek figyelmeket megoszlatták, 's kénytelenek voltak, Németországtól gyakran távol lenni, 's a' fegyveres késéreti seregeket nagyjaiktól károkkal, 's erőtlenségeket okozó szolgálatokkal megvásárolni. Ezen egybeköttetés és megtiszteltetés most még ártalmasabb lett, minthogy a' császár Olaszországban csak úgy jelenhetett meg, mint a' pápának vagy ellensége, vagy alattvalója, 's az engedelmesség' csak külső színének megtartása is annál nehezebb volt, mivel a' császár' ellenségei a' pápában főt, a' siciliai királyokban pedig hatalmas segítőköt találtak. A' hanis, kegyetlen és országokra vágyó I. Fridrik annyira szerencsés volt ugyan, hogy a' német nagyherczegségek között a' leghatalmasabbikat, Saxoniát, darabokra oszthatta, az alsó Németország' erejét, egész' a' mi századunkig, öszveronthatta,¹ 's azt sok apró, egymással öszve nem függő 's magok között egyenetlenkedő birtokosok között

¹ Mert a' mi századunkban Borussia és Hannovera az alsó Németország' erejét ismét helyreállította. A' hét esztendei háborút alkalmasint alsó Németországnak felső Németország ellen folytatott hadakozásának lehet mondani.

feloszthatta. Ez által a' Staufeni uralkodóház Németországban mindenek felett leghatalmasabbá lett, 's ennek szabadságát veszedelmeztethette volna, ha Sicilia és Nápoly országainak elvételekor figyelmét főképen Olaszországra nem fordította volna. VI. Henrik hijában próbálta a' német karokat és rendeket arra birni, hogy koronájokat örökössé tegyék. A' halála után kétfelé szakadó választás megújította ugyan a' felső és alsó Németország között a' harczot, de elhatározólag az elsőnek győzödelmével. Mindazáltal Olaszország 's a' pápa anynyira foglalatatoskodtatták a' nemes szívü, tudós, okosan országoló és vitéz II. Fridriket, hogy Németország semmitsem félhetett tőle. A' pápa gyűlölte ezen házat, mert félt tőle, 's végre annyira vitte a' dolgot, hogy annak utolsó ágát, Fridrik' unokáját Konradint, a' vesztőhelyen végeztette ki. A' frank és sváb herczegségek' ekkori feldaraboltatása, 's több más házaknak ugyanekkori magvok' szakadása Németországban, egy rendkívüli zürzavart okozott, mellyet a' régibb írók mint a' következősek mutatták, épen nem ok nélkül neveztek nagy kormánytalanságnak. A' habsburgi Rudolf' választatása végett vetett ugyan ezen nagy rendetlenségnek, 's meggátolta Németország' teljes feldaraboltatását, de a' királyi hatalom most is hova tovább gyöngítettett. A' német nagyok szemök előtt tartván mint intő példát azt, a' mit a' Szászok, Frankok és Svábok próbáltak, 's újonan nyert jusaikban kevésbé lévén megerősödvé, olyan házokból vólasztottak magoknak fejedelmeket, mellyeknek saját hatalmától nem kellett' félniük, 's eleinten egy familiánál maradni, és a' fiút az atyja után következtetni nem tartották tanácsosnak. Ezen szabadon választott császárok az olyan korona' jusaival, mellyet maradékaikra nem szállíhattak, keveset gondoltak, mihelyt azoknak feláldozása által saját házoknak hasznot szerezhettek. Illyen haszonkeresésből jövedelmeiket eladták, elzálogosították, elajándékozták, felesleges kegyelmeket osztogattak 's ártalmas elsősegeket engedtek, ugy hogy következőjöknek a' fejedelmi méltoságot mindenkor erőtle-

nebb állapotban adták által, mint a' millyenben ők kezökhez vették. Némellyeket közülök erőtlenséggel, restséggel, 's a' királyi hatalomnak igen ártó gondolkozásmóddal is lehet vádolni. Mindezen okoknál fogva a' németországi rendek' hatalma olly hirtelen megnövekedett, hogy a' tizennegyedik században csaknem mindazon fontos megszorításokkal adták által a' fejedelemnek, mellyek mellett az a' mi időnkben viseltetik. Most még ezen rendekre kell egy tekintetet vetnünk.

A' hercegek, kiket Károl' következői azon rendszabásoknak, mellyeket azon nagy ősek a' helytartók' korlátolása végett hoztak, elmellözésével a' különféle német nemzeteknek ismét előljáróikká tettek, rendkívül kiterjesztették hatalmokat ezen erőtlen fejedelmek alatt; a' püspökök és grófok mint alhelytartók nekik alájok voltak vetve, 's a' szabad allodiumok' birtokosai, kik között magok mindenkor a' legfontosabbak voltak, jobban ragaszkodtak ő hozzájuk mint királyjokhoz. Mert a' különféle német nemzetek, Szászok, Thuringiaiak, Frankok, Bajorok, Svábok, 's a' Rhenus melléki lakosok, kik Lotharingusoknak hivattak, még mindenkor irigykedtek egymásra és gyűlölték egymást. Egyik sem örömet hódolt meg ollyan királynak, ki a' másik nemzetből választatott, 's hihető, hogy I. Konrád közös királylyá nem választatott, 's Németország ismét olly sok független tartományokra oszlott volna, mint a' Frankok által meggyőztetés előtt oszolva volt, ha a' Magyaroktól félés őket arra nem birta volna. I. Henriknek személyes érdeme és nagy hatalma elnyerte a' koronát, de őt is csak a' Szászok és Frankok választották; ¹ a' sváb és bajor hercegeket kénytelen volt a' meghódolásra erővel kényszeríteni, 's az utolsónak a' maga' tartományában királyi jusokat engedni. Igen nevezetes volt az a' változás, mellyet a' hercegek' állapotjában ezen hatalmas familiának királyi

¹ A' Frankok hihető azért, mivel láták, hogy a' meghalt császár' testvére Eberhardt a' koronát el nem nyerhetné, 's attól féltek, hogy a' bajor herceg, Arnulph, találna választatni. Ezt Konrád Baviából elkergette.

szekre emelése okozott. Az ebből származott fejedelmek ezeknek rendkívüli hatalmokat keskenyebb határok közé szorították, 's sokszor szabad tetszések szerint, és saját szembetűnő hasznok' tekintetéből, tettek a' hercegségek iránt rendelkezést a' nélkül, hogy a' megholt hercegek' fiainak 'a' szokás által törvényesekké vált követeléseire ügyeltek volna ¹, 's végre a' parancsolataiknak nem engedő hercegeket gyakran le is tették. Azért a' hercegségek kormányozásában tulajdonképen nemzeti ségi következés nem találtatik, kivéven Saxoniát, mellynek az Ottók igen kedveztek, 's mellytől a' Frankok féltek; a' többiekkel III. Henrik olly igen szabad kénye szerént bánt, hogy azokat gyakran fej nélkül hagyta, 's Baviariát elébb a' maga kiskorú fiának, azután pedig feleségének adta; melly két cselekedete hallatlan példa volt. A' hercegeknek még egy másik megszorítása a' palotagrófok' kinevezése volt, kiket I. Otto nemcsak királyi bírakká, hanem jövedelmeinek is safárivá, 's általjában a' hercegeken ellenőrökké tett, kiknek foglalatosságait is, mikor magok távol voltak, gyakorolták. Negyedik Henriknek a' Szászok ellen tett próbái, az azokból származott kemény haború, 's a' királyi hatalomnak akkor az ezen fejedelmen történt sok szerencsétlenségek által elgyengülése, következőinek lehetlenné tették a' hercegek' hatalma' nevededésének gátolását. Azon familiák, mellyek hercegségek' birtokában voltak, a' birtokot még bizonyosabban örökössé tették, helytartói hatalmokat fejedelmi jusokká változtatták, 's nagy mértékben nevelték.

A' palotagrófságokra nézve az történt, a' mi már elébb a' követi grófságokkal, hogy tudniillik a' hercegek azokat magokévá tették, 's az által az ellenőrséget eltörölték. Csak az egy lotharingiai vagy felső Rhenus-melléki palotagrófság maradt fen, mellyből utóbb a' mostani Palatinalis választófejedelemség lett. A' grófsá-

¹ Így már I. Otto a' feljebb említett hatalmas Arnulf herceg' fiaitól Baviariát elvette 's testvérének Henriknek adta.

gokba is bevitették az örökségi jus, melly dologban azon tartományok mentek elől példáikkal, mellyek most Belgiumnak neveztetnek. De mind együl egyig a' hercegek alá vettettek, 's azoktól függőkkel lettek. A' császárok mindenkép igyekeztek a' hercegek' hatalmát gyengíteni, 's e' végre hercegi, vagy, mint még mindig tekinteni kell, fő helytartói uradalmaiknak kisebbé tevését választották czélirányos segédeszközül. ¹ V. Henrik' halála után két házak emelték fel magokat, a' Welfeké, kik szász és bajor hercegek, és a' Waiblingereké, vagy Staufeneké, kik sváb és frank hercegek voltak. Ezek császári méltóságot birtak, 's akkor Németország' rendjeit magok között megosztották, mint most Borussia és Austria. ² A' Welfek a' közöttök támadott háborúban meggyőzettek, 's a' hatalmas Oroszlán Henriknek, ki az elfoglalt Vendus tartományokban királyi jusokat gyakorolt, 's királyi rangot kívánt, ³ megbukása alsó Németországban teljes változást okozott. A' császár nemcsak felosztotta a' hercegséget, hanem a' legnevezetesebb grófok és püspökök is vonakodtak a' hercegeknek engedelmeskedni, 's magokat közvetlenül a' császár alá adták. A' hercegi jusokból kiki annyit ragadott magához, a' mennyit lehetett. E' szerint az elébbeni Szász - nagyhercegségben sok egyházi és világi egyedül a' császártól függő fejedelmek támadtak. A' hercegi titulus, mellyet most csekélyebb birtokú házak is megnyertek, egészen megszűnt a' fő helytartóság' képzetével egybekötve lenni, mint elébb egybekötve volt. A' hercegség, és grófság már csak titulusokká lettek,

¹ Így már III. Henrik Lotharingiát felsőre és alsóra osztotta. III. Konrád Bavariát és Saxoniát egymástól egy ideig elválasztotta. I. Fridrik Austriát Bavariától elszakasztotta, 's abból egy külön hercegséget csinált.

² Ez sem egyéb, mint a' régi harc az alsó és felső Németország között. Mert Bavariában a' két Henrik iránt ezen háborúkban csak örökös jószágaik maradtak hivek, de Saxonia erősen ragaszkodott hozzájuk.

³ A' dániai királytól ezen rangot megtagadta.

's azok alatt a' fejedelmek valamelly bizonyos környéket birtak, melylyel úgy bántak, mint örökös jószágokkal. A' Staufeni hatalmas ház a' főntebb előhozott okok miatt nem akadályoztathatta meg, hogy az ilyen kevesebbé erős rendek is naponként több fölségi jusokat ne ragadtak volna magokhoz. Az iparkodó és értelmes II. Fridrik annyira reá szorult ezeknek kedvezésökre, hogy kénytelen volt jusaikat forma szerint megerősíteni. Ez két oklevelek által történt meg, mellyek közül az egyik az egyháziaknak, a' másik a' világiaknak adatott. Mind a' kettő fönmaradott a' mi időnkig.¹ Midőn a' Staufeni ház kihalt, Frankoniával és Sveviával az történt, a' mi előbb Saxoniával történt vala, csakhogy a' feldarabolás még tovább ment 's még több fejedelmek léptek egyenesen és közvetetlenül a' császár alá. Így vettetett meg Németországban a' rendek' országgal biró felsőségének kormányzási rendszere, melly az úgy nevezett nagy kormánytalanság és az azután következett gyenge császárok alatt olly igen megerősödött, 's olly mély gyökeret vert, hogy az ellene gyakran tett megtámadások, mellyek közül V. Károl' élete egyik legnevezetesebbikét adja elő, neki mind e' mai napig semmit nem árthattak. Még csak egy jegyzést teszünk elhez. Az első zürzavarban, melly abból származott, hogy a' nagy herczegségek' rendjei legközelebbi fejöket a' herczeget elvesztették, az innét eredett függetlenség iránt a' vélekedéseknek szükségképen igen különbözőknek kellett lenni, mig lassanként az a' képzet meg nem gyökerezett, mellyet az országgi jusok' tanítói országgi közvetlenség' nevével fejeznek ki. Bátran el lehet mondani, hogy ez főképen csak a' westfaliai békeség által lett meg, jóllehet még ezen egyezés sem irtott ki egészen minden e' dolgbeli kétséges képzetet. Mindjárt a' herczegségek' földaraboltatása után még több rendek is követelték az országgi közvetlenséget, mellyek közül sokan már kihaltak, sokan pedig utóbb kénytelenek lettek az ország' más hatalmasabb fejedelmeitől függésre visszatérni. Egyéb-

¹ L. Schmauss *Corpus jur. publ.* I. 4—8.

íránt a' Németországban most uralkodó házak általjában olyan grófoktól vagy nemesektől származtak, kik ezen időkben kénytelenek voltak a' hercegek' zászlóit követni, kivevén a' Lotharingiai, Braunschweigi, Hassiai és Bádeni házakat. ¹

Az europai nagyobb királyságok között Spanyolország egyik legnevezetesebb, 's minthogy az V. Károly' öröksége- 's hatalmának és gazdagságának legfőbb forrása volt, azért annak polgári alkotmányát tökéletesebben ismérnünk felette szükséges, ha az ezen császár' uralkodása alatt történt dolgokat jól meg akarjuk érteni.

Azon német nemzetek között, mellyek Spanyolországot a' Romaiaktól elvették, a' Gothok leghatalmasabbak lettek, 's egyedül magokat tették ezen ország' uraivá. Az, a' miben ezeknek legrégebb igazgatásmódjok a' Németek' általános és már főntebb előadott igazgatásmódjától különbözhetett, részént igen csekély 's az egészre kevés befolyású, részént olly homályba van rejtezve, hogy nyomozása célunkat nem segíthetne elérni. Mert a' Gothok' országa már a' nyolczadik század' elején az Arabok, vagy mint azon legközelebbi országtól, mellyből jöttek, neveztetni szoktak, Maurusok, által lerontatott. A' Gothok nem tudtak ezen nép' lelkes vitézségének ellentállani. Elfoglalta ez Spanyolország' legnagyobb részét azzal a' heves gyorsasággal, melly akkor minden hadakozásait megkülönböztette. Az ország' azon részében, hol megtelepedtek, bevitték Mahomed' vallását, az Arabok' nyelvét, napkelet' erkölcsait, és a' mesterségeknek, valamint annak a' csinosságnak és pompának kedvelését is, mellyhez a' kalifok akkor alattvalóikat szoktatni kezdték.

¹ Mert a' Braunschweigi hercegek' elődei Saxoniai főhercegek voltak, a' Hassiai ház a' Brabanti hercegektől származik, a' Badeni pedig az ugy nevezett Zähringeni hercegektől, de ezek a' hercegi titulust csak első őseiknek köszönheték, kik Karinthiai hercegek voltak.

A' góth nemességnek egy része, melly a' Maurusok' jármát viselni szégyenlette volna, Asturiának járatlan bércei között keresett magának menedéket. Itt a' szabadság 's a' keresztyén vallás' gátolatlan gyakorlása erőt és bátorságot adott nekik. Legmerészebb 's legvitézesebb honfiaik egyesítették magokat velek, 's nem sokára olly számosak lettek, hogy a' Maurusok' tartományaiba egyszer másszor beütöttek; a' mit eleinten csupán boszuállás és rablás végett cselekedtek. De erejek' növekedésével célzásaik is messzebbre terjedtek. Igazgatásformájokat rendbe szedték, elébbeni királyaik' nemzetségéből magoknak főt választottak, 's ettől fogva birtokaik' nagyobbítását tették szünetlen tartó háboruik' céljává. A' kimenetel megfelelt reményeiknek; mert az alatt, mig ezen hegyi lakosok olly vitézül hadakoztak, mint az ollyan emberek, kiknek a' háború egyetlen egy foglalatosságok, 's kik a' lelket erőtlenítő 's megvesztegető kipalléroztatástól idegenek, hadakozni szoktak, 's mig őket az a' buzgóság, mellyet benne valóságok' szeretete 's a' boszuállás' kívánsága gerjesztett, 's elnyomott hazájok' megszabadításának reménysége lelkesítette: a' Maurusok között olly dolgok történtek, mellyek ezeket megerőtlenítették, 's a' megtámadások ellen elegendő erővel harcolni nem engedték. Károl Martel nagyon megverte őket, midőn egyszer Franciaországban is elgyengültek, 's ezen ország ellen a' háborút tartós szerencsétlenséggel folytatták, 's az által igen megerőtlenedtek.

Még nagyobb mértékben történt ez egy belső háború által, mellyben az Arabok egymás ellen meghasonlottak. Spanyolország igen erőszakos mozgások között elszakadott a' damaskusi kalifoktól, 's maga választott magának kalifot. De ez iránt sem soká viseltettek helytartói illő engedelmisséggel. A' tizenegyedik század' közepén a' spanyolországi kalifaság egészen megszűnt, 's a' Maurusok Spanyolországban sok apró királyságokra oszlottak el. A' mesterségek' és tudományok' gyakorlásából származott csinosodás, 's annak késérője a' fény-

üzés alkalmatlanabbakká tette őket a' hadakozásra. De mind a' mellett a' Maurusok még a' spanyol írók' valástétele szerint is ekkor is olly vitéz népet formáltak, melly magán segíteni tudott, kivált midőn az afrikai partokon lakó hatalmas nemzetekkel megújították egybeköttetésöket. Nyolcz századok lefolytak, így szólnak szokott pompás módjok szerint a' spanyol történetírók, háromezer hétszázszor kellett megütközni, míg a' Maurusok' utolsó királysága a' spanyol fegyverek miatt elenyészett.

De azon tartományok sem 'egyetlenegy országot tettek, mellyeket a' keresztyének tőlök elvettek. Az oviedoi vagy leoni legrégebb királyságtól Castilia elpártolt, 's külön formált országot. Ettől ismét elszakadt Portugália, 's külön királyságra emelkedett. Azon országok, mellyeket mint főtebb említénk, Nagy Károl a' Maurusoktól elvett, elpártoltak ennek fiaitól, 's az által utóbb a' navarrai, 's arragoniai királyságok támadtak, a' barcellonai fontos grófsággal együtt. Ezen spanyol országok között a' castiliali leghatalmasabb volt, minekutána a' leoni királysággal egyesült. De Arragonia is elég hatalmassá lett az által, hogy a' barcellonai grófságot magával egyesítette, 's a' Földközi-tengermelékét meghódoltatta.

Azon nyugoti Gothusok, kik a' Maurusok' beütésekor magokat a' hegyek közzé vonták, megtartották igazgatásformájokat 's erkölceiket; a' Maurusok nem voltak kegyetlen győzők. A' közöttök maradott keresztyéneknek nemcsak szabadságot adtak az Istent a' keresztyén vallás' tanítása szerint tisztelni, hanem saját birtok iránti törvényeiket, törvényszolgáltatásokat 's a' megkivántató adó' beszédésének nálok szokásban volt módját is meghagyták. A' vallási ábrándozók között egyedül Mahomed' követői olyanok, kik a' térítésbeli buzgóságot a' türelem' lelkével párosítják, 's míg profétájok' tudományát fegyverrel terjesztik, azoknak, kik azt bevenni nem akarják, megengedik, hogy vélekedéseikhez hívek maradhassanak, 's istentiszteletöket meg-

tarthassák. Ily környülmények között a' keresztyéneknek nem volt nehéz, a' meghódoltatott tartományokban az elébbeni igazgatásmódot bevinni.

A' polgári alkotmány' lelke ugyanaz volt, melly mindenütt uralkodott, hol az országokat Németek alkották. A' spanyol királyságok mindnyájan határok közzé szorított hatalmas monarchiák voltak, 's a' legfőbb és törvényszerző hatalom inkább a' nép' mint a' király' kezeiben volt. A' leoni legrégebb ország eleinten teljes választási szabadsággal bírt, de azon német szokás' megtartása mellett, hogy szükség nélkül nem távozott el a' királyi familiától. Leon e' szerint Don Ramiro' házában örökössé lett, de annyiban mégis szabad választású maradt, hogy a' rendek, ezen ház' tagjai közül annak adták a' koronát, kit legalkalmasabbnak tartottak, vagy a' kinek legtöbb módja volt tetszésüket nagyobb mértékben megnyerni. Navarrában, ezen a' Károl' maradékitól elpártolt tartományban, a' fiaknak atyák után következése bizonyosabb volt, a' mi talán onnan származott, minthogy már első független fejedelme is az országnak örökös grófja volt. Férfi örökös' nemlétében a' király' leányával kötött házasság adott just a' királyi székre, 's midőn Ramiro' háza III. Bermuddal kihalt, a' castiliali király I. Ferdinand Leonország' elfoglalását Sanchával, ezen fejedelem' testvér hugával, kötött házasságán fundálta, jöllehet tulajdonképen valóssággal fegyverének ereje kényszerítette a' Leoniakat magok' megadására. De Ferdinand' atyja, Sancho Major, felesége Nunna által nyerte, ennek testvérje' Garziás' megölettetése után, örökségül az akkori Castiliali grófságot, mellyet királysággá tett, 's ezen második fiának hagyott. Mert a' spanyol nemzetek az első Frankok' szokását követték, midőn a' királynak több fiai voltak, 's az ország olly nagynak látszott lenni, hogy azt többek között is el lehetett osztani, vagy midőn a' tartományok azelőtt több országokat tettek. Így nyerte el I. Ferdinánd' legidősebb testvérje, Garzias, Navarrát; a' második testvér, Gonsalvo, Soprarbiát; a' har-

madik pedig, Ramiro, noha törvénytelen ágyból született, Arragoniát, melly ez által legelőször lett független országgá 's királysággá. Ferdinánd ismét felosztotta tartományait fiai között; Sanchonak Castiliát, Alfonsnak Leont, Garziasnak Navarrát adván. A' fejedelmeknek örökség szerinti következése mindezen országokban, a' szokás által törvénynyé vált 's bizonyossá lett: 's minthogy az még a' királyi hercegasszonyokra is kiterjedett, a' gyakori felosztások még veszedelmesebbek voltak 's még kevesebbé lehetett reményleni az elvált tartományok' ismétleni egyesülését. E' szerint Castilia, Arragonia, Navarra, és Portugália ezen időszakaszban állandóul elválva is maradtak. De Castilia, Leon, és Gallizia nemcsak egyesítették III. Ferdinánd által; hanem két törvény is adatott¹ a' végre, hogy ezek soha se választassanak el egymástól. Az első t. i. azt parancsolta, hogy mindenkor a' legidősebbik fiú következék atyja után az uralkodásban, 's ha az még atyja életében meghalna, annak fia légyen képviselője. A' második az ország' minden elosztását és valamelly tartománynak a' koronától elszakasztását tilalmazta. Az első ugyan mindjárt a' következett uralkodó alatt általhagott² de a' másodikat ugy kell nézni, mint annak okát, hogy Castilia és Leon mindenkor egy királyi pálcza alatt maradtak, és a' Spanyoloknál a' legnevezetesebb országot formálták; jöllehet ezen ország' királyai is gyakran hibáztak abban, hogy ifjabb királyi hercegeiknek sőt sokszor törvénytelen fiaiknak is nagy jószágokat adtak örökségül, és az által a' királyi széket erőtlenné tették, 's annak gyakran hatalmas ellenségeket szereztek: hasonlóképen a' leányoknak is igen gazdag menyasszonyi ajándékokat adtak.³

¹ *De Majoria és de Sennorio uno.*

² Ferdinand' fia X. Alfons 1282ben koronáját nem a' legidősebb fiától származott unokájának Alfons de la Cerdának, hanem második fiának IV. Sanchonak hagyta.

³ L. p. o. Dillous, *History of Peter the Cruel* Tom. I. pag. 209.

A' királyi hatalom a' spanyol országokban nagyon keskeny határok közé volt szorítva. A' királyok a' törvényhozásban csak annyi részt vettek, hogy a' rendek' gyűlésében előlültek, 's ezekkel együtt tanácskoztak. Az igazságszolgáltató hatalom, által volt ugyan nekik engedve: De minthogy azok, kiktől a' törvények iránt engedelmeskedést kívánniok kellett, hatalmasan ellenek állhattak, sokszor legbuzgóbb igyekezetök is sikertelen lett. Az ország' rendjei a' nemességből, a' papságból, mellyhez a' spanyol vitézi rendeknek nagymesterei is számláltattak, és a' városokból állottak.

A' spanyol nemesség különösen nagyon gazdag és hatalmas volt. Minthogy ritkán adta elő magát olly időszakasz, mellyben a' fegyvert több esztendőig letehetette volna kezéből, azért a' hadakozásra hajlandó is, alkalmas is volt. A' Maurusokkal, mint a' keresztényen vallás' ellenségeivel, hadakozni érdemnek tartott; 's az illy környülményt az ábrándozó képzelődés öröme felfogja, 's a' hadi tettek' becsének emelésére fordítja, 's használja. Nem is volt egész Európában nemesség szabad gondolkozásáról, kevély magaviseletéről, merész követeléseiről sehol is olly híres, mint a' castiliai. Az a' mód, mellyel nagy terjedésű jószágait szerezte, szükségképen nevelte függetlenségét, 's érezte vele, hogy senkinek sincs jusa azok iránt neki törvényeket szabni. Midőn a' Gothusok' maradványai, az austriai hegyekből kirohantak, ezeknek vezére magok közül választott, még pedig magok által. A' romai tartományokba beütött, 's ott letelepedett eleiknek szokását követvén, épen nem szándékoztak ennek számára hódoltatni és prédát gyűjteni. Közülök mindenik megkivánta és kivette a' maga részét. Minél nagyobb lett királyok' birodalma, annál nagyobb részt kivántak és nyertek ők is, 's az elfoglalt tartományok közöttök és királyaik között részenként felosztattak. Minthogy a' háború az első századokban szakadatlanul tartott, a' király nem lehetett el segedelmök nélkül, és semmi feltételt sem tagadhatott meg tőlök, melly alatt neki

segedelmet akartak adni. E' szerint jószágaik' birását, sem eleintem sem utóbb, nem szoríthatta keskeny határok közzé. Ide járult az is, hogy a' Spanyoloknál alkotott országok kicsinyek voltak. A' nemesek igen érezték, melly kevéssel áll a' király magasabban mint ők, 's minthogy hatalomra nézve vele csaknem egyenlők voltak, nem viseltettek iránta olyan mély tisztelettel, a' millyent a' nagy országok' királyaik alattvalóiktól várhatnak.¹ Ezen függetlenségeket nagy vigyázással és állhatatossággal őrizték. Ha a' király csak legkevesebbé sértette is jusaikat, vagy kisebbíteni akarta méltóságukat, azonnal fellázadtak, 's hathatós rendszabásokat tettek ellene. Még a' királyokkal társalkodásban 's az ud-

¹ A' nemesség Spanyolországnak nagy részét bírta. L. Marinnæus Siculust, ki munkáját V. Károl' uralkodása alatt írta, 's a' spanyol nemességet felszámolván, annak esztendei jövedelmeit is előadja. Az ő számlálása szerint, melly, a' mint maga mondja, olly pontos, a' millyen csak a' dolog' természetéhez képest lehet, a' nemesek' falusi jószágainak esztendei jövedelme öszvesen felment egy millio négyszáz nyolczvankét ezer aranyokra. Ha meggondoljuk, hogy a' pénz' bece a' 15dik században sokkal nagyobb volt, mint a' mi időnkben, 's azt sem felejtjük el, hogy Marinnæus' Iajstromában csak a' tituladosok, vagy a' tiszteletbeli czimek [által egyebek felett felemelt familiák foglaltatnak; ugy ezen gazdagságot nagyinak kell találunk. L. Schott *Script. Hispan.* vol. I. pag. 323. A' községek V. Károl' alatt a' koronával folytatott pöreikben azon panaszkodnak, hogy a' nemesség' nagy kiterjedésű jószágai az országoknak igen károsak. Egy kinyilatkoztatásokban azt állítják, hogy Valladolidtól fogva St.-Jagoig, mintegy száz mértföldnyi földön, a' korona csak három falut bír, a' többi mind a' nemességé, 's nem kényszeríttethetik adófizetésre. L. Landoval, *Vida del Emperador. Carl. V.* vol. I. pag. 422. — Az irók' bizonyításai, mellyeket Bovadilla öszveszedett, azt mutatják, hogy ezen jószágokat a' *Ricos - hombres*, *Hidalgos* és *Caballeros* a' castiliai királyoktól a' Maurusok ellen tett hadi szolgálatjaikért nyerték. Maga ez a' nevezet is, *Ricos - hombres*, melly akkor a' főnemességnek adatott, azt bizonyítja, hogy a' gazdagság ennek megkülönböztető jele volt. A' régibb időnkben ez sok városokat is bírt, 's utóbb is nagy befolyások volt azokra nézve.

vari czeremoniákban sem lehet a' Spanyoloknál közel is azt a' megalázódást észrevenni, mellyel egyéb europai nemzetek, még a' Németek és Angolok is, királyaikat tisztelték.¹ Az a' veszedelem, mellyel Spanyolországban a' Maurusok a' keresztyéneket szüntelen fenyegették, just adott a' nemeseknek jószágaikon várakat építeni, hogy az ellenség' véletlen megtámadásakor magokat védelmezhessék. De ugyanezen várakat a' király ellen is használták magok védelmére, midőn az őket erővel akarta parancsolati iránt engedelmességre kényszeríteni.

A' második karzat, vagy papi rend, azon elsősegen kívül, mellyeket ekkor magának minden országokban szerzett, itt különösen nagy gazdagsága által különböztette meg magát. Igy a' toledói érsek a' keresztyénségben leggazdagabb főpap volt, a' pápa és némely német papi fejedelmek után. A' papsághoz tartoztak a' spanyol vitézi rendeknek — millyenek Castiliában a' Sz.-Jagoi, Alcantarai, és Calatravai nevet viselőök voltak — nagymesterei is. Ezek igen nagy jövedelmekkel bírtak, 's minden egyéb szerzeteket felülhaladtak, kivéven az egyetlen egy montesoit Arragoniában, melly a' templáriu-

¹ Ide tartozik a' főnemességnek, vagy az első osztábeli *Grandeseknek* azon jusok, hogy a' király' jeienlétében befedezett fővel jelenhetnek meg, 's a' király között, és magok között minden megkülönböztető jelt elmellélkelhetnek. A' következő történet megbizonyítja, melly féltékeny gonddal ügyelt legyen a' nemesség ezen egyenlőség' fentartására. Annak nagy része Kegyetlen Péter castiliai király ellen 1354ben fegyvert ragadott, 's arra kényszerítette őt, hogy Tejadillo falu mellett a' mezőn's szabad ég alatt velek élőszóval értekezzék. A' király nem maga szólott hozzájok hanem udvari főmestere által adatta elő gondolatját. A' zugolódók 's pártosok a' kinyilatkoztatás 's előadás' meghallgatása után egy kevés ideig félre mentek, 's azt végezték, hogy az ő vezéreik között se feleljen egy is maga, hanem egy általok kinevezett lovag, ki egyszersmind a' külső illendőségre és czeremoniára nézve egészen úgy alkalmaztassa magát, mint az udvari főmester alkalmaztatta. L. *History of Peter the Cruel by John Talbot Dillon.* Vol. I. pag. 80.

sok' eltörlött rendjéből állott. Ezen katonai lovagrendek, mellyeknek eredetéről utóbb lesz szó, a' magok tagjait határtalan engedelmességre kötelezték a' nagymester iránt. Ha ez a' szivbeli engedelmeskedést meg tudta nyerni, 's lovagjai' szivét magához tudta hódítani, 's értelmessége iránt tiszteletet gerjesztett, akkor az ő hatalma a' királynak igen ártalmas volt. Mert olly embereknek lett ilyenkor vezéréve, kiknek egyetlen egy foglaltosságok ekkor a' hadakozás volt, kik a' legelső 's legnemesebb házakból származtak; 's akkor sem nagy veszélyben forogtak, ha nagymesterök' parancsolatjára a' királynak magokat, ha bár fegyverrel is, ellene szegezték: minthogy akármikép ütött is ki a' dolog, egyik tag sem könnyen veszhette el azt, a' mit neki a' rend adott. Ugy is találjuk a' történetírásokban, hogy csaknem minden a' király ellen kikelt pártütőknél a' vétezi rendek' nagymesterei vezérséget viseltek. ¹

¹ A' Szent-Jagói katonai lovagrend, melly 1170ben állított fel, a' spanyol rendek között legnagyobb tekintetű 's leggazdagabb volt. Akkor az ország' nagy részét a' Maurusok birták, 's a' szüntelen tartó háború miatt sok zsvány-csapatok támadtak. Nem lehet tehát csodálni, ha egy olly szerzet, melly a' keresztyén hit' ellenségeinek meggyőzésére, 's a' köz bátorság' háborgatóinak elnyomására czélozott, a' nép előtt igen nagy kedvességet talált, 's mindenütt nagy buzgósággal gyámolítottatott. A' szerzet' gazdagsága és hatalma olly nagy lett, hogy egy történetíró' állítása szerint a' Sz.-Jagói nagymester Spanyolországban a' király után leghatalmasabb 's legnagyobb tekintetű személy volt. L. Ael. Antonius Nebrissensis ap. Schott. script. Hisp. T. I. p. 812. Egy másik író azt mondja, hogy ezen szerzet mindent birt Castiliában, a' mit a' királyok magoknak legszívesebben óhajtottak. L. Zurita, *Annales*, vol. V. p. 22. A' lovagok, a' szerzetesek' három szokott fogadásait tették t. i. a' nótelenségre, szegénységre és engedelmességre kötelezőket: 's az utolsó a' nagymester' parancsolatai iránt vak meghódolást kívánt. A' szerzet ezer lovas vitézt állíthatott ki a' táborba; a' mi, ha az akkori számítás szerint minden lovasvitézt hatod magával veszünk, szép sereget tesz, *J. Ael. Anton. Nebriss. l. 813.*; — comthurságainak száma nyolczvaunégyre (Schlözer szerint 1774ben nyolczvan-

A' városok Spanyolországban sokkal elébb vettek részt a' törvényhozó hatalomban, mint más országban, 's az e' végre tartott országgyűléseken mindenkor találjuk képviselőiket, valami óta az ilyen gyűlésekről hiteles tudósításaink vagynak. Ennek fő oka, úgy látszik, az, hogy a' jelesebb spanyol városok akkor, midőn a' keresztyének valamely tartományt meghódoltattak, már sokkal nagyobb mértékben hasonlítottak a' városok' mostani minemüségéhez, mint egyéb európai városok. Mert azokban az Arabok a' mesterségi szorgalmat, kézi mesterségeket, kézi műveket és fabrikákat bevették; a' keresztyének, kik közöttök laktak, vallások miatt minden polgári és hadi tisztségekből ki voltak zárva, 's azért az iparkodás' különféle nemeit gyakorolni kénytelenítették, 's az által annál virágzóbb állapotra, 's nagyobb gazdagságra tettek szert, minthogy a' spanyolor-

hétre, *l. Briefwechsel*, 12dik darab. *l.* 185.) ment; 200 prioritásai vagy egyéb prebendái vagynak; *l. Dissertations sur la Chevalerie, par Honore de Sainte Marie l.* 262., 's esztendei jövedelmei 2,111,018 velloni reálokra tétetnek. A' másik két szerzet nem egészen olyan igen gazdag. A' calatravainak 56 commendái vagy comthurságai, 's 1,224,945 velloni reál jövedelmei, 's az alkantarainak 32 commendái, 615,099 velloni reál jövedelmei vagynak. A' montesoi szerzet Arragoniában ezekkel nem hasonlítható, annak csak 13 commendái és 314,471 velloni reál jövedelmei vagynak. Mindezeknél gazdagabb most a' máltai vetézek' szerzete Spanyolországban. Ezeknek jövedelmei 3,395,423 velloni reált tesznek. Ezen vitézi szerzetek általában véve az emberi értelem' eltévedésének szüleményei. De a' mai időkben azoknak commendáik és praebendáik pensiók gyanánt osztogattatnak ki az udvar által, 's reménylenünk kell, hogy vitézeik egyéb fogadásaikkal együtt azt is elfelejtették, melly a' XVII. század' közepén a' többiekhez járult 's magoknak titkon és nyívan harczolásra lekötölezésében állott azon állítás mellett, hogy a' szűz Mária, az Isten' anyja 's az ő legkegyelmesebb asszonyok, az eredeti bűn' szeplője nélkül fogantatott; *l. Honoré de Saint Marie l.* 253. Az újabb időkben ezen lovagi szerzetek a' nemzeti gyűléseken a' városokhoz számláltattak, minthogy csak curiak szerinti szavazás' jussával bírtak.

százi kikötőhelyek, 's a' Mahumedánusoktól lakott afrikai, egyiptomi, és syriai tengermellékek között szoros egybeköttetés, és kereskedés talált helyet. Minthogy a' száraz földön a' szüntelen tartó háborúk miatt nagy bátorságtalanság uralkodott, azért sok jeles fámiliák városokba vették magokat a' nélkül, hogy azért nemességökről lemondottak volna, 's következésképen nem minden városi lakosok számláltathattak az alacsony köz rendhez. Úgy találjuk, hogy azok, kiket a' városok a' nemzeti gyűlésekre küldöttek, vagy első hivatalokra választottak, gyakran az ország' első rendjebeliéhez tartoztak. A' királyoknak két okok volt ezeknek kedvezni, 's őket a' gyűlésekre meghívni: egyik az, hogy benne a' nemesség ellen gyámolt találtak; másik, hogy tőlök, mikor pénzre szükségök volt, segedelmet várhattak. Mert az ilyenek, minthogy vagyonosabbak voltak, az adónak nagyobb részét vállalhatták magokra, melly alól a' nemeseket jusaik rendszerint feloldozták. De a' királyok azért nékik némelly elsősegeket kénytelenítették adni, mellyek által hatalmasabbakká és tehetősebbekké lettek. Olyan időben, mellyben a' szünetlen háborúk mindennek a' maga bátorságára vigyázást szükségessé tette, 's a' határszélek' védelmezése végett álló hadi seregek nem voltak, az ilyenektől a' magok fölfegyverkezését nem lehetett megtagadni. Ekként tehát ők is rendszerint részt vettek az ország által viselt háborúban, és seregeket küldöttek a' táborba. A' spanyol városok ez által nagyobb tekintetre emelkedtek, és az ország' dolgaiban nagyobb befolyást nyertek, mint más országbeli városok. Már a' XII. század' kezdetében a' saragossai polgárookra a' második osztálybeli nemesek' rangja ruházott. ¹ A' barcellonai magistratus' tagjai a' királytól azt a' just kívánták, hogy az első rangú nagyok' módjára, a' király' jelenlétében fejüket befedezhessék. ² Az írók-

¹ Zurita, *Annal. de Arragon.* Tom. I. p. 44.

² *Origen de la Dignidad de Grande de Castilla* por Don. Alonso Cavillo, Madrid, 1656. p. 18.

nál sok bizonyságokat találunk arról, hogy a' spanyol városok nagy gazdagságra 's hatalomra tettek szert, kézi műveik és fabrikáik által,¹ mellyek olly nevezetesek voltak, hogy a' külföld' szükségeit is kipótolhatták, 's szép jövedelmü activ kereskedésre adtak alkalmat. A' spanyolországi karok és rendek törvényhozó hatalmokat az országgyűléseken gyakorolták, mellyek *Cortese*eknek neveztettek. Az első spanyol királyságok' alkotói nem ismertek más igazgatásmódot; 's hihető, hogy efféle gyűlések Navarrában és Leonban mindjárt eleitől fogva szokásban voltak, jöllehet tökéletes tudósítások rólok nincsenek. Castiliában a' király azzal a' jussal birt, hogy a' corteseket öszvehivhatta, 's öszvejövetelök' helyét meghatározhatta, sőt az öszvejövetel előtt meg is változtathatta, de a' már egyszer elkezdődött gyűléseket máshova nem tehetette által. Már föntebb mondottuk, hogy az ezekben tanácskozó öszvegyült rendek a' főpapokból, főne-

¹ Hieronymus Paulus 1491ben leirta Barcellona' állapotját. Ezen várost utczáinak hosszúságára nézve Nápolylyal, 's épületeinek szépségére, kézi műveinek különbféleségeire, 's kereskedésének kiterjedésére nézve Florencziával hasonlítja öszve, ap. Schott. script. Hisp. T. II. p. 844. Marinnæus úgy írja le Toledot, mint nagy és népes várost. Lakosainak nagy része főrendü és születésü személyekből állott; *L. c.*, p. 308. Nem ismérek olyan várost, ugymond, mellyet szépségre és pompára nézve Valladolidnak eleibe tehetnék. *Ib.* p. 312. Melly népes volt legyen ez a' város, azt kivehetjük azon fegyveresek' számából, kikkel Ximenez cardinálisnak némelly rendszabásai ellen kikelt. Ekkor a' polgárok fegyvert ragadtak, 's a' városból és környékből 30,000 embert fegyverkezttettek fel. *L. Sandoval Vida del Emper Carlos. V.*, Tom. I. p. 81. Hogy a' spanyolországi városok az ország' rendjei között főbb rangot foglaltak el, 's az ország' dolgaiban nagyobb befolyással bírtak mint más országokbeli városok, azt egyéb környülményeken kívül az a' történet is bizonyítja, hogy midön I. János' halála után fiának kiskorúsága miatt igazgató tanács rendeltett, ezen tanácsnak fele főnemesekből és főpapokból, fele pedig városi küldöttekből állott; 's a' városi küldötteknek épen az a' rang, 's olyan hatalom engedtetett, mint a' főpapoknak és a' főnemeseknek. *L. Mariana, Hist. d' Espagn.* I. 18. C. 15.

mesekből 's városi polgárok' küldöttjeikből állottak. Tizenkét várost egész bizonyossággal ismerünk, mellyek legalább a' XIV. század' közepén azzal a' jussal bírtak, hogy képviselőket küldhettek. Ezen városok a' következők voltak: Castiliából Burgos, Soria, Zegovia, Avila és Valladolid; Leonból Leon, Toro, Zamora és Salamanca; Toledoból vagy Új-Castiliából, Toledo, Madrid, Guadalaxara és Cuenza; Andalusiából Sevilla, Cordova, Jaen, és Murcia. Granada' meghódoltatása után Granada város is hozzájuk járult. Burgos, Toledo, Leon, Sevilla és Cordova legnevezetesebbek voltak közöttök, 's kiszabott főhelyeket foglaltak el; a' többiek sorsvetés által nyerték helyeiket.¹ Minden városnak két

¹ Robertson panaszkodik 's nem ok nélkül, hogy igen nehéz a' castiliai cortesekről pontos tudósításokra szert tenni. Nem tudom, ha az *Elementos del Derecho publico* por D. Josef de Olmeda y Leon. Madr. 1773. című munka mond-e rólok valamit, minthogy azt nem bírom. Azonban mégis alkalmas bő tudósítást közölhettem rólok, mellyet részről ezen könyvben meríttem: Dillons, *History of the reign. of Peter the Cruel* T. I. p. 27. A' főntemlített városok' neveit, mellyek a' cortesekre követeket küldhettek, Terrerából (*Geschichte von Span.* Th. V. l. 265.) és Marianából (*Hist. d' Espagn.* T. III. p. 520) vettem. Midőn Robertson úr (T. I. p. 421. a' basiliai eredeti kiadás szerint) dr. Geddes' értekezése után (*Miscellaneous tracts.* Vol. I. p. 331.) azt mondja, hogy a' szerint ez Gil Gonzalez d' Avilának második Henrikről irt historiájában találta, egy Abulában 1300ban tartatott országgyűlésen 48 városok' képviselői jelentek meg, 's szám szerint 120 személyt tettek, ezen előadás nem egyez meg azon rendeléssel, melly szerint a' cortesekre követeket küldhető városok' száma ugy határozottatott meg, mint fönt előadtuk. Ezen meghatározás Terrera 's Mariana szerint az Alcala-de-Henaresi országgyűlésen történt 1348ban 's ez a' jus akkor a' főntemlített városoknak adatott Granadán kívül. Második Henriknek, ki testvérétől a' Kegyetlen Pétertől a' királyi széket erőszakkal elvette, voltak okai, minden városoknak hizelkedni, 's talán azért ő eltávozott a' törvénytől, mellyet különben sem tett még régi szokás szentté. Így magyarázom én magamnak azt a' nehézséget, mellyet Robertson úr magyarázhatatlannak tart.

magistratualis követje volt; Sevillát és Torot kivévén, mellyek közzül mindenik egy magistratualis személyt és egy esküdtet küldött. A' gyűlés' tagjai a' cortes' innepélyes megnyitásának napján lovagoltak a' palotába, mellyben az ülések tartandók voltak. A' király későbbben jelent meg, 's vele együtt a' toledo-i követek is beléptek, 's azok is egy padon foglaltak helyet a' királyi szék előtt. Miután a' király, országi 's udvari tisztviselőitől körülvéve, leült, a' toledo-i küldöttek felkeltek, a' király előtt magokat háromszor meghajtották, 's privilegiumaik' megtartásáért könnyörögtek. Kérésök az által adott meg nékik, hogy a' király a' Burgos és Toledo iránt bevett szokásnak megtartását parancsolta. Erre Toledo' képviselői ismét elfoglalták helyöket, 's csak ekkor nyitotta meg a' király a' gyűlést egy a' királyi székből mondott beszéddel, mellyben a' rendek' öszvehivatásának okait röviden előadta, 's a' cortes' előlülőjének ezen okokat az országtitoknokokkal még egyszer felolvastatni parancsolta, egyszersmind a' képviselőknek mondotta, hogy üljenek le, fedjék be fejöket 's hallgassák meg a' dolgot figyelemmel.

A' burgosi és toledo-i követek ekkor még egyszer közelítettek a' trónushoz, melly meglévén, a' király így szólt: Toledo fog engedni parancsolataimnak; ez iránt annak nevében én magam bizonyosakká teszek titeket; már most szólhatnak a' burgosi követek. — A' király ezen szavairól is a' két város' követeinek írásba foglalt oklevelet adatott.¹ Azután a' burgosi képviselők' feje a' városok' nevében egy beszédet tartott, mellyre a' király

¹ Ez a' czeremonia is az alcaliai gyűlésen vette kezdetét 1318ban; Burgos és Toledo t. i. hevesen vetekedtek egymással a' rangért. A' király úgy intézte el a' pürt, hogy Burgosé legyen a' főbb hely 's az voksoljon legelőbb; de Toledo más felől a' fűntebb említett helyen üljön, 's a' király a' felhozott szókban azt mindenkor legelőli nevezze. Így beszéli ezt Mariana a' felhozott helyen. Dillon a' király' beszédjét megfordítva adja elő úgy, hogy az ezt mondotta volna: szóljon Burgos, tudom, hogy Toledo fog nekem engedelmeskedni; de a' szokás' eredetéből kitetszik, hogy Dillon — hibáz.

röviden felelt. Ezzel az első ülésnek vége lett; csak a' következőben kezdték el a' rendek a' tanácskozást. Ezen a' király nem volt jelen, hanem a' cortes' praese-se ült elől, mellette a' burgosi követek jobb felől, a' leoniak bal felől ültek, 's a' többi rendek pedig rangjaik szerint, vagy mint a' sorsvetés elhatározta. A' második ülésben a' városok' követei megeskettek; az új nagyok felől ezt nem találjuk feljegyezve. Öt tagok golyózás által egy különös finansziális választmány' formálására rendeltettek. Négy hónap után ezekhez még öt választatott. A' gyűlés' egy tagja sem hagyhatta el az előlülő' különös engedelmé nélkül az ülést: a' voksokat a' titoknak szedte össze. Négy tagok, kik golyózás által választattak, alája irták magokat a' jegyzőkönyvnek, melly azután az előlülőnek adatott által. Ha tartalma a' király' kívánságának teljesítése volt, tehát az előlülő benyújtotta azt a' királynak, 's más napon a' gyűlésben köszönetet mondott. Burgos felelt erre a' városok' nevében. Akkor az ajtók felnyitattak, a' király' kívánságát teljesítő jegyzőkönyvi czikkely fentszóval elolvastattott; a' rendek azt aláírták, hol Burgos és Leon ismét az elsők voltak 's az előlülő ismételte a' király' köszönetét. Ha a' király' kívánságának teljesítése fontos volt, úgy a' karok a' király' keze' csókolására a' palotába vezettettek, hol viszont az előlülő és Burgos voltak a' szószólók. Mikor kegyelem' tárgyairól, vagy a' király' valamely kívánságáról, 's javallatáról volt a' tanácskozás, akkor a' voksok titkon adattak, 's három ellenző voks elégséges volt a' javallat' félretételére; a' törvényes jusokat illető dolgokban a' szavazás fentszóval ment véghez, 's a' többség lett az elhatározó. A' gyűlés' végzései az egész országra 's minden rendekre, még a' papi rendre nézve is, törvények voltak. Ezen gyűlés' hatalmában volt különféle főhivatalokat is kiosztani, 's a' klastromok' és egyéb egyházi intézetek' felállítására engedelmet adni; mellyet a' király a' gyűlés' megegyezése nélkül nem adhatott. Ugyanazon gyűlés maga számára is tartott és fizetett tisztviselőket; 's úgy találjuk, hogy az ilyen hivatalok

néha bizonyos familiáknak feudum gyanánt átadattak. Volt a' gyűlésnek két kincstartója, egy főügyvéde, főszámtartója, egy történetirója, négy ügyvéde, két orvosdoctora, és két seborvosa. Mikor eloszlott, mi a' maga megegyezése nélkül nem eshetett meg, az előlülő befejezte a' jegyzőkönyvet, 's azután sorsvetés által nyolcz személyből álló választmány rendeltetett, hogy ekkor a' gyűlésnek képét viselje. Ezeknek fő foglalatosságok a' financiára ügyelés volt, melly foglalatosságot tulajdonképen csak négyen vittek véghez, a' többiek csak segítségül adtak melléjek betegség' esetére. ¹

Arragoniában az igazgatás' formája még keskenyebb határok közzé volt szorítva. Ezen ország' közös törvénye olly szabályokat foglal magában, mellyek mai napon, midőn a' határon erőszakosan áltrontani nehezebb, a' királynak a' végrehajtó hatalomnak csak árnyékát hagyná. Ugy látszik, mintha az Arragoniaiak nagy szorgalommal igyekeztek volna királyaikkal elhitetni és éreztetni, hogy hatalmuk nagyon csekély. Ezt még hódolások is bizonyítják, melly cselekedetnek pedig természetéhez képest tisztelet' és alázatos engedelmesség' jeleivel kellett volna öszvekapcsolatva lenni. Hiteles írók ²

¹ Tudjuk, hogy ezen nemzeti gyűlések V. Károl és maradékai által már nem hivattak többé öszve másszor, hanem csak a' hódolás végett; vagy ha az uralkodó' örököse iránt kellett valamit határozni. 1789. tartatott ilyen gyűlés, de milylen czeremoniák gyakoroltattak légyen benne, annak leírását sehol sem olvastam 's következésképen nem tudom, mennyi maradt meg abból, a' mit itt előadtam.

² Nem azon írók ugyan, kiket tulajdonképen az arragoniai gyűlések' történetirói gyanánt kell nézni, millyenek Zunita, Blanca, Argensola, és Sayas. De több feddhetetlen tekintetű írókon kívül ezen című munkában: *Obrasz y Relaciones de Antonio Perez, por Juan de la planche.* 1631. 8. p. 143. feltaláljuk az esküvésnek tulajdon szavait, mellyek így vagnak: *Nos, quae valemus tante come vos, os hasemos nuestro Rey y Segnor, contal, que nos gardeys nuestros fueros y libertades, y si No, No.* Mindazáltal, az említett írók is, kik a' történetirók között nem alacsony érdeműek, mondják azt,

fönmarasztották számunkra azon hódolási esküvés' formuláját, mellyet Justiza, ezen büszke nemzet' szószóloja, a' nemzet' nevében tett 's elmondott. „Mi — így szólott — kik szinte annyit értünk mint te, királyunkká 's urunkká teszünk tégedet azon feltétel alatt, ha jusainkat és szabadságainkat védelmezni fogod; ellenkező esetben pedig nem. — Ezen esküvéshez képest alaptörvénye volt az országnak, hogy a' nemzetnek szabad legyen, a' jusait és szabadságait megsértő királyt urának nem ismeri, hanem helyette mást választani. Mikor magokat olyan esetben vélték lelteni, hogy a' király vagy miniszterei az alattvalók' jusai és szabadságai ellen vétettek, akkor a' karoknak és rendeknek szabad volt *juntába* vagy szövetségbe összeállani. Illyenkor közös esküvés és kezesek' állítása által lekötelezték magokat, hogy kölcsönös hűséggel egy testet fognak formálni, és sérelmeiknek a' királytól egyesített erővel orvoslást kérni. Ha a' kéréseket 's panaszokat a' király meg nem hallgatta, vagy a' sértegetést még erőszakkal is folytatni akarta, úgy az ország' törvénye, mint épen most említünk, just adott nekik az engedelmességről lemondani. A' junta vagy szövetség illyenkor egy független test' ábrázatját vette fel, közös pecsét alatt rendelkezéseket adott, 's minden foglaltosságaiban egy rendszeresen megalapított mód szerint járt el, mint az ország' alkotmányán alapult szövetség.

Minthogy ezen öszveszövetkezést a' törvény világosan megengedte, azért a' király épen nem nevezhette azt pártütésnek, a' mit más országokbeli fejedelmek még ezekben a' feudális rendszerü időkben is cselekedtek, ha szinte az ellenek kikelők az olly fegyveres védelemnek,

hogy az Arragoniaiaknak jusok volt királyaiktól az engedelmességet megtagadni, 's őket letenni, és hogy ezen jus az ország' alaptörvényében foglaltatott. L. Hieron. Blanca *Comment. rer. Arragon.* ap. Schott. *Hisp.* Vol. III. p. 750. Az efféle alaptörvény nincs is példa nélkül. A' Magyarok is birtak eleinten ollyannal. A' német karok és rendek azt a' just, hogy királyaikat letehessék, mindenkor fentartották, 's Venceslaus' letevése által gyakorolták is.

mellyhez jusokat tartották, minthogy reá elég erővel bírtak, ilyen nevezetét el nem fogadták is. Arragoniában az efféle öszveszövetkezésnek több példáit találjuk. Szokásban maradtak azok a' tizennegyedik század' közepéig, midőn IV. Péter a' dolgot annyira vitte, hogy az alattvalók' ezen veszedelmes jusa az országgyűlésben egy törvény által eltöröltetett. ¹

Ezen országgyűlés' hatalmának bővebb kifejtése még világosabban meg fogja mutatni, melly keskeny határok közzé voltak az arragoniai korona' jusiai szorítva. Az ország' rendeihez itt is ugyanazok tartoztak, a' kik Castiliában; csak a' montesoi lovagokról nem találunk sehol is említést. A' rendek négy különös czimerek szerint voltak elosztva, tudniillik a' főnemesség, vagy *Ricos-hombres de natura* és *de mesnada*; a' lovagság vagy második osztálybeli nemesség: *Hidalgos* és *Infunciones*; a' papság, melly a' praelatusokból vagy főpapokból 's az alacsonyabb rendű egyháziak' követeiből állott; 's a'

¹ 1287ben az Arragoniaiak III. Alphons ellen egy öszveszövetkezést állítottak fel, 's a' királyt kényszerítették nemcsak kívánságok' teljesítésére hanem azon, a' koronára nézve olly veszedelmes jusnak megerősítésére. L. Zurita T. I. pag. 322. — 1347ben IV. Péter ellen hasonló egyesülés készült, mellynek tagjai eleinten szinte olly szerencsések voltak 's megerősítést csikartak ki. De a' király utóbb meggyőzte az öszveszövetkezés' fejeit, 's úgy történt azután, hogy az ilyen szövetések az ország' gyűlésén végkép eltöröltettek, 's minden törvény- vagy jegyzőkönyvbéli czikkely, melly azok' megerősítését foglalta magában, semmivé tétetett. A' király azt az írást, mellyben az öszveesküvést azelőtt megerősítette volt, bevittette a' gyűlésbe, kezét fegyverével megsebesítette, 's vévét azon írásra csepegtette. Ezen jusnak, így szólott, melly az országra nézve olly ártalmas volt, 's a' királyi hatalmat olly igen lealacsonyította, a' király' vévével kell eltöröltetni. Zurita, Tom. II. p. 229. Az eltöröltő törvény feltaláltatik ezen munkában: *Fueros y observanc.* L. IX. p. 178. A' dolog nem olly rendkívüli ritkaság, mint Robertson hiszi; különössége abban áll, hogy ezen jus a' karok' és rendek' számára forma szerint és törvényesen meg volt erősítve. De Lengyelországban is ez volt az eset.

nagyobb és kisebb városok' meghatalmazottjai. A' városok, úgy látszik, nagyon idején tagjaivá lettek az aragoniai országgyűléseknek, 's azokon már a' tizenkettedik század' első felében találtnak küldöttjeik. ¹

Ez időtől fogva fél századnál több tölt el elébb mint a' városok' követei más europai népek' országgyűléseinek valóságos részét tették. Azok bizonyosan nem csekély gyámolai voltak az arragoniai nemzet' szabadságának, 's az országgyűlések' felette nagy hatalmának. Ezen gyűlések a' törvénytevő hatalmat egészen kezökben tartották. Csak egyetlen egy tagnak ellenzése is elégséges volt arra, hogy a' javasolt törvény félretéssék. ² Az országgyűlések' megegyezése nélkül nem lehetett új adót vetni a' nemzetre, sem háborút kezdeni, sem békességet kötni, sem pénzt verni, sem az országbeli pénzre nézve változtatást tenni. ³ Azok a' törvényszékek' minden munkáit 's végzéseit, ha tetszésök tartotta, megvizsgálták, az ország' igazgatásának minden ágozatjaira vigyáztak, 's mindennek ellene szegeztek magokat, a' mi által a' királyok tekinteteket vagy jövedelmeiket nevelni próbálták. A' tizenharmadik század' végén azt kívánták, hogy nekik legyen jusok a' király' titkos tanácsának tagjait 's udvara' tisztviselőit kinevezni, 's úgy látszik, hogy kívánságoknak egy ideig teljesedést is okoztak. ⁴ Ők nevezék ki a' hadi seregeknél, mellyek saját befolyások alatt gyűjtettek, a' tiszteket. ⁵ Minden

¹ L. Zurita *l. c.* Tom. 1. p. 17. 1133dik esztendőről olyan országgyűlést említ, mellyen már voltak jelen *procuradores de las ciudades y villas*. Így nevezettek a' városok' képviselői.

² *Forma de Celebrar Cortes en Arragon*, por Geron Martel. p. 2.

³ Hieron. Blanca, *Comment. l.* 750.

⁴ Zurita szerint *l. c.* T. I. p. 303—307. 1286dik esztendőben.

⁵ Zurita *l. c.* T. V. p. 274. azt beszéli, hogy midőn az ország' rendei 1503ban Olaszországban szolgálás végett egy hadi sereget állítottak, oklevelet készítenék, mellyben a' királyt meghatalmazták arra, hogy abban a' hadi főtiszteket kinevezhesse. Illyen meghatalmazás nélkül tehát nem birt a' király ezen jussal.

panaszok azok' eleibe vitettek, 's csak azok által orvosoltathattak. Egynehány századokig minden esztendőn tartattak. De egy új, mintegy a' 14dik század' közepe felé tett rendelés szerint csak minden második esztendőben hivattak öszve. Ha egyszer öszvegyültek, a' királynak nem volt szabad a' tagok' megegyezése nélkül a' gyűlést elhalasztani vagy eloszlatni. Az ülések rendszerint negyven napig tartottak.¹ A' nemzet' ezen képviselői nemcsak mindenben azt az irigy gyanakodást és vigyázatosságot mutatták, melly minden szabad országoknak tulajdonok akkor, midőn polgári alkotmányjokat főn akarják tartani, hanem arra is igen nagy figyelmet fordítottak, hogy a' külső szertartásban is mindazon czerimoniák, mellyeket a' szokás szentekké tett, mennél pontosabban gyakoroltassanak. Így azon teremben, mellyben a' gyűlés tartatott, idegennek nem volt szabad bemenni.² Ferdinánd 1481ben, a' háború alatt országán kívül lévén, feleségét Izabellát az ország' igazgatójává nevezte. A' törvény azt parancsolta, hogy a' fejedelem az ország' gyűlésében a' hűség' eskét letegye. Minthogy pedig Izabella külföldi volt, az ország' gyűlése egy oklevelet készített, mellyben a' fő ajtón-álló meghatalmaztatott a' terem' ajtaját kinyitni, mikor a' királyné abba be akar lépni.³

Az Arragoniaiak nem elégedvén meg azzal, hogy az országgyűlés' ereje és vigyázatossága által a' király' hatalmának olly szoros határok voltak téve, még egy

¹ Hieron. Blanca p. 763.

² Zurita T. IV. p. 313.

³ Ezen munkában: *Fueros y Observancias del Reyno de Arragon* az Arragoniaiak' jusiai és privilegiumai felől két ki nyilatkoztatások találtnak, egyik 1283. esztendőről I. Péter' uralkodása alatt; a' másik 1325. III. Jakab alatt. Azokból látni lehet, hogy nemcsak a' nemességnek, hanem a' köznépek jusiai is mind az egyes személyekre mind az országra nézve akkor ott szélesebben ki voltak terjedve, és helyesebben értve, mint akármelly más europai országban; I. L. I. p. 7 és 9. — A' király igen innepélyes esküvessel kötelezte magát, hogy a' rendek' jusát nem fogja sérteni. Ibid. p. 14 és 15.

különös 's csupán nálok találtató rendszabás által justizát is kivántak rendeltetni a' végre, hogy az által jusait a' koronának gátolhatnák. Ezen tisztviselőnek kötelessége volt a' nép' jusainak fentartására vigyázni, 's a' király' cselekedeteit szemmel tartani, úgy hogy hivatala valamennyire a' spartai ephoratuséhoz hasonlított. Azonban eleinten azt csak a' király nevezhette ki, sőt hivatalából ki is tehetette. Mert, a' mint már több ízben is volt alkalmunk megjegyezni, a' legrégibb időkben a' fejedelmek minden országos tisztviselőket magok rendelhettek. Ugy látszik, hogy ez mindaddig szokásban maradt, míg a' nemzet arra a' jusra szert nem tett, hogy a' király ellen öszveszövetkezessék. Minthogy a' nemzet az új törvény által a' fegyverrel ellentállás' segédelmétől megfosztatott, annál fontosabb volt neki a' justiza' védelme, 's kieszközlötte, hogy annak a' hivatal egész élete' fogytáig adatott. Mindazáltal mégis le tudták tenni a' királyok egynehányszor a' justizákat, ha velek meg nem elégedtek, míg végre 1442ben egy törvény örökre meghatározta, hogy ezen tisztviselő egész' haláláig megtartsa hivatalát, 's hogy az országgyűlés tehesse azt. ¹ A' justiza' személye szent 's hatalma csaknem határtalan volt. Minden törvényeknek ő volt legfelsőbb magyarázója. Nemcsak a' törvényszéki bírák, hanem még a' királyok is köteleztettek kétséges esetekben tőle tanácsot kérni, 's végzését követni. ² Mind a' király' mind a' rendek' törvényszékeitől hozzá tartoztak folyamodni azok, kik a' pört feljebb akarták vinni. Sőt még, ha hozzá hivatkozás nem történt is, akkor is volt jusa

¹ Az I. Jabab ellen 1264. támadott junta vagy öszveszövetkezés azt sürgeté, hogy a' justiza nem máskép, hanem csak a' Ricos-hombres' megegyezésével neveztethessék ki. De a' király azt felelte, hogy a' kinevezés' jusa a' legrégibb időtől fogva őt illeti. Zurita T. I. p. 180. Blanca p. 656. Azon törvény iránt, melly a' királyoktól a' justizát letévő just elvette, I. *Fueros y Observanc. del Reyno de Arragon.* L. I. p. 22.

² Blanca p. 748. két olly végzéseket hagyott emlékezetben, mellyeket a' justiza II. Jakab' számára a' XIII. század' vége felé tett.

közbejárulni, a' rendszerinti bírót az igazságszolgáltatásban tovább menéstől eltiltani, az ügyet maga elintézésére fentartani, 's a' bevádolt felet a' manifestatiókba vagy ország' tömlöczeitbe vitetni, hova senkinek sem volt szabad látogatás végett menni, egyéb a' kiknek ő megengedte. Minden királyi parancsolatokat a' kihirdetés előtt elébe kellett terjeszteni; ő vizsgálta meg, ha azok a' törvényekkel megegyeznek-e, 's kihirdethetnek-e. Ő ítélte a' királyi familiában a' király és gyermekei közt fenforgó pörököt¹, ő a' király' ministereit számadásra vonta, 's maga hatalmából és saját tetszése szerint az ország' dolgainak folytatásából kirekeszthette.² Ezen fellette fontos hivatalt, mellyhez hasonló soha sem bizatott akármely monarchiában is egy alattvalóra, nem lehetett soha is főnemességből származott személyre ruházni; hanem a' justiza mindenkor a' második osztálybeli nemesek vagy caballerosok közül választatott.³ Ennek okául az adatott ugyan, hogy, mivel a' törvények a' fő nemeseket nem engedik halálra büntetni, az olly tisztvi-

¹ Egy efféle nevezetes példa adta magát elő 1386. Az aragoniai ország' törvénye szerint a' király' legidősebb fia, mint a' ki koronaörökösnek tartatott, jeles hatalommal 's törvényhatósággal birt az országban. L. *Fueros y Observanc.* I. I. p. 16. IV. Péter, második felesége által csábítatva, a' fiától el akarta ezen just venni, 's alattvalóinak parancsolta, hogy ne engedelmeskedjenek neki. A' királyi herczeg azonnal a' justizához folyamodott, ki Zurita' mondása szerint minden erőszak-tétel ellen oltalom és védelem volt. Ez olly rendelést (*Firmo del Derecho*) adott neki írásban, melly szerint a' királyi herczeg kezesek' állítása mellett a' törvényszék előtt megjelenni tartozott, de sem szabadságától, sem ollyan jusaitól, mellyeknek birtokában volt, addig meg nem foszthatatik, míg ügyét a' justiza meg nem vizsgálja, 's ezen legfőbb bíró ítéletet nem mond. Ez az egész országban kikiáltatott. Jóllehet ennek a' király a' maga részéről ellene mondott, 's ellenmondását hasonlóképen kikiáltatta, a' királyi herczeg mégis megmaradt jusainak birtokában 's hatalma mindonektől megismertetett. L. Zurita I. c. T. II. p. 385.

² L. Blanca p. 747.

³ L. *Fueros y Observanc.* I. I. p. 21. b.

előt, kit hivatala olly könnyen csábíthat el vétkes cselekedetekre, nem lehet ollyan korból választani, melly a' legfőbb büntetéstől nem félhet. ¹ De az igaz ok, ugy látszik, az volt, hogy a' justiza' hivatala nemcsak a' királyi hatalom' megszorítása, hanem a' főnemesség' uralkodásra 's elnyomásra vágyó lelkének megzabolázása végett is gondoltatott ki, 's azért választatott ezen tisztviselő a' közép rendből, ugmint a' mëllynek haszna azt kívánta, hogy mind a' két hatalom' növekedése gátoltasék. Azonban bizonyosan igen veszedelmes volt volna, ha az országnak olly tisztviselője, kinek olly széles terjedelmű hatalom adatott, az ezzel visszaélés' esetében, semmi vizsgálastól és büntetéstől nem félhetett, 's cselekedetéért számadásra nem vonathatott volna. Ezen veszedelemnek a' törvények elejét vették. Eleinten a' justiza' cselekedete az országgyűlésen vizsgáltatott meg általánosan. 1461ben egy törvény által meghatároztatott, hogy minden országgyűlés' alkalmával sorozás által egy választmány rendeltessék 17 személyekből, kik a' justiza' cselekedeteit megvizsgálják, 's az ellene tett panaszokat felvegyék. A' justizának meg kellett minden altisztjeivel együtt jelenni ezen törvényszék előtt, melly golyók által hozott ítéletet, 's hivatalból letevással, jóságok' elvevésével, sőt halállal is büntetett. ²

Minthogy a' szabadság' fentartására annyi gond és figyelem fordítatott, nem volt csoda, ha mind az egész arragoniai nemzet, mind annak egyes tagjai nagy mértékben szabadok voltak, 's szabadságokat mélyen érezték. Ennek igen világos bizonyosságait is találjuk cselekedeteikben. Azon alattvalók, kik előljárióik által magokat valamiben megsértetteknek tartották, nem ugy folyamodtak az ország' gyűléséhez mint könyörgők, hanem a' segedelmet, orvoslást, és kárpótlást szabadságok' védelmezőitől úgy kívánták mint jusokat. ³ Az illyen

¹ *Fueros y Observanc.* L. I. p. 182. b. 183. Zurita T. II. p. 229. Blanca. p. 656—657.

² Zurita l. c. tom. IV. p. 102. Blanca. p. 770.

³ Martell *Forma de celebr.* p. 2.

módu folyamodás sem illetlennek nem tartatott, sem nem gáncsolatott. A' szabadság' érzésének efféle bizonyosságaihoz tartozik' az is, hogy az Arragoniaiak nem engedték meg törvényszékeiknél a' torturával élest, 's az inquisitio' bevitetésének is hevesen ellene szegezték magokat. Az elsőre nézve az a' világos törvény hozatott 1325ben, hogy egy született Arragoniai se vallattassék tortura által, hanem az, a' kire tanúk által a' véték reá nem bizonyodik, a' büntetés alól felszabadíttassék. ¹ Az inquisitio 1485ben Ferdinand és Izabella által Arragoniába bevitetett. De jóllehet az Arragoniaiak, mint egyéb Spanyoloknál nem kevesebbé buzgó katholikusok, a' Zsidókat és Maurusokat és ezeknek titkos követőit hasonló dühösséggel gyűlölték, a' köz ember mégis fegyvert fogott az inquisitio ellen, mellynek bevitele soká meg is gátoltatott, sőt eleinten ezen egyházi törvényszéknek egy feje agyon is veretett. Az ellenkezés' okai igen helyesek voltak. Egy olyan törvényszék ellen, melly a' vétkessel vádolóját nem állítja szembe, melly előle az ellene valló tanukat elrejtí, melly a' legkegyetlenebb eszközökkel kényszerít vallást tenni, 's melly a' jószágok' elvévese által a' vétkessel együtt annak ártatlan rokonait is megbünteti, annyi kifogást lehetett tenni, hogy az egy szabad nép előtt épen nem találhatott kedvességet. ²

A' cataloniai vagy barcelloniai grófság fontosabb és nevezetesebb volt, mint az arragoniai királyság magában véve. Saját országgyűlései voltak, mellyek a' lakosok'

¹ Zurita, ki ezt tom. II. p. 66. beszéli, azzal a' megelégedéssel szól, melly a' jó lelkü 's derült eszű történetiróban igen természeti, midőn hazája' fiaí' gondolkozásának bizonyosságait látja. Az arragoniai törvényeket öszvehasználtja a' rómaiakkal, minthogy ezek sem hagytak a' polgárokkal és szabad emberekkel illy kegyetlenül bánni, hanem csak a' rabszolgákkal. Annál több ok is van hazájának ezen törvényeit dicsérni, minthogy akkor a' büntető törvényszékek felette kegyetlenek voltak, 's a' kinzó szerszámokkal még Angliában is gyakran éltek. *Observat. on the statutes chiefly the more ancient.* p. 66.

² Zurita tom. IV. p. 341.

szabadságára nem kevesebbé vigyáztak. Azokról teljes és elég pontos leírásokat birunk,¹ melyekből a' fontosabb czikkelyeket röviden közölni fogjuk. Tagjaik a' három ismeretes karokból állottak; a' papi karhoz tartoztak nemcsak a' püspökök', 's a' püspöki templom' követei; hanem az ampuriasi castellan, a' ki cataloniai prior 's igen nagy tekintetű főpap volt; továbbá a' Johanniták' lovagrendjeinek commandeurjei, 's az olly püspöksüveges apátok, kik földesurak voltak *cum mero et mixto imperia*. A' nemességnél a' cardonai herczeg volt az előülő; 's Barcellonán kívül még 8 nagyobb és 24 kisebb városok küldöttek követeket. A' király az országgyűlést írásban hívta öszve, mellyben a' papi rendhez ezen kifejezésekkel élt: *rogamus et mouemus*, a' világiakhoz pedig ezekkel; *vobis dicimus et mandamus*. Miután a' király az ülést egy a' királyi székből mondott beszéddel megnyitotta, 18 személyek választattak; kilenczen a' király, 's kilenczen a' karok' részéről, kik *habilitadorok*nak hívtattak, 's azzal a' jussal bírtak, hogy meghatározhatták, melly tagok jelentek meg törvényesen a' gyűlésen. Az ezek által kimondott itéletet nem lehetett magasabb törvényszék' eleibe feljebb vinni. Más három biztosok, rendszerint ricos-hombres, a' király' nevében előadták a' gyűlés' tárgyait. Ezek *tradadorok*nak hívtattak. Egy más, tizennyolcz személyekből álló választmány a' ministerek' cselekedeteit, a' polgári alkotmány' sérelme iránt tett panaszokat, és, ha voltak, a' király' adósságait vizsgálta meg. Ezek *judges de greuges* nevet viseltek; kilenczet közülök a' király nevezett ki, kilenczet pedig a' karok és rendek. Még a' karok és rendek' eloszlása után is tiz hónapig együtt, 's mindenkor Barcellona városában maradtak; hatalmuk nagy 's sententiájok elhatározó volt, Annak, ki az ország' gyűlésén helyt akart foglalni, leg-

¹ L. *Practica forma y estilo de celebrar cortes en Catalonia*, por D. Luis de Peguera. 1632. 4to, és *Memorias historicas sobre la marina, commercio y artes de la antigua ciudad de Barcellona* por D. Ant. Campmany 1767. 4., és *Dillon's history of Peter the Cruel*, Vol. II. p. 90.

alább is 20 esztendőnek kellett lenni. Ha valaki az ország' pénzét bántotta, az egy derék törvény által az ülésekből kizáratott. A' karok minden dolgokban szabadságot nyertek küldőiktől ugy cselekedni, mint jónak látták, de arra különös meghatalmaztatással kellett birniok, hogy a' korona' örökösével a' korona iránti esküvést megtéssék. A' koronának az a' nagy elsőségi jusa volt, hogy minden pörökben, mellyek a' karok között támadhattak, végső elhatározást tehetett, ha a' vélekedések különbözők voltak. A' cataloniai polgári alkotmány egy oklevélen alapult, mellyet Péter arragoniai király 1383ban megerősített, melly által a' nagyobb és kisebb városok is szabadságot nyertek az országgyűlésekre képviselőket küldeni. Azon napon, mellyen az ülések befejeztettek, a' királynak meg kellett esküdni, hogy a' tett végzéseket meg fogja tartani. — Kötelességünknek tartottuk Spanyolország' igazgatásmódját valamivel bővebben előadni, részint azért, hogy sajtáságai kevésbé ismeretesek, részint, mivel ezen ország V. Károl' örökség szerint nyert országa volt. A' következő országról rövidebben szólhatunk.

Franciaország az utolsó Carolingusok alatt Németországgal egyenlő ábrázatot nyert. Fel volt osztva a' hatalmas helytartók között, kik végre a' Carolingusok' házából eltávoztak 's magok közül egyet, Capet Hugot, islede-francei és parisi grófot, királyokká választottak. Franciaország' polgári alkotmányának történetei, ha azokat a' Capetingusok' királyi székre lépésektől fogva kezdjük szemlélni, négy időszakokra oszolnak, mellyek közül az első a' királyi hatalmat nagy erőtlenségben mutatja, míg VI. Lajos annak öregbítésére az első lépéseket meg nem teszi; a' másodikban ezen hatalmat közepeszerűnek látjuk, 's azt több okos fejedelmek többféleképen nagyobbítják; — a' harmadikban a' kegyetlen IX. Lajos, a' szerencse' kedvezéseit tapasztalván, a' koronának addig volt határin túl ront, 's következőinek a' királyi széket azelőtt ismeretlen jusokkal adta által. De ezeket saját gyengeségek 's belső háborúik e' jusoknak haszná-

lásában vagy tetemes nevelésében gyakran gátolják, míg a' negyedik időszakban Richelieu a' korona' határtalan-ságának azon véres alapját megveti, mellyen Mazarin 's XIV. Lajos' kedvencei és ágyasai egy rémítő despoti-smust építnek, mellyet a' mi idők lerontott a' nélkül, hogy előre lehetne tudni, ha felemelheti-e ismét valaha fejét.

Capet Hugo egy volt és a' leghatalmasabb azon főhely-tartók közül, kik az előbbeni királyi familiák alatt Fran-cziaországot magok között megosztották, A' többiek vol-tak a' burgundiai, aqvitaniai vagy guyennei és norman-diai herczegek, 's a' flandriai, champagnei és toulousei grófok,¹ kik hatalmuk' kiterjedését ezen fenséges neve-zettel *Pares Franciæ* vagy *Pares regni* fejezték ki egész erejében. Ezen pairségek' birtokosai 's tulajdonosai fi-és leányágra kiterjedő örökös fejedelmi jussal bírtak, há-borút kezdhettek, és békességet köthettek, pénzt veret-hettek, 's alattvalóikon legfelsőbb bírói hatalmat gyako-roltak, úgy hogy ezek az első időszakaszban ügyöket feljebb nem vihették, még a' király' eleibe sem. Vala-mint a' királyok, úgy ezek is tartottak főudvari tiszte-ket, al-vasallusaik közül némelyek felettébb nagy tekin-tetben állottak. Így Bretagne Normandiának, Anjou Isle-de-Francnak feudumai voltak, mellyeket ekkor úgy kell nézni, mint a' koronának fattyu feudumait.² A' pörös és ügyes-bajos dolgokban ezekkel mint pairjeikkel egy törvényszéket formáltak, 's abban úgy ítéltek mint

¹ Rendszerint szokás feltenni, hogy csak ezen hat urak lettek az ország' közvetlen rendjeivé és karjaivá akkor, mikor az első Capet a' királyi székre lépett. De Mably a' Franciaország' történeteire irt észrevételeiben helyesen tagadja ezen állítás' igaz voltát, minthogy eleinten az országnak több közvetlen karjai és rendjei is lehettek, 's hihetőképen voltak is, kiket utóbb ezen hatalmas hat fejedelmek erőszakosan vasallusaikká tettek; különösen rejtezhetnek effélék e' királynak mint isle-de-francei herczegnek vasallusai között.

² A' feudalismus Franciaországban sokkal korábban sze-detett teljes rendszerbe, mint Németországban. Egyébiránt is a' franciaországi feudalismus sok fontos dolgokban különbözik

legfelsőbb bírák. Saját pöreibekben magokból állott a' király' előlülése alatt a' legfőbb törvényszék, ¹ de a' melly ritkábban végezte el a' pört mint a' fegyver. Mindezt a' királyra is kell alkalmaztatni, midőn úgy nézetik mint isle - de - francei herczeg. Ezen tekintetben volt egy helytartója, ki hivatalát herczeg vagy gróf név alatt viselte. ²

A' capetingus királyok', házára örökség szerint szállott hatalom nagy volt; de a' többi pairekénél még sem annyival nagyobb, hogy ezek magokat ellene nem széghették volna, Valóban e' házbeli első fejedelmek vagy nem voltak eléggé erősek koronájok' vasallusainak hatalmát megtörni, vagy aluszékonyabbak voltak, mint-hogy ezt tenni próbálták volna; vagy attól féltek, hogy ezeknek elkedvetlenítése által házok a' koronától megfosztathatnák; vagy, a' mi leghihetőbb, az igazgatásnak ilyen rendszere azon időben olly igen szokássá vált, hogy csak az igen nagy elméjű fejedelmeknek 's minisztereknek juthatott eszökbe azt felforgatni. Ide járult még az, hogy a' királyok' udvartartásában egy belső főhiba volt, melly ugyan a' többi francia pairek' udvartartásában is találtatott 's mindnyájokat gyengítette: az ország t. i. csaknem egészen erősebb vagy erőtlenebb fatyru vasallusok' kezeiben volt, kik uraik iránt csak igen kétséges engedelmességgel viseltettek, mellynek legfőbb része a' katonáskodás volt, mellyre az ország' nagy vasallusai is legalább I. Fülöp alatt köteleseknek tartották ugyan magokat, de annak hatását különbféleleképen tudták gyengíteni. A' feudalismus' rendszere Franciaországban sokkal erősebben állott, minthogy az ellen valamit tenni lehetségesnek látszott volna. Még a' királyok sem vonakodtak a' vasallusok' hatalmától feudumokat által-

a' mienktől. Egy újabb könyv: *Théorie des matières féodales et censuales*, par Mr. Herve, à Paris 1785. 4. Voll. teljes ismeretét ad róla. De az, a' mi ott mondatik, már most nem talál helyet.

¹ *Cour de Paris.*

² *Viccomes, Vicomte*, kinek helyébe utóbb a' *prévot de Paris* lépett.

venni. ¹ Az első eszköz, melly az első időszakban a' vasallusok' hatalmának gyengítésére fordítottatott, abban állott, hogy a' halál által megüresült feudumok senkinek sem adattak, hanem a' korona' jószágaihoz kapcsolattak. De ez a' Capetingusok' házára nézve igen csekély kárpótlása volt annak a' hibának, mellyet Robert király elkövetett. Midőn tudniillik nagy-bátyja, a' burgundiai herczeg, Henrik meghalt, 's ezen herczegség ő reá szállott, nem egyesítette azt az Isle-de-Francei herczegséggel, hanem ifjabbik fiának, Henriknek adta által, ki viszont azt, midőn királylyá lett, testvérének Robertnek, a' régibb burgundiai herczegi linea' alkotójának, kénytelenítetett engedni. De még akkor a' fejedelmek nem látták által, hogy lehetetlen valamely ház' hatalmát nevelni, ha a' fiatalabb testvéreknek mindenkor, mikor alkalom van, fekvő jószágok adatnak,

A' francia korona a' főntebb kijelelt időszakoknak elsőjében, 's a' másodiknak egy részében tagadhatatlanul választási korona volt, de a' Frankok' szokásának megtartásával, melly szerint azok a' királyi háztól ok nélkül el nem tértek. Franciaország' szerencséjére a' régi rendtartásnak az a' része, melly szerint az országot több királyi hercegek között fel szokták osztani, megváltozott; mert a' francia korona a' Capetingusok' királyi székre lépésétől fogva mindenkor megoszthatatlannak tartatott. Mindazáltal az első királyok még életökben vigyázatosságból fiaikat következőikké választatták 's megkoronáztatták. A' francia királyi familia szerencsésebb volt azon házaknál, mellyeket a' Németek emeltek királyi székeikre. Az atyák csaknem negyedfél századokig soha sem fogytak ki fiaikból, 's részszerint a' nemzet annyira hozzá szokott Capetingust látni a' királyi széken, rész-

¹ Igy I. Filep a' Bourges városi vicecomitatust gróf Sancerretől feudumképen átvette, 's annak ez iránt 1102ben a' maga nevében hódolást tétetett. Szép Filep 1302ben azt rendelte, hogy a' királyok többé alattvalóiktól feudumot ne vegyenek által. L. Hénault *Abrégé* p. 94.; több példákat hoz elő Mably.

szerint ez a' familia a' koronának olly soká bírása alatt annyi módot talált háza' hatalmát megerősíteni, hogy semmi egyéb ház sem tehetne volna a' koronát jó foganattal magáévé. Azonban mégis egész Fülöp-Auguszt királyig mindenkor szokás volt a' fiakat a' királyi szék' elnyerése felől az által bizonyosokká tenni, hogy még atyjaik' életében megkoronáztattak. Miután ez a' fejedelem saját birtokait az Angoloktól elvett tartományok által föltette megszorította, szükségtelennek tartott egy czerimoniát tovább gyakorolni, melly mindenkor azt tette fel, hogy házának örökségi jusa a' korona iránt kétséges. Egyéb-iránt a' koronázás Rheims városában ment véghez, 's annak alkalmával a' pairek tették udvari szolgálatjaikat. Ezekhez utóbb még hat praelatusok adattak, úgy hogy VII. Lajos' uralkodásától fogva Franciaországban 12 pairei voltak. ¹

Miőn VI. Lajos a' királyi székre lépett, a' király' tekintete igen csekély, 's hatalma igen kevés volt. Az atya, egy aluszékony és saját jusait feláldozó fejedelem, még familiari jóságaiából sem hagyott reá egyebet mint Paris, Orléans, Étampes, Compiègne, Mélnun, Bourges városokat, 's egynehány helységeket. A' többi nagyon csekély köteleztetések mellett engedetlen vasallusoknak volt áltadva, kik feudumaikban a' feudum' adójának tekintetével keveset gondoltak, atyja ellen szüntelen' fegyvert fogtak, 's a' normandiai hercegektől, kik a' korona' vasallusai között leghatalmasabbak voltak, mindenkor segítséget nyertek. Az ilyen elerőtlenedés' állapotjában a' korona' vasallusaitól természetszerint még kevesebbé lehetett engedelmességet reményleni. Az atyja megfoghatatlan érzéketlenséggel megengedte, hogy Wilhelm normandiai herceg az angol koronát magáévé tette, 's az által erősebb lett mint a' franczia király. Ebből szükségképen

¹ Mert ezen fejedelem' sürgetésére a' burgundiai herceg a' Langresi grófságot az ottani püspökséghez kapcsolta, hogy a' korona' vasallusává Fülöp-Auguszt királyi herceg' koronáztatásakor a' papi rendben hatodik paire lehetne. L. Ménauld, p. 81.

csaknem szakadatlan háborúknak kellett következni, a' mellyek az országot néha csaknem végső romlásra juttatták, 's mellyeknek utóbbi szerencsés kimenetelőket csupán az angol királyok' gyávaságának lehetett köszönni. Mindezen szerencsétlen környülmények mellett is VI. Lajos alatt vettetett meg a' királyi hatalom' növekedésének alapja. Mert azon kívül, hogy ez a' maga házának több vasallusait nagy munkával megzabolázta, 's részszerint tőlök birtokaikat elvette, 's a' maga jószágaihoz adta, részszerint őket szorosabb függésre kényszerítette, egy igen jeles férfinak tanácsát is követte, ki őt megtanította, mikép lehessen hatalmát háború nélkül is nevelnie. A' szent-dénesi apátnak Sugernek neve a' történetíróknál kevesebbé ismeretes, mint lenni kellene. Franciaország' fejedelmi ennek és a' Garlandes nevű négy testvéreknek köszönhetik, hogy a' fölösleges túlságig ment feudális mus' szorító bilincseiből kiszabadulhattak, 's káros következéseitől megmenekedhettek. Ő három rendszabások' tevésére birta királyát 's annak következőjét VII. Lajost, mellyeknek hasznos fogantja nem lehetett kétséges, t. i. a' rabszolgaságban levő jobbágyoknak felszabadítására; szabad városok' alkotására 's elmozdítására; a' törvényhatóságnak az egész országban elfoglalására.¹ Az első által jószágai akkoron rövid idő alatt gazdagabbak, jövedelmesebbek 's népesebbek lettek, mint a' pairekői 's vasallusokéi, 's annál fogva a' köz ember örömet ment lakni azon jószágokba, olly reménységgel, hogy hasonló szerencsében részesülhet. A' második rendszabás mind koronájának, mind házának vasallusait legtehetősebb jobbágyaik' nagy részétől megfosztotta, a' birtokaikban maradtaknak is ellenségeket támasztott, 's a' királynak azon esetre, ha nagyaival hadakozni kellett, annál hibébb szövetségeseket szerzett, mivel valamint neki úgy a' városoknak is kívánni kellett a' nagyok' gyengülését.²

¹ *L' affranchissement des serfs, l' établissement des communes, recouvrement de la justice.*

² L. Mably az említett helyen. A' szabad városok' támasztásáról 's befolyásáról utóbb bővebben lesz szó.

Vége, semmi sem emelhetette méltóságát nagyobb mértékben, mint az, ha olly személynek nézetett, kihez minden igazságtalanság' vagy nyomorgatás' elhárítása, vagy megbüntetése végett folyamodni lehetett. Lajos' következői hasonló zsinórmérték' szerint alkalmazták magokat. Szüntelen' igyekeztek mind a' magok mind az ország' vasallusait gyengíteni, 's azoknak jószágait a' koronával öszvekapcsolásnak palástja alatt saját házok' öregbítésére fordítani; 's a' szerencse ezen igyekezetnek nagyon kedvezett.

VII. Lajos ugyan azt a' megbocsáthatlan hibát követte el, hogy fajtalan feleségét Eleonorát, a' Mainei, Tourainci, Poitoui, Guiennei 'sat. grófságok' örökösét, elüzte, ki azután II. Henrik angol királyhoz ment férjhez 's magával együtt tartományait is annak adta. Továbbá VII. Lajosnak akár megegyezésével, akár ellenére az is megtörtént, hogy ugyan II. Henrik a' fijas Godfriedet gróf Connannak Bretagne' urának leányával 's örökösével öszveházasítsa, 's ezen tartományt is háza' birtokáva tegye, 's így kicsinyenként a' napnyugoti Francziaország' egész egy harmadának urává legyen. De az országláshoz értő fija Filip-Auguszt a' korona' jószágait annál csodálkozásra méltóbb mértékben szaporította. Részint öröklés, részint hódoltatás által az angol királyoktól az egy Guinnen kívül minden tartományokat, mellyeket Francziaországban birtak,¹ visszavett. Mindazáltal fija VIII. La-

¹ Mably' állítása szerint a' korona' vasallusai nagy vigyázatlanságot követtek el, midőn megengedék, hogy az országban János nemcsak maga letapodtatott, hanem jószágai is a' koronához kapcsolattak. 'S valóban a' mi időnkbeli politika szerint különös is a' dolog. Az esféléket, ugymond ő, a' mi nemzetünk' gondatlanságából kell megmagyarázni. De fársultságot és szenvedélyességet minden nemzetek' történeteiben találunk. Az Oroszlán vezetéknevű szász Henrik ugyanczen időtájban áldozatja lett az illy szenvedélyességnek Németországban, 's megbukása hasonló következéseket húzhatott volna maga után, ha a' hatalmas Stauffenek a' német fejedelmi széken maradtak volna. Csupán az örökös fejedelmek' nemléte okozta a' Németek' polgári alkotmányának különbözését a' Francziákétól. De Mably a' végre irta könyvét, hogy nemzetét

Jos Artoist, Poitou, Anjou és Mainet ismét elszakasztotta a' koronától és ifjabb fíjainak adta osztályul. Ellenben IX. Lajos a' Toulousei grófságot, és Languedocnak 's Provenecenek egy részét a' korona' jószágaival egyesíté. Már most nem vala többé a' királyoknak és vasallusaiknak hatalma között egyenlőség. Mind a' mellett még ekkor olly kevésé lehetett a' királynak a' nagyok' jobbágyain valami hatalmat gyakorolni, hogy IX. Lajos az ismeretes törvényeinek egyik cikkelyében azt rendelte, hogy a' másod rendű vasallus köteleztessék a' földesurat, kitől a' jószágot birja, a' háboruban még a' király ellen is segíteni, ha a' király ennek igazságot nem szolgáltat ki.

Egyébiránt ezen törvények a' király' fő birói hatalmát nagy mértékben elősegítették 's megerősítették. Lajos az Angolokat talán egészen kikergette volna Franciaországból. Arra, hogy Henriket a' békekötés' alkalmazásával Aquitania' birtokában hagyná, bizonyosan részből az igazság' szeretete 's akkori gondolkozás' módja is segítette őt.¹ De ezen békekötés által mind a' mellett igen sokat is nyert. III. Henrik tudniillik a' király' legfőbb birói hatalmát megismérte 's megengedte, hogy a' jószágain lakók a' peres dolgokban a' királyhoz appellálhassanak. Ezen példa az ország' egyéb vasallusaira is olly nagy mértékben hatott, hogy ezen fontos dologban

álmoságából felébredszze, a' mi a' folytatásból még inkább kitetszik. *Nouvelle édition continuée jusqu' au règne de Louis XIV.* par Mr. l' Abbé Brizard 1788.

¹ Mably ugyan a' 191dik lapon azt látszik állítani, hogy IX. Lajos politikából kötött Angliára nézve olly igen kedvező békét. De én azt hiszem, hogy az olly hatalmú vasallust Franciaországból egészen kikergetni 's jószágait elfoglalni még nagyobb politika lett volna, mint őt a' király' fő birói hatalmainak megismerésére kényszeríteni. Hihető, egyéb vasallusaitól félhetett volna a' király, ha a' dologban igen messze menne, minthogy azon esetben egyik vasallus egészen elenyészne közülök. Mikor ez utóbb VII. Károly alatt történt, már akkor a' király' hatalma nagyobb, a' gondolkozásmód másforma, 's a' nemzeti gyűlölség az Angolok ellen elevenebb volt.

ők is engedelmeskedtek. Egyébiránt IX. Lajos a' maga saját vasallusainak jusait fölöttébb megnyirte, 's e' dologban mind okossága mind szerencséje nagy volt. A' Szép vezeték nevü Filep, ez a' fősvény és nagyravágyó fejedelem, különösen fontos lépéseket tett a' királyi hatalom' terjesztése végett. Azon kívül, hogy némelly megürült nagy feudumokat elfoglalt, a' királyi legfőbb törvényhatóságot állandóan megerősítette. az által, hogy bizonyos helyben maradó, 's mindenkor munkálkodó legfőbb törvényszékeket rendelt. Nemcsak a' papság' ellentállását meggyőzte 's a' pápa' hatalmát hosszas és állhatatos viaskodás után megtörte; hanem nagy okosságával azt is megnyerte, hogy ezen mindaddig győzhetetlen fő fejedelem, midőn lakását Avignonba vette, magát, úgy szólván, kezeibe és következői' kezeibe adta. A' templariusok' szerzetét eltörölte, 's azoknak sok kincseikkel magát gazdagította. Azt ugyan nem merte megállapítani, hogy az ifjabb királyi hercegek ne kapjanak, mint azelőtt, egész tartományokat osztályul; de azt mégis rendelte, hogy a' nekik jutó tartományok csak fiágot illető feudumok legyenek, 's leányokra ne szálljanak; az már különben is meg lévén határozva, hogy az olly tartományokat oldallineabeliek örökségül ne nyerhessék. Nagyainak és vasallusainak különféle jusait eltörölte, 's egyfelől a' kelendő pénz' értékének sokszori változtatása 's kevesebbítése, másfelől, különösen 1314ben, egy rendelése által, mellyel egyéb megszorításokon kívül a' pénznek az egész országban egyenlő mértéket szabott, őket arra birta, hogy a' pénzverési just neki áltengednék. De mindezeknél fontosabb volt az, hogy Franciaországban a' polgári rend' képviselőinek az országos tanácskozásokra meghívása által valóságos országgyűlést, 's abban három karzatot alkotott, 's az ezen karzatok, között uralkodó irigységet 's egyenetlenséget igen okosan táplálta 's használta, 's így a' nemesség és papság' hatalmának nagy ellennyomadékokat adván, mindenkinek jusait könnyen gyengíthette. A' dolog' kimenetele megbizonyította, melly szerencsésen öregbítette légyen

ezzel azok ellen a' maga hatalmát. Halálakor támadtak ugyan némelly csekély zajgások, de azok csak kérelmekre 's vitatásokra, nem pártütésre adtak alkalmat. Az által, hogy a' megholt király' első ministere Enguerrand de Marigny feláldoztatott, a' nemzet megengesztelődött, 's Filep' rendszabásai változás nélkül megmaradtak. A' fia V. Filep a' városokban 's tartományokban főfiszviselőket rendelt, kik a' nemzeti katonaságot kormányozták 's az által ez egészen a' királytól függővé lett. Ugyanezen Filep' uralkodása alatt 's a' Szép Károl' halála után, és a' Capetingusok' nemzetsége nek magvaszakadásakor, a' karok és rendek még utóljára némiképen gyakorolták választási jusokat, a' mennyiben ők határozták el, hogy a' *Sali* törvény' következtében ¹ a' leányok és azoknak maradéki a' francia királyi széket örökségül ne nyerhessék. A' Valois-k' oldallineája, melly ekkor a' királyi székre lépett, olly erős alapon találta a' királyi jusokat, hogy mindjárt az abból származott első fejedelmek minden szerenésétlenségek között is, mellyekkel küzködniök kellett, letek alkalmat hatalmok' nevelésére. A' Champagnei grófság már V. Filep alatt öszvekapcsoltatott vala a' koronával, 's VI. Filep a' Dauphini grófságot is elnyerte, melly addig a' Burgundiai királyság' része vala, 's utóbb a' mindenkeri koronaörökösnek rendeltetett tulajdonul. ² Egy háboru, melly az új királyi fanüliát végső romlással fenyegette, a' királyi hatalomnak nagy mértékben nevelésére szolgált. III.

¹ De a' melly, mint tudva vagyon, az uralkodók' következtetésére nézve semmit sem határozott meg, 's egy szabad választású országban nem is könnyen határozhatott volna meg valamit.

² Azt szokás hinni, de hibásan, hogy e' Dauphiné VI. Filepnek olly feltétel alatt adatott, hogy a' koronaörökös mindenkor dauphin czímet viseljen. Ez annyira nem igaz, hogy az első francia királyi herczeg, ki 1343 ezen czímet elnyerte, Filep-Károlnak második fia volt. Hanem utóbb senki sem viselte ezen czímet más, hanem csak a' koronaörökös. Azonban XI. Lajos a' Dauphinét vagy Delphinatust egészen öszvekapcsolta a' koronával.

Eduard angol király, mint a' francia királyok' leányágú maradéka, a' valoise házból származott első fejedelmekkel a' koronáért perbe szállott. Ő és következői, kivált a' vitéz IV. Henrik, nemcsak Franciaországnak nagyobb felét elfoglalták, hanem Henrik IV. Károl által koronaörökösévé is elfogadtatott, 's a' fija V. Henrik valósággal el is esmértetett franciaországi királynak. Ennek a' burgundiai hercegek frigyesei voltak. Ezen herczegség János királyra szállott örökségképen; 's az azt a' megbocsáthatatlan hibát követte el, hogy e' nagyon fontos pairséget a' koronától elszakasztotta, 's ifjabb fiának Filpnek adta, ki a' flandriai grófságot is házasság által elnyerte, 's a' fiatalabb burgundiai lineának alkotója lett, 's egy olly házat alapított meg, melly akkori időben a' leghatalmasabbak közzé tartozott, 's a' királyi hatalom' kiterjedésének legveszedelmesebb ellenzője volt. De VII. Károlnak az Angolokkal folytatott szerencsés háborúja új erőt adott a' koronának, 's azt teljes hatalmúvá tette. Nemcsak minden elfoglalt tartományokat visszanyert tőlök, hanem Guiennet is elvette, mellyet mindenkor birtak volt. Midőn VII. Károly meghalt, az ország' azon közvetlen rendjei közül, mellyek a' Capetingusok' királyi székre emeltetésekor az ország' tartományait magok között megosztották, még csak Burgundia és Flandria voltak meg, mellyek egymással egyesülve egy úrnak engedelmeskedtek. A' többiek már a' koronához voltak csatolva. Ellenben Bretagne, Artois, Anjou és Bourbon herczegségekre és pairségekre emeltettek, 's a' bretagnei herczeg a' királyi hatalmat még egy ideig nyomosan gátolta, minthogy az Angoloktól mindenkor nyerhetett segedelmet. Egyébiránt ezen herczegség Bretagne, Burgundia és Flandria az ország' belső rendelkezéseiben olly kevés részt vettek, 's külső dolgaiban olly sokszor teljes ellenséges indulatot mutatnak, hogy közöttök 's a' királynak engedelmeskedő tartományok között nem egyéb hanem, csak olly feudumi öszveköttetés volt, a' millyen most Németszágnak olaszországi feudumaival vagon. Mindazáltal egyik sem volt

olly erős, hogy a' koronának veszedelmes lehetett volna, miután ez a' Capeti ház saját nagy birtokaival olly sok tartományokat ismét egyesített, mellyek előbb az országhoz tartoztak. Az Angolokkal folytatott háborúk a' királyoknak még két hathatós módot adtak hatalmuk' terjesztésére, t. i. sok költséggel járván, a' jobbágyokat nagyobb adófizetésre szoktatták 's állandó hadi sereg' felállítására alkalmat szolgáltatottak. Azonban az állandó katonaság XI. Lajos' idejéig nem nagy számat tett. A' mi az adót illeti, a' fejpénzt IX. Lajos rendelte, a' sóadót pedig V. Filep, végre Valoisi Filep az utolsót jóval följebb emelte.

Ha eddig a' franciaországi papi rendről hallgattunk, az nem azért történt, mintha ezen rend, valamint minden europai országok' történeteiben úgy ezében is, figyelmet nem érdemelne, hanem azért, mivel a' dolgok' folyamátját nem akartuk félbeszakasztani. Azonban az is igaz, hogy a' francia papság koránt sem volt olly rendkívül erős mint a' német, sem olly gazdag mint a' spanyol. A' püspökök, hatot kivéve, az ország' azon közvetlen rendjeitől függöttek, kiknek tartományaikban püspökségeik feküdtek, 's ezen fejedelmeket, kik hajdan csak fő helytartóik voltak, kénytelenek valának földesuraiknak nézni, azoknak védelmét egyházi jószágaik' egy részének áltadásával megvásárolni,¹ azoknak háborúban jobbágyaikkal 's megmaradott jószágaikkal segítségül lenni, nekik szállást adni 's őket vendégelni.²

¹ Nemcsak a' király 's az ország' közvetlen rendjei vettek el sok egyházi jószágokat, hanem a' közvetőlegi rendek is jutalom' fejében azon segedelemért, mellyet mint szószólók 's felvigyázók és pártfogók a' püspökségek' megtámadói ellen nyújtottak.

² *Droit de Gite et la Régale.* Ez a' szó *régale* Mably szerint nem regiustól vagy regalistól jó, hanem ezen francia szótól *régale*, vendégség, mellyből még ma is divatban van: *régaler*, vendégelni. Egyébiránt meg kell jegyeznünk, hogy valamint általjában véve a' Franciaország' közvetlen rendjei fejedelmi jusokat sokkal korábban birtak, mint a' németországiaiak, kiknek azokat a' hatalmas szász és frank királyok

nem engedték által; úgy a' püspökök is hazánkban soha sem függöttek az ország' világi rendjeitől annyira, mint Franciaországban; csupán néhány egyes eseteket kivéven. Általjában véve a' német nagy herczegek nem igen kívánhattak többet a' püspököktől, mint azt, hogy a' püspökségeikhez tartozó jobbagyok háború' alkalmával az ő zászlóikat kövessék. Midőn a' nagy herczegségek elszaggattattak, Németországban minden püspökök közvetlenül az ország' zászlói alá léptek. Ez Franciaországban nem történt akkor, mikor az ország' herczegségek és grófságai a' korona' jószágaival egyesítették. Mert a' király azután is, p. o. egy normandiai herczegnek, egy champagnei grófnak 'sat., jusait gyakorolta rajtuk, 's ők soha sem lettek az országnak közvetlen rendjeivé. Ugyanez az eset volt a' grófokra nézve is. Mind a' püspököknek, mind a' grófoknak mindegy lett volna, ha a' király új normandiai herczeget v. új champagnei grófot nevezett volna is ki. Ők ezek alá visszaléphettek, a' nélkül, hogy rangjuk az országban csorbult volna. Nem így volt a' dolog a' német püspökökkel és grófokkal. Ugyanazért a' hildesheimi püspök nem akart a' braunschweigi herczeg alá visszalépni, midőn a' Gyermekek Otto ezt kívánta. —

Sup. KIS János.

J O G T U D O M Á N Y.

BEVEZETÉS A' TERMÉSZETI JOGBA.

---

1. §. *Mi az erő?*

Az *erő* belső kútfője valamely lény' munkásságának. Az *erő* tehetségnek is nevezetik, mert általa a' lény valamit tehet. Mi legyen az *erő* önmagában, munkásságától elválasztva, azt nem tudjuk, mert az *erőt* csak miveletéből esmérjük, és azértis e' szerint nevezzük, p. o. képzelő, ítélő, vonzó, távoztató *erő*'sat. Némellyek¹ az *erőt* ekképen határozzák meg: ,az *erő* lehetőség változásokat magán belül és kívül okozni 'de helytelenül, mert a' lehetőség változásokat okozni, már *erőt* tesz föl, mert a' hol *erő* nincs, ott a' lehetőség sincs változásokat elő hozni; 's aztán az *erő* valami önállót (állományt) jelent, a' lehetőség pedig csak eseték (mineműség). — Minden munkásság valami változást okoz.

2. §. *A' cselekvés, szenvedés, és tét.*

A' hol valami munkásság', változás vagyon, ott *erő*-nek is kell lenni; mert munkásság okfő nélkül lehetetlen, a' munkásság' okfője pedig *erő*nek nevezetik. Ez *erő* cselekvőségre serkentethetik vagy ugyanama' lény által, mellyben az *erő* létez, vagy más lény által. Ha elegendő oka a' munkálásnak az ez által változást szenvedő lényben helyeztetik, az *cselekvésnek* mondatik; ha pedig annak elegendő oka nem a' változást szenvedő, ha-

¹ Lássd: J. Chr. Fr. Meister Lehrbuch des Naturrechts. Züllichau und Freystadt. §. 2.

nem más külső lényben foglaltatik, akkor *szenvedésnek* neveztetik, p. o. midőn valaki ír, akkor az író cselekszik, a' toll pedig szenved. A' szenvedés ez értelemben véve nem mindig kedvetlen, p. o. midőn csiklándoztatunk, valamint a' cselekvés sem mindig kedves, p. o. midőn tartósan, erőlködve dolgozunk. De mivel az ember, midőn rosztat érez, többnyire szenvedőképen (a' főntebb adott értemény szerint) vagyton, a' jót pedig leginkább cselekvés által szerzi meg, azért a' *szenvedés* által *szoros értelemben* minden nemű rosztat, minden kellemetlen érzéseket értünk.

Az eddig mondottakból értetik, hogy nemcsak az ember, hanem a' világnak többi lényei is cselekedhetnek, azaz munkálhatnak úgy, hogy a' munkálásra ön erejük által indíttassanak, de ez itt öntudat és esetiség nélkül történik; midőn pedig az ember cselekszik, tudja azt, és szabadon határozza el magát a' cselekvésre, azért is olly cselekvés, melly öntudattal és szabadsággal van öszvekötyve, különösen *ember' cselekvésének* neveztetik.

Ha a' cselekvést mint bevégzettet, nem ügyelve a' szerzőjét, vagy azt, a' kiben a' cselekvés' elegendő oka foglaltatik, és külső vagyis érzékiségünkkel felfogható környülményeivel együtt tekintjük, azt *cselekedetnek*, *tétnek* nevezzük.

Jegyzet. A' változásokat, mellyeknek elegendő okok a' cselekvésben van, a' cselekvés' hatásának nevezzük. Ha a' cselekvés' hatásának képzelése ok arra, hogy valaki cselekedjék, akkor a' *cselekvés'* hatása egyszersmind annak *czielja*, és a' *cselekvőnek szándéka*. A' mi által a' czélt elérhetni, az *eszköz*. Az eszköz tehát a' czélra nézve *ok*, maga pedig a' czél az eszközre nézve *okozat*. Okozat ok nélkül lehetetlen, 's innen e' sarkigazság következik: A' czélt eszköz nélkül elérni nem lehet; a' ki a' czélt akarja, annak az eszközt is akarni kell.

Több *czielokat* gondolhatni együtt, mellyek vagy *azonrendűek*, vagy *alrendűek*; azok, mellyeknek egyike a' másik nélkül elérhető, tehát egymástól függetle-

nek; ezek, mellyeknek egyikét a' másik nélkül el nem érhetni, tehát egymástól függők; azoknál egyik cél a' másoknak nem oka, ezeknél igenis. Ha az egyik cél eszköze a' másoknak, vagyis, ha a' célok alrendűek, akkor *célok' sora* vagyon jelen, mellyben más cél a' *legközelebbi, közvetlen*, mellyet tudniillik mindjárt, közvetlenül, más az *utolsó*, mellyet utólszor nyerni meg; a' többi célok pedig, mellyek a' legközelebbi és utolsó közt vannak, *közbenlévőknek* neveztetnek. Az illy célok' sorában minden cél, kivéven az utólsót, egyszersmind eszköz is. Az *utolsó cél* vagy *általjában*, vagy *viszonyosan* olyan; arra minden lehetséges, erre csak bizonyos rendű célok irányoztatnak. — A' szorgalom, takarékoság, szerencse eszközök a' gazdagságra, a' gazdagság ismét eszköz lehet a' jótéviségre, a' jótéviség pedig az Isten' dicsősége' nyilatkoztatására. Itt a' gazdagság legközelebbi, a' jótéviség közbenlévő, az Isten' dicsősége' nyilatkozása pedig utolsó cél, mert mindent az Isten' dicsősége' nyilatkozására intézni kell, azért az általjában utolsó cél.

3. §. A' cselekvés' fajai.

Tekintve az alányt, melly testből és lélekből áll, a' *cselekvések* vagy *belső*, mellyek a' lélekben, vagy *külső*, mellyek a' testben, vagy *vegyesek*, mellyek a' lélekben és testben egyszersmind mennek véghez. ¹ De a' belső cselekvések ez értelemben jobban neveztetnek a' lélek', a' külső cselekvések pedig a' test' cselekvésinek. ² Mások *belső cselekvéseknek* mondják azokat, mellyek a' cselekvőben magában mennek véghez, és mások által nem tapasztaltathatnak, *külsőknek* pedig azokat, mellyeket mások is érzékiségök által közvetlen' megismerhetnek. ³ E' kétféle meghatározások különböznek

¹ Car. Ant. de Martini de Lege naturali positiones. §. 36.

² Elementa Jurisprudentiae philosophicae seu Juris Naturae Josephi Cal. Likawetz. Graecii 1817. §. 1.

³ Lehrbuch der philosophischen Rechtswissenschaft oder des Naturrechts von Karl Heinrich v. Gros. Fünfte verbesser-

egymástól, mert minden belső cselekvés az első értelemben belső cselekvés ugyan a' második értelemben is, p. o. a' gondolkodás, akarat, a' mennyire azok még külsőképen nem mutatkoznak, mind a' két értelemben belső cselekvések; de nem minden külső cselekvés az első értelemben, olyan a' másodikban is, p. o. a' vérkerengés, az ételek' megemésztése a' gyomorban 'sat. külső cselekvések az első de nem a' második értelemben. Mi e' műszavakat az utóbbi értelemben vesszük.

A' külső cselekvéseket az utóbbi értelemben ismét fel lehet osztani *alányosan*, vagy *tárgyosan külső cselekvésekre*. Minden külső cselekvés tudniillik változást okoz vagy a' cselekvő alányban, vagy e' kívül lévő tárgyban; a' külső cselekvés, melly által magában a' cselekvő alányban okoztatik változás, *külső cselekvés alányosan*, melly pedig más az alányon kívül lévő tárgyban változást előhoz, az *külső cselekvés tárgyosan*, p. o. szemeit behúnyni, száját fölnyitni, az előbbi, írni, rajzolni, az utóbbi cselekvés' példái. ¹

Tekintve a' módot, melly szerint a' cselekvések véghez vitetnek, azok vagy *tevők*, *állítók*, vagy *műlasztók*, *tagadók*; az előbbieket által az ember valamit valóban tesz, az utóbbiak által pedig nem tesz, midőn tennie kellene. De a' műlasztó cselekvések akkor igazi cselekvések, mikor a' nem cselekvésre mi magunkat szabadon elhatároztuk, másképen nem cselekvések, hanem inkább a' cselekvés' távolléte.

Az erőre nézve, melly a' cselekvésnél leginkább munkál, a' cselekvés vagy *állati*, mellyet az ember más oktalan állatokkal közös erővel visz véghez, vagy *emberi*, midőn az ember egyedül az embernek tulajdon erővel munkál. Enni, inni állati; elmélkedni, okoskodni emberi cselekvés. Továbbá a' cselekvés *szemléelő*, vagy *gyakorlati*; az előbbi az elme' cselekvése, p. o. gondol-

te Ausgabe. Stuttgart und Tübingen 1829. §. 1. Anm. 2.; és J. Chr. Fr. Meister' fűntebb említett munkája §. 7.

¹ J. Chr. Fr. Meister' f. e. m. §. 8.

kozni; az utóbbi az akaraté, p. o. kívánni, utálni, jót, rosszat tenni.

A' tárgyra nézve, melly körül a' cselekvés végbe mégyen, ez ismét különbéle, a' mint tudniillik a' cselekvés' tárgya különbéle lehet. A' cselekvés' tárgya vagy végetlen, vagy véges lény; a' véges lény vagy öntudattal és szabadsággal biró, vagy öntudat és szabadság nélkül való; az öntudattal és szabadsággal biró lény, melly a' cselekvés' tárgya, vagy önmaga a' cselekvő, vagy más ember, 's ezek szerint tehát a' *cselekvés* vagy az *Istent* azaz a' végetlen lényt, vagy a' *cselekvőt magát*, vagy *más embereket*, vagy a' *többi oktalun lényeket tekintve* tétetik.

Tekintve a' módosságot: a' *cselekvés lehetséges*, v. *lehetetlen*, a' mint semmi vagy valami ellenkezést foglal magában. A' cselekvés' mindkét faja vagy *tárgyusan*, vagy *alányosan* olyan, a' mint vagy a' tárgy tekintetik, melly körül a' cselekvés véghez mégyen, vagy az alány, melly cselekszik, és azt vagy ezt tekintve, a' cselekvés semmi vagy valami ellenkezést rejt magában. A' lehetetlen cselekvésnek nincsenek fajai, akár tárgyosan, akár alányosan legyen az olyan.

A' *tárgyosan lehetséges cselekvés* vagy *szükséges*, melly a' cselekvés' tárgyát és ennek természetét nézve másképen nem lehet, p. o. az embernél a' meghalás; vagy *esetékes*, melly a' cselekvés' tárgya' természetét tekintve másképen is lehet, vagy egészen elmaradhat, p. o. az embernél a' járás, fekvés. Az *alányosan lehetséges cselekvés* is vagy *szükséges*, vagy *esetékes*, a' mint a' törvények szerint, mellyeknek a' cselekvő személy alájok vetve van, a' cselekvést csak egyféleképen tenni kell, vagy különbéleképen is tenni lehet, vagy el is maradhat. És mert a' cselekvő alány, tudniillik az ember, kétféle természetből, ugymint a' physikai és erkölcsiből áll, kétféle törvények alá is vagyon vetve, 's e' tekintetből ismét a' cselekvésnek új felosztásai származnak.

Az alányosan lehetséges vagy lehetetlen cselekvés **t. i.** vagy physicailag, vagy erkölcsileg olyan. *Alányosan*

physicailag lehetséges cselekvés az, melly a' physicali törvényekkel, mellyek alá az ember vetve van, nem ellenkezik; az ellenkező esetben a' cselekvés *alányosan physicailag lehetetlen*. *Alányosan erkölcsileg lehetséges cselekvés* az, melly az erkölcsi törvényekkel, mellyek szerint az ember cselekedni köteles, megegyez, az ellenkező esetben a' cselekvés *alányosan erkölcsileg lehetetlen*.

A' cselekvés, mellyet az embernek a' physicali törvények szerint egyetlen módon tenni kell, *alány-physicailag szükséges*, mellyet pedig a' cselekvő a' physicali törvények szerint különbözőképen tehet, vagy el is hagyhat, az *alány-physicailag esetékes*. A' cselekvés, mellyet az erkölcsi törvények szerint veghez vinni kell, *alányosan erkölcsileg szükséges*, a' mellyet pedig eme' törvények szerint illy vagy olly módon tenni, vagy elhagyni is szabad, az *alányosan erkölcsileg esetékes*.

A' cselekvések mintségére (modalitas) nézve eddig előadott fajait általányosan vagy viszonyosan lehet tekinteni, a' mint t. i. minden környülményektől mint megannyi feltételektől elvonunk, vagy a' környülményeket, mellyekben a' cselekvés történik, tekintjük. Minden fajú cselekvések tehát: vagy általányosan, vagy viszonyosan olyanok. Igy *tárgyosan lehetséges cselekvés általányosan* az, melly a' cselekvés' tárgyát tekintvén, soha nem foglal magában ellenmondást, vagy a' mellyet mindig tehetünk, mert a' cselekvés' tárgyának természete azt mindig megengedi; *tárgyosan lehetséges cselekvés viszonyosan* az, melly a' cselekvés' tárgyát nézve, csak bizonyos környülmények közt nem foglal magában ellenkezést, vagy a' mellyet tehetni a' tárgy' természete csak bizonyos föltételek közt engedi meg, p. o. hajózni, mert ezt csak akkor tehetni, ha a' víz nincs befagyva. *Alány-physicailag lehetséges cselekvés általányosan* az, mellyet az ember, physicali erőit tekintve, mindig tehet, p. o. lélekezni; *viszonyosan* pedig olyan az, mellyet csak bizonyos viszonyok közt tehet, p. o. irni, olvasni. *Alányosan erkölcsileg lehetséges cselekvés általányosan* az, melly az erkölcsi törvényekkel sohasem ellenkezik; *viszonyo-*

san pedig olyan, melly e' törvényekkel nem ellenkezik, csak bizonyos környülmények között. Az előbbire példa: jót cselekedni; az utóbbira: szüléit nem tisztelni, ha't. i. már nincsenek.

Nem lesz fölösleges e' helyett az előhozott cselekvés' fajairól némelly állításokat említeni. Ugyanis 1ször: az *általányosan lehetetlen*, vagy *szükséges cselekvés nem lehet esetékes*; mert esetékes cselekvés az, mellyet tenni és pedig különféleképen lehet, vagy melly egészen el is maradhat; az általányosan lehetetlen cselekvés pedig sehogy sem lehet, a' szükséges pedig el nem maradhat, tehát az általányosan lehetetlen, vagy szükséges cselekvés esetékes nem lehet.

2szor. A' *viszonyosan, alkusan-lehetetlen vagy szükséges cselekvés lehet esetékes*. Mert a' viszonyosan lehetetlen vagy szükséges cselekvés olyan csak bizonyos viszonyok és alkuk alatt, mellyeket elhárítván, a' cselekvés azonnal lehetséges és esetékes lesz.

3szor. Az *általányosan lehetetlen* vagy *szükséges cselekvés olyan viszonyosan is*, mert a' melly cselekvés általjában lehetetlen vagy szükséges, az semmi esetben sem lehet lehetséges, vagy esetékes. De a' *viszonyosan lehetetlen* vagy *szükséges cselekvés nem olyan általányosan is*.

A' cselekvés, ha úgy tekintjük azt, mint már megtörténtet, létére nézve a' *szükséges cselekvések' sorába tartozik*, mert a' mi már megtörtént, azt meg nem történtnek tenni nem lehet, és minden a' mi létez, csak egyetlen módon kapta létét, ámbár azt többféleképen kaphatta légyen, tehát a' véghez vitt cselekvés' létét tekintve, azt esetékinék tartani nem lehet. Már változhatlanúl jelen van, ámbár annak tétele a' cselekvő' akaratjától függött légyen. — Ez állítást nem úgy kell érteni, mintha annak, a' mi létez, mindenkor szükségképen léteznie kellene, hanem, hogy semmi módon sem eszközölhetni, hogy a' mi egyszer valóban volt és létezett, az ne volt, ne létezett légyen.

4. §. A' törvény 's ennek fajai.

A' *törvény* állítás, melly olly szabályt foglal magában, melly szerint az erőknek munkálni kell, vagy a' cselekvésben követendő szükségét meghatározó állítás.

A' *tágy*, melly' cselekvőségének a' törvény szabályt állít, különbözése szerint a' *törvény* vagy *physicali*, vagy *erkölcsi*. A' *physicali törvény* az, melly a' *physicali természet*' erőt tekintti, és ezek' cselekvőségeket meghatározza olly szükségkép', hogy csak egyféle módon mivelhetnek, 's azért is e' törvények *szükség' törvényinek* neveztetnek. Az e' törvényekben foglalt szükségét e' szóval *kell* jelentjük. *Erkölcsi törvény* az, melly az erkölcsi természet', vagy az okos és szabad lények' erőt tekintti, és ezek' cselekvőségeket meghatározza úgy, hogy az e' fajú törvények ellen cselekedhetnek is, 's azért e' törvények *akarat' szabadság' törvényinek* is neveztetnek. Az erkölcsi törvényekben foglalt szükség e' szó által *kötelesség* jelentetik. — A' *physicali* lehetőséget kifejezzük e' szó által *lehet*, az erkölcsit pedig e' szó' által *szabad*. A' fölvetett kőnek leesni kell; jót tenni kötelesség; télen fagy, nyáron hőség lehet; jogait védelmezni szabad.

Az erkölcsi törvény ismét politikai, okossági (*prudentiae*), vagy erkölcsi szorosabb értelemben. Az ember t. i. cselekvősége által vagy az okosság (*ratio*) által minden embernek általjában kiszabott célra, az erkölcsiségre törekszik, és ama' törvények, mellyek az embernek e' cselekvőségét tekintik, *erkölcsi törvényeknek szorosabb értelemben* neveztetnek; vagy pedig az ember valami okos, de önkényesen választott, tehát különös célra iparkodik, és a' törvények, mellyek az embernek e' féle cselekvőségét tekintik, *politikai törvények*. A' politikai törvények ama' sarkigazságon alapúlnak: a' ki a' czélt akarja, annak az eszközöket is akarni kell.

Az erkölcsi törvény szorosabb értelemben ismét vagy *erkölcsi a' legszorosabb értelemben*, vagy *jogi*. Minden erkölcsi törvény t. i. belső ösztönt, melly a' törvény' tisz-

teletében áll, foglal magában, de némelly erkölcsi törvény külső kényszerítést is, mint ösztönt megszenved. Az erkölcsi törvények, mellyek külső kényszerítést nem tűrnek, *erkölcsi törvények legszorosabb értelemben*, mellyek *ethikai*, vagy *erénytörvényeknek* is neveztetnek; azok pedig, mellyek külső kényszerítést is mint ösztönt megszenvednek, *jogi törvények*.

Tekintve a' kútfőt, mellyből a' *törvények* származnak, azok vagy *okosságiak*, vagy *szerzettek*. Amazok, mellyek csupán az okosságból származnak, és azért *belsőknék*, *eredetieknek*, *tapasztalástelözöknek* is helyesen mondatnak. Az okossági törvények *természetieknek* is neveztetnek, mert az 'ember' természetéből, mellynek főbb része az okosság, származtatnak, azért is az okosságnak öntörvénykezhetés tulajdonítatik. Emezek, mellyek valamelly okos lény' akaratján alapúlnak, és *származottaknak*, *külsőknek*, vagy *tapasztalásiaknak* is neveztetnek, mert hogy létezzenek, cselekedetet, t. i. valamelly okos lény' akaratja' kinyilatkozását megkívánják, 's azért csak egyedül tapasztalás által megismerhetők. — A' szerzett törvények fölösztatni szoknak *isteni*-, és *emberi*ekre, a' mint azok az Isten', vagy ember' kinyilatkozott akaratjától függenek. — Az okossági belső törvények a' *belső*, a' szerzett külső törvények pedig a' *külső törvényhozás'* tárgya.

A' törvény olly állítás, melly a' cselekvésben megtartandó szükségét kimondja, a' mint tehát a' cselekvés tévő, állító, vagy mulasztó, tagadó, úgy szinte a' *törvény* is *állító*, *parancsoló*, vagy *tagadó*, *tiltó*; az előbbi a' cselekvés' tevést, az utóbbi annak nem tevést akarja. *Engedő törvény* szorosán véve a' törvény' értelményével ellenkezik, hacsak nem ollyan értelemben vétetik, hogy minden törvény nekünk szabadságot ad a' célhoz hasonlóképen vezető eszközök között azt választhatni, a' mellyik legjobban tetszik; vagy hogy minden törvényt a' cselekvésekre nézve, mellyek a' törvény' köréhez nem tartoznak, mint azokat megengedőt lehet tekinteni. E' szerint *minden parancsoló* vagy *tiltó törvény* bizonyos

tekintetben *engedő*; a' parancsoló t. i. engedő mindama' cselekvésekre nézve, mellyeket nem parancsol, a' tiltó törvény pedig engedő ama' cselekvésekre nézve, mellyeket nem tilt: mert e' cselekedeteket tetszésünk szerint tehetjük is, nem is.

A' *törvény* továbbá vagy *szemléllői*, *elmebeli*, vagy *gyakorlati*, *akaratbeli*, a' mint vagy az elmét tekinti 's ennek cselekvési módját meghatározza, vagy az akaratot tekinti, és e' cselekvésének szabályt állít.

Minden lény csak úgy munkálhat, cselekedhetik, a' mint ezt annak természete megengedi, és ama' környülmények egyszersmind, mellyekben munkál, p. o. az ember a' vízben hal' módjára nem úszhatik, világosság nélkül nem láthat. Innen következik, hogy a' törvényeket a' lények' természetéből és környülményiből kell származtatni. Az olly *törvény*, melly egyedül a' lény' természetét, elvonván minden környülményektől, tekinti, *alkullan*, *viszonyatlan*; melly pedig a' lény' környülményire is figyel, az *alkus*, *viszonyos*.

A' törvény ismét (különösen az emberekre nézve) *közösleges*, melly minden embert, *részletes*, melly némelly embereket, *egyes*, melly egy embert kötelez.

A' *törvény*, mellyet valaki cselekvésiben különösen követ, *öntörvénynek* (maxima) neveztetik. Az öntörvénynek alányos becse van, t. i. csak annál, a' ki azt cselekvése' szabályául fölvette, a' törvénynek pedig tárgybeli becse van, azaz minden személyre tekintet nélkül mindnyájokat kötelezi.

5. §. A' *törvény*' részei és változása.

A' *törvény*' részei a' köz vélemény szerint ezek: a' *kimondat* (edictum) vagy a' *törvény*' *anyaga*, *létszere*, azaz ama' része a' törvénynek, melly kimondja, hogy valamit tenni vagy nem tenni kell, és *megerősítése* (sanctio) vagy a' *törvény*' *képzete*, azaz a' *törvény*' ama' része, melly meghatározza, mi jó vagy rossz van öszvekötvé a' *törvény*' megtartásával, vagy álhágásával. E' részekhez adatik még szükségképen a' *hirdetés*, azaz olly cseleke-

det, melly által eszközöltetik, hogy a' törvény annak tudtára essék, a' ki számára hozatott.

De mindezek a' szerzett törvényektől vannak elvonva, és *minden törvényre nem alkalmazhatók*, mert a' törvény, mint olly állítás, melly a' cselekvésekben követendő szükségét kimondja, csupán kimondatból áll, az erősítés pedig valami különböző a' törvénytől, erőt ad a' törvénynek, és eszközli, hogy a' törvény megtartassék. Az okosság ugyan azt kívánja, hogy minden törvényhez erősítés is adassék, de ez különös a' törvénytől, és nem lényeges része annak, a' mi abból is kitetszik, hogy törvény erősítés nélkül gondolható, p. o. ne orozz. Ehhez járúl, hogy az erénytörvények minden illy erősítés nélkül vannak, mert ezeknek megtartása minden az innen származható jóra vagy rosra tekintet nélkül kívántatik. — A' mi a' hirdetést illeti, ez is, mint egy különös cselekedet, melly által a' törvény azok' esméretébe jut, a' kiknek azt megtartani kötelesség, csak a' szerzett törvényeknél szükséges, mert másképen a' törvényhozó' akaratját megtudni, és a' cselekvéseket azokhoz alkalmazni nem lehetne. 'S azért ez állítás: a' ki nem hirdetett törvény nem kötelez, csak a' szerzett törvényekről való. Az okossági, természeti törvények legszorosabban vannak öszvekötvé természetünkkel, annyira, hogy azoknak hirdetésre illy értelemben szükségök nincs. Az állittatik ugyan, hogy eme' törvények az okosság által vannak kihirdetve, de valamelly különös hirdetésbeli tett által bizonyosan nem. Nem is használ ellenvetni, hogy a' gondolkozás ama' tett, melly által a' természeti törvények esméretébe jutunk, tehát azok kihirdettetnek, mert innen az következnék, hogy azokat a' természeti törvény nem kötelezi, a' kik nem gondolkoznak. De az igaz' és tisztességes' érzete, mellyet mégis különös hirdetésbeli tettnek mondani nem lehet, mindenikben megvan, 's azért a' természeti törvények mindenkit köteleznek.

A' hirdetés iránt állításunkat követi Likavetz Cal. Jós. is e' munkájában: *Elementa Jurisprudentiae Philo-*

sophicae seu Juris Naturae §. 8., a' hol ezt mondja: ama' törvények, mellyek külső törvényhozás nélkül kötelez-
nek, azaz a' mellyeknek kötelező oka csupán az okos-
ság által megesmértetik, és mellyeknek, hogy az aka-
ratot kényszerítsék, nyilvános hirdetésre szükségök nincs,
természeti törvényeknek neveztetnek, ellenkezők a'
szerzettekkel, mellyek, ha csak ki nem hirdettetnek, nem
köteleznek.

A' törvény' változása különbéleképen történhetik,
a' törvény t. i. megváltozik vagy egészen, vagy vala-
melly részben. Ha a' törvény egészen megváltozik,
megszűnik, akkor azt törvényeltörlésnek mondjuk,
akár csupa megszüntetés vagy más hozott törvény által
történjék az. A' törvény egy részben megváltoztatha-
tik, részinti megszüntetés, vagy más új rész' hozzáadá-
sa, vagy egy résznek megszüntetése és másiknak hoz-
záadása által.

De ezek is csak a' szerzett törvényekre alkalmaz-
hatók. Mert általában a' törvény' változása az olyan tör-
vényeknél lehetséges, mellyeknél a' cselekvés' indító
okát a' cselekvéstől magától elválasztani lehet; de a'
természeti törvényeknél az indító okot a' cselekvéstől el-
választani nem lehet, mert azok a' cselekedettel már a'
természettől egybekötve vannak, mint következei a'
cselekvésnek, azértis a' természeti törvények e' válto-
zásoknak kitéve nincsenek, hanem csak a' szerzett tör-
vények, a' mellyeknél t. i. az indító oknak valamely
cselekvéssel öszvekapcsolása egyedül önkénytől függő,
a' mint tehát az indító ok a' cselekedettel önkény sze-
rint egybekötve van, úgy attól önkényesen elválasztani
is lehet.

A' törvénytől fölmentés is, vagy valamely személy-
nek kivétele a' törvény alól, melly a' többiekre nézve a'
maga erejében megmarad, csak a' szerzett és külső tör-
vényhozásnál, nem pedig a' belső és okosságánál gondol-
ható, mert az okossági törvények mindenkit egyiránt
köteleznek.

Hogy a' törvényváltozás' különbféle nemeit a' természeti törvényekre alkalmazni nem lehet, onnan is kitetszik, hogy a' természeti törvények' tulajdonsági közzé a' Természeti Jog' írói által a' változhatlanság és közönségesség is számláltatnak¹, melly tulajdonságok a' természeti törvény' változását és az azok alóli föloldozást meg nem engedik.

6. §. *Mi és hányféle a' kötelesség?*

A' *kötelesség* nem egyéb mint bizonyos szükség, mellyet a' cselekvésben megtartani kell. Az állítás, melly illy szükségét kifejez, a' törvény; kötelesség tehát törvény nélkül nem gondolható. És mert a' törvény vagy physical vagy erkölcsi, azért a' kötelesség is vagy physical vagy erkölcsi; a' szükség cselekvésinket a' physical törvényekhez alkalmazni, a' *physical kötelesség*; a' szükség pedig cselekvésinket az erkölcsi törvények szerint tenni, az *erkölcsi kötelesség*. Az erkölcsi kötelesség *kötelesség tulajdon értelemben*, és valahányszor ezután kötelességről szó lesz, mindig a' kötelességet tulajdon értelemben vesszük. E' szerint:

A' *kötelesség* vagy *ethikai*, *erényi*, vagy *jogos*, *jogi*, a' mint az az erényi, vagy jogi törvény által meghatároztatik. Az *erényi kötelesség* *belső*, *jóakaratheli* és *nem kényszerítettnek*, a' *jogi kötelesség* pedig *külső* és *kényszerítettnek* is neveztetik, mert amannak csak belső ösztöne van, és megtartása csupán az ember' jóakarattól függ, emez külső ösztönt is megenged, és megtartása kényszerítéssel is eszközöltethetik.

Továbbá a' *kötelesség* vagy *természeti*, *okossági*, melly a' természeti, okossági, vagy *szerzett*, melly a' szerzett törvényből származik; és valamint a' szerzett törvény vagy isteni, vagy emberi, úgy a' szerzett kötelesség is vagy *isteni*, vagy *emberi*.

¹ Car. Ant. de Martini' f. e. m. §. 123 és 132. Jus Naturae privatum methodo critica deductum ab Antonio Virozsil. Pestini 1833. Tom. I. §. XIV.

A' *kötelesség* ismét vagy *állító, tévő*, vagy *tagadó, mülasztó*; az előbbi a' cselekvés' tevését, az utóbbi annak elmúlását tárgyazza.

A' *kötelesség általányos, alkutlan*, ha mindig jelen van, *alkus, viszonyos* pedig, melly csak bizonyos környülményekben, viszonyokban van jelen: ama' tehát általányos, eme' csak viszonyos szükségét foglal magában. Az *általányos kötelesség eredeti, közönséges és szükségesnek* is mondatik, mert közvetlen és egyedül az emberi természetből ered, és minden embert mindig kötelez; az *alkus kötelesség* ellenben *szürmasztutott, részletes és esetékesnek* neveztetik, mert ennek száramasztatására az emberi természetén kívül még bizonyos viszonyok is szükségesek, és sem minden embert, sem mindig kötelez. P. o. mást nem sérteni, általányos, hazáját védelmezni, viszonyos kötelesség.

A' *kötelesség* fölosztatik még *tökéletes, szoros és nem tökéletes, nem szoros* kötelességre, ama' mindenkit és mindig, eme' csak némellyeket és bizonyos környülményekben kötelez. A' tökéletes kötelesség tehát ugyanaz az általányossal, a' tökéletlen pedig a' viszonyossal. A' mondottakból megérteni azt is, hogy minden *jogkötelesség* egyszersmind *tökéletes* is, azaz olyan, melly mindenkit mindig kötelez; de *nem minden tökéletes kötelesség jogkötelesség* is, mert a' jogkötelesség mindig a' másokkali öszveköttetésünket tekinti, pedig vannak az embernek tökéletes kötelességei maga iránt vagy az ember' személyes méltóságát tekintve ön személyében is.

A' *kötelesség* ismét vagy *cselekvő* vagy *szenvedő*; az előbbi annak részéről van, a' ki kötelez, az utóbbi pedig az részéről, a' ki köteleztetik, p. o. a' mennyire az okosság cselekvéseinknek törvényeket szabván, minket egyszersmind kötelez, ez cselekvő kötelesség, *kötelezés*; a' mennyire pedig az embernek akaratja magát ama' törvényekhez alkalmazni köteles, ez szenvedő kötelesség, *köteleztetés*. De szorosán véve, ezek nem fajai a' kötelességnek, hanem csak különös tekintetek, mely-

lyekre nézve ugyanegy kötelesség szemléltetik, mert *szorosán véve, minden kötelesség szenvedő*, tudniillik valami szükséget, kényszerítést háritván akaratumkra.

A' *kötelesség* továbbá vagy *személy*- vagy *dologbeli*. E' fölosztás' megérthetésére tudnunk kell, hogy minden kötelesség közvetlenül a' személyt, vagyis az ember' 's ennek cselekvőségét tekint, de a' cselekvésnek tárgya vagy személy, v. dolog, és e' szerint a' kötelesség közvetve vagy személyt vagy dolgot tekint, vagyis az ember köteles lehet valamit cselekedni vagy személy vagy dolog iránt; az első esetben a' kötelesség személybeli, a' másodikban dologbeli. A' személybeli kötelesség ismét minmagunkat vagy más személyeket tekint.

A' kötelességek között öszveütközés' esete is lehetséges, vagyis olly eset, mellyben többféle kötelességnek eleget tenni nem lehet, 's ekkor az okosság azt kívánja, hogy ama' kötelességet teljesítsük, melly' részére több indító okok vannak, azt pedig elhagyjuk, mellynek megtartására kevesebb ok van. A' kötelesség, mellyet öszveütközés' esetében a' másíknak elébe tenni kell, *fölsőbb*, a' melly' elébe pedig ez tétetik, *alsóbb kötelesség*nek neveztetik.

A' kötelesség' alapja, vagy az az ok, melly miatt az ember a' kötelesség által kényszerítettetik cselekvéseit bizonyos módon elhatározni, a' *törvényben* vagyon. A' *törvény*' alapja pedig általjában a' lények', különösen az ember', természetében és ama' környülményekben foglaltatik, mellyekben a' lény, vagy az ember létez és munkálódik. A' kötelesség' közvetlen alapja tehát a' törvény, közbenvetett alapja pedig a' lény' természete, és a' környülmények, mellyekben munkál. — A' mondotakból kitetszik az is, hogy ha *törvény* és *kötelesség* *viszonyosak* akképen, hogy a' törvény szabatik, egyszersmind a' kötelesség is meghatároztatik, ha pedig a' törvény megsemmisítettetik, a' kötelesség is azonnal megszűnik.

Az *erkölcsi törvény*' és *kötelesség*' *alánya* csak az ember lehet, mert csak az emberben van szabadság, és

a' mennyire az ember szabad, annyira az erkölcsi törvény' és kötelesség' alánya is lehet. Innen következik, hogy a' lelkes vagy lelketlen dolgok, sőt a' csecsemők, oktalanok, teljesen részegek, aluvók 'sat. ez állapotban a' törvény és kötelesség alá vetve nincsenek, nem is lehetnek. *Csupa okos lények*, kik érzékiség nélkül vannak, a' törvény és kötelesség alá vetve nincsenek, mert azt, a' mit az okosság kíván, természetöknél fogva mindig akarják és teszik; de másokat mégis kötelezhetnek, p. o. az Isten. Az ember, mert okossággal és érzékiséggel bíró lény, valamint mást kötelezhet, úgy maga is köteleztethetik, vagy alánya lehet mind a' cselekvő mind a' szenvedő kötelességnek.

A' törvény és kötelesség' tárgya a' szabad cselekvések; a' hol tehát a' szabad kény és az okosság hibázik, ott a' kötelességről is szó nem lehet, 's azért nincs kötelesség arra, a' mi physical- vagy erkölcsikép' lehetetlen, vagy physicalképen szükséges, vagy előttünk esmérletlen, mert itt mindenütt a' szabadság hiányzik. A' kötelesség' tárgya hasonlóképen nem lehetnek a' már létező cselekedetek, mellyek többé szabadságunktól nem függnek. — A' lehetetlenre nincs kötelesség.

A' kötelesség (obligatio, Schuldigkeit), és *tiszt* (officium, Pflicht) közönségesen egy értelemben vétetnek. A' miket tehát a' kötelességről eddig mondottunk, azok a' tisztre is alkalmazhatók. Némellyek a' tiszt által értik a' kötelességnek megfelelő cselekedetet.¹ Mások végre a' tiszt által erényt, ethikai kötelességet értenek, a' jogkötelességet pedig csupán kötelességnek nevezik.²

7. §. *Mi a' természet?*

Természet (terem, természet, természet) a' szó származtatása szerint mindazt jelenti, a' mi valamit természet, valamit létre hoz.

A' természet leginkább kétféle értelemben vétetik, t. i. anyagos és alakosban. A' *természet anyagos érte-*

¹ Ant. Virozil. f. e. m. T. I. §. XXVIII.

² Karl Hein. v. Gros. f. e. m. §. 17. n. 2.

lemben a' létező lények' öszveségét jelenti, és fölösztatik *érzéki, testi, természetre*, melly ama' lények' foglalatja, mellyek a' térben és időben vagynak, és *érzékfölätti, érezhetlen, testetlenre*, melly ama' lények' öszvesége, mellyek mint tér és időn kívül lévők tekintetnek. A' *természet alakos értelemben*, foglalatja a' tulajdonságoknak, mellyek a' lény' mivoltához és létéhez tartoznak; melly értelemben majd a' belső erők, majd az alkotó részek, majd a' mivolti tulajdonok együtt véve valamelly lény' természete alatt értetnek. — Ez alakos értelemben vetetik a' természet szó, midőn p. o. a' levegő', víz', világ', érczek', növények', állatok', vagy az ember' természetéről különösen van a' szó.

A' középkori iskolások megkülönböztették a' *termesztő természetet* (natura naturans) a' *termettől* (natura naturata), az alatt értették az Istent, mint eredeti okföjét a' véges, teremtett lényeknek, ez alatt pedig a' véges és teremtett lényeket magokat: mert az Isten mindent ön erejéből teremtett, a' többi lények pedig csak az Istentől kapott erőkkel természetnek.

A' köz beszéd szerint a' természet által leggyakrabban az *egész természet* értetik, vagyis az *anyagis, physical természet*, vagy az érzéki, testi világ' tárgyai, mint foglalatja ama' jeleneteknek, mellyek a' szükség' törvényei szerint előjönek, (a' minnek történni lehet és kell), ellentétben az *alakos, érzékfölätti és testetlen természettel*, melly a' szabadság vagy erkölcsi törvények alá vetve van, 's azért *erkölcsi világnak* is neveztetik. Mi a' természet szó által a' Természeti Jogban közönségesen az alakos és erkölcsi természetet értjük (a' mit cselekedni kötelesség és szabad).

A' természet ellenkezik a' mesterséggel is. Ama' lények' foglalatja, mellyek a' természet' szerzője által kapott erőkkel bizonyos es változhatlan mód szerint mivelnek, mondatik *természetnek szoros értelemben*; azok' foglalatja pedig, mellyek az emberektől közvetlen kapott erőkkel mivelnek, mint p. o. az eröművek, nem tar-

tozik a' természethez szoros értelemben, hanem ezek *mesterség' műveinek* neveztetnek.

Természetes általjában mindaz, a' mit a' lények' természetéből megérteni és magyarázni lehet, vagy a' természet' erei és törvényi szerint történik; természet-fölötti pedig a' mi úgy tekintetik, mintha nem a' természeti, hanem más erők és törvények szerint jőne létre, p. o. a' csodák. A' mit tehát valamely lény' mivoltából, vagy létéből, vagy ereiből magyarázni lehet, az *természetes*, és pedig *általányosan* olyan, ha minden föltétel vagy cselekedet nélkül valamely lény' természetéből magyaráztathatik; *alkusan, föltételezen természetes* az, a' mi csak bizonyos föltételt vagy cselekedetet előre tévén, valamely lény' természetéből érthető. *Az általányosan természetes* ismét vagy *mivoltisan* olyan, a' mi a' lény' természetében úgy alapszik, hogy attól mivolta' sérelme nélkül el nem lehet, vagy *szorosan természetes*, a' mi a' lény' természetében alapúl ugyan, és azért annak jelenlétét a' lényben fel kell tenni mindaddig, míg megmutattatik, hogy a' lényben nincs, de attól mégis ellehet a' nélkül, hogy a' lény megszűnjön lenni az, a' mi volt. P. o. az okosság és érzékiség az embernél általányosan mivoltisan természetes; két kézzel, lábbal birni, általányosan és szorosan természetes; tudósnak lenni, alkusan természetes.

A' lényben a' természetest meg kell különböztetni annak *esetékétől*, a' mi t. i. nem a' lény' természetéből, hanem csupán valamely külső cselekedetből magyarázható.

8. §. *Az ember' természete különösen.*

Az ember érzeményesen tekintve gépelyes *testből*, és okos *lélekből áll*. A' test, melly legszorosabban öszveköttve van a' lélekkel, tárgya a' külső érzésnek, és közbenvetett oka az ember' egész külső cselekvőségének; a' lélek a' belső érzés' tárgya, és fő oka az ember' érzést meghaladó cselekvőségének, a' mint ezt a' *belérzelem*, és tapasztalás tanítja. A' test által az ember az

érzéki, a' lélek által pedig az érzékfölötti és erkölcsi világnak része, 's azértis az *ember' természete* kétfélének állítatik, t. i. *physicai*, *érzéki*, és *erkölcsi*, *érzékfölötti*-nek.

A' mi változások tehát az emberben előjönnek, azoknak elegendő oka az ember' vagy testi vagy lelki gépelyezetében foglaltatik, melly gépelyezetek' szoros és elválaszthatlan egyesülése egy lényben az emberi természet' mivolti bélyegét teszi, és az *ember erzékes okos lénynek*, vagy *okos állatnak* is helyesen mondatik.

Ez értelmény szerint az *ember' mivolti tulajdonságai* ezek: az *érzékeség* vagy *állatiság*, és *okosság*. Az állatiság által megkülönböztetik az ember más testektől, növények, fák és mesterséges gépelyektől; az okosság által pedig különbözik más oktalan állatoktól. Hogy az embernek mivolti részei a' két előadottak, azt mindenkinek belső érzelme is bizonyítja, mellyből tudjuk, hogy két fő erő van bennünk, mellyek minden cselekvéseinknek okát magokban foglalják, t. i. az *érzékeség* és *okosság*.

A' mondottakból következik:

1ször. A' minek elegendő oka az *ember' lényeges természetében* van, vagy a' mit abból megérteni és magyarázni lehet, az az embernek természetes, és az emberi természethez tartozik.

2ször. A' mi az *ember' természetét* csak egy oldalról érinti, vagy annak munkásságát bizonyos időre, vagy bizonyos föltételek alatt akadályozza, az az *ember' mivolti természetéből* még semmit sem vesz el. P. o. mert az aluvó, elájúlt vagy bódúlt cselekvőségében akadályozva van, nem következik, hogy azért *ember lenni* is megszünt.

3ször. Az *elme, hajlandóság, szokás, véralkat, születési állapot*, és más hasonló létügyelő okok az *ember' természetébe* különbféleképen befolyanak ugyan, de az *emberi természetet* mégsem teszik, 's azért csak *nem tulajdon értelemben* neveztetnek természetnek.

Az *ember jogi értelemben* minden rideg lény, mellyben az emberiség' tapasztalásbeli bélyege megvan, vagy mellyben megvannak mind azok, mik a' tapasztalás' bizonyításánál fogva az emberben meg szoktak lenni. Ezek pedig e' következők: 1ször, hogy mint gépelyes test más testtől külön létezzen; 2szor, hogy élete és érzékisége legyen; 3szor, hogy emberi alakot viseljen. A' hol e' három együtt van, ott az okosság' haszonvehetését is, mint minden jognak alapját föltenni kell; és, mert az olly lényben, mellyben e' három tulajdonság megvan, legalább az emberi hajlandóság megesmérhető, az illy lényt pedig az okosság' parancsa szerint embernek jogi értelemben tartani kell.

A' mondottakból értetik, hogy embereknek jogi értelemben nem lehet tartani: 1ször a' még nem születeket, méhmagzatokat, mert gépelyes tulajdon, vagy mástól elválasztott testök nincsen; 2szor a' holtakat, akár haltak szülessenek, akár később meghaljanak, mert élettal és érzékiséggel szűkölködnek; 3szor a' szörnyeket, mert emberi ábrázatjök nincs. A' nem, kor, életmód nem akadályozza, hogy valaki embernek jogi értelemben ne tartathassék.

9. §. *Az ember' szabadsága, és ennek fajai.*

Hogy meghatározhassuk, mi a' szabadság, tudnunk kell, mi az öntehetőség (spontaneitas), és önkény (arbitrium).

Az *öntehetőség a' lény' tehetsége cselekvőségének belső okfője által*, vagy önerejéből külső kényszerítés nélkül valamit *cselekedni*. Ez öntehetőség valamint az emberben, úgy a' természet' más lényiben is megvan, mert önerejeből minden külső kényszerítés és befolyás nélkül művelhetnek, p. o. a' növények nőnek, az állatok helyökből mozdúlnak; az öntehetőségnek mivolti megkívánatja a' külső kényszerítésnek távolléte.

Önkény a' lény' tehetsége az alányosan és physicalag esetékes cselekedetet tenni vagy nem tenni, vagy tehetség ugyanazt cselekedni, vagy nem. Az oktalan ál-

latoknak, sőt a' többi lényeknek is tulajdonítatik önkény, a' mennyire külső befolyásnak ki téve vannak, tehát nem mindig egyfélekép' kell cselekedniök, hanem e' vagy másféleképen is cselekedhetnek, tehát rendelkezésüktől is eltávozhatnak. De az ember' és más lények' önkénye közt az a' különbség van, hogy az embernél az önkény öntudattal egybe kapcsolva, a' többi lényeknél pedig az öntudat nélkül van.

Midőn az ember önkényével él, a' cselekvésre elhatározhatja magát vagy az érzékiség vagy az okosság által, mert e' két munkáló erőkből áll. Ha az ember csupán okos, vagy csupán érzéki lény volna, az első esetben mindig az okosság, a' másodikban mindig az érzékiség szerint, és pedig szükségképen cselekednék. — Az *önkény* által *nem tulajdon értelemben* értetik a' minden törvényektől föloldozott akarat is.

A' *szabadság*, tehetség az önkényt okosság által elhatározni, vagy az okosság szerint cselekedni vagy nem cselekedni. Az *ember' önkénye*, midőn az okosság által elhatározottat, mondatik *szabadnak*, midőn pedig az érzékiség által elhatározottat, *állatnak*, vagy *nem szabadnak*, mert már külső befolyás alatt van. A' föntebb meghatározott szabadság, *szabadság nemesebb értelemben*, mert közönségesen a' csupa önkény is szabadságnak nevezetik.

Az emberi önkény' szabadsága leginkább abban áll, hogy az ember az érzékiség' ösztöni által a' cselekvésre ingereltethetik ugyan, de szükségképen el nem határoztatik, mert a' cselekvést egészen elmúlásztathja, vagy pedig az érzékiség' ösztöni ellen az okosság szerint azt véghez is viheti.

A' *szabadságnak három lényeges megkívánatai* vagnak, t. i. az öntehetőség, a' cselekvés' alányos esetisége, és az okossággal élés, 's azért a' szabadság csak ama' lényeknél és cselekvéseknél vagon, mellyeknél a' három előadott megkívánatok megvannak. Tehát az okosság' használatától megfosztott lények, szabad önkénnyel, vagy szabadsággal nem birnak, hanem a' sza-

badság egyedül az ember' tulajdona, mert a' szabadságnak mivolti részei csak az emberben a' világ' többi lényei fölött vannak; sőt az ember is, ha okosságát nem használhatja, vagy olly cselekedetek iránt, meljektől minden önkény távol van, szabadsággal szűkölködik, mint p. o. az esztelen, dühös, csecsemő, teljesen részeg, vagy kényszerítettett úgy, hogy ellen nem állhatott.

A' szabadság vagy *belső*, vagy *külső*. A' külső szabadság, tehetség a' külső cselekvéseket önkénye szerint tehetni, vagy el is mulaszthatni; a' ki e' tehetséggel szűkölködik, az külsőképen nem szabad, hanem függő. A' *belső szabadság* az önkény' szabadsága, melly mások' külső érzékivel nem tapasztalható, mert az emberben elrejtve van. A' külső szabadság a' belsőt szükségkép megkívánja, úmbár ez amaz nélkül gondolható. Híjába való volna azonban a' belső szabadság, ha csak a' külső szabadság által nem nyilatkoztathatnék; és az ember ama' czélokot, a' mellyekre rendeltetve van, sem érhetné el külső szabadság nélkül. A' Természeti Jogban a' szabadság által közönségesen a' külső szabadság értetik.

A' tehetség, magát a' cselekvésre szabadon elhatározhatni, *elhatározás'* (determinationis) szabadságának; a' tehetség, a' cselekvést létesíteni, *véghezvivő* (executionis) szabadságnak; a' tehetség végre, maga elhatározását megváltoztathatni, *ellenmondó* (contradictionis) szabadságnak neveztetik. Az elhatározás' szabadsága ugyanaz a' belső szabadsággal, a' véghezvivő szabadság pedig egy a' külső szabadsággal.

Az ember' tehetsége önképzelése' tárgyának valósisására magát elhatározni, *kívánó tehetségnek*, vagy *akaratnak tágasb értelemben*, a' tehetség pedig, az okosság' eszméi és törvényi szerint kívánni, *akaratnak szorosb értelemben* mondatik. *Mind a' két értelemben vett akarat ugyanegy tehetsége lehet a' léleknek*, de midőn az érzéki képzeletetek által határoztatik el, akaratnak tágasb értelemben, vagy alsó kívánó tehetségnek, midőn pedig az okosság' képzeleti által határoztatik el, akaratnak

szorosb értelemben, vagy felső kívánó tehetségnek neveztetik.

10. §. *Még némelly fajai a' cselekvéseknek.*

Ez érteményeket előrebocsátván, a' cselekvéseknek következő fajai megértethetnek: A' *cselekvések* t. i. vagy *érzékenyek*, vagy *okosságok*, vagy *vegyesek*, a' mint vagy érzéki, vagy okossági vagy mind a' kétféle indító okból tétetnek.

Továbbá a' *cselekvések* vagy *önhatóságok*, *öntehetősek* (spontaneae), vagy *kényszerítettek*; ezek, mellyek' végbevételére minket valamelly ellenállhatlan külső erő hajt, mellyek pedig illy erő nélkül tétetnek, azok *önhatóságok*. De a' kényszerített cselekvések szorosán véve nem is cselekvések, hanem szenvedések.

Az *önhatóság cselekvések* vagy *önkéntesek*, vagy *kénytelenek*, *szükségesek*. Azokat tenni vagy nem tenni hatalmunkban áll, p. o. ülni, járni; ezekre belső okfő által ellenállhatlanul ösztönöztetünk, p. o. meghalni. Vannak ezen kívül olly cselekvések, mellyek létezésökre nézve szükségesek, de a' létezés' módjára nézve szabadok, p. o. meghalni méreg által; az illy *cselekvések* az *önkéntesre nézve vegyesek* vagyis önkényes és szükségesből ösztöztettek. — Az ember' állati és önkényes cselekvési nem ugyanazok, mert az emberi, vagy egyedül az embernek tulajdon cselekvések is lehetnek önkényesek. ¹

Az *önkéntes cselekvések* ismét vagy *szabadok*, vagy *nem*. Szabad a' cselekvés, midőn az önkény csupán az okosság által elhatároztatik, máskor a' cselekvés nem szabad. Ahhoz, hogy a' cselekvés szabad legyen, szükséges, hogy a' cselekvő a' cselekvés' következéseit előre láthatta legyen, mert csak ezt föltétvén, lehetséges az okosság' befolyása a' cselekvő' önelhatározásánál; nem is mondhatni, hogy az az okosság által határozottatott el a' cselekvésre, a' ki a' cselekvés' következéseit előre

¹ I. Philosophiae Juris praecognita, quae scripsit A. F. Albely, Comaromii. 1831. 3. §.

nem látta. Ha a' cselekvő a' cselekvés' következéseit nem csak előre tudhatta, hanem valóban tudta is, akkor a' *cselekvés szorosán szabad*, vagyis mind létesítésére, mind okára nézve szabad; ha pedig a' cselekvő a' cselekvés' következéseit meg nem fontolta, és előre nem látta, ámbár azt tehette volna, akkor a' *cselekvés csak okára nézve szabad*, vagy szabadságra vitetett (ad libertatem relata).

A' cselekvésnek utolsó faja leginkább két esetben vagy: 1szor midőn valaki a' hirtelenség, vagy könnyelműség miatt a' cselekvést meg nem fontolja; ide tartoznak a' szokásbéli cselekvések; 2szor midőn a' cselekvő olly állapotba helyezi magát, a' mellyben a' cselekvést 's ennek következéseit meg nem ítélheti. A' részegségben, harag' hevében tett cselekvések többnyire ilyenek. Az okára nézve szabad *cselekvések* mondatnak *közvetve*, a' szorosán szabadok pedig *közvetetlen szabadoknak*.

Az ember' akaratja okok által határoztatik a' cselekvésre, mellyek ha sokkal többek és nyomosabbak a' cselekvés' tételére, mintsem elhagyására, akkor a' *cselekvés akaratbelinek* mondatik, ellenkező esetben pedig *akaratlanoknak*, melly t. i. sok és nyomos okok harczolván ellene, tétetik, hogy megünkötől nagyobb roszt elhárítsunk. Az akaratlan cselekvés vagy erőszak, vagy hiba miatt ollyan. Amazok csak akkor szabadok, ha a' külső erő által a' szabadság egészen meg nem semmisítettik; ezek pedig, ha a' tudatlanság és hiba elhárítható; tehát a' cselekvőnek tulajdonítható volt; ellenkező esetben a' cselekvések nem szabadok.

11. §. *Az embernek czélja és rendeltetése.*

Mert a' bölcsnek tulajdona, semmit sem cselekedni czél nélkül, és mert az Isten a' bölcsességgel is a' legnagyobb mértékben bir, következik: hogy az Isten minden lénynek valamely czélt rendelt, 's annak egyszersmind erőket mint szükséges eszközöket a' czél' elnyerhétére adott legyen. Azoknak tehát, kik valamely lény' czélját nyomozzák, annak erőit és tulajdonságait vizsgálni, 's ezekből a' lény' czélját meghatározni szükséges.

A' ember' célját tehát az ő érzéki és okos természetéből egyszersmind tudhatjuk meg. Az érzékiség természeténél fogva ahhoz vonzódik, a' mi bennünk közvetlenül kedves érzést szül, vagyis az *érezkiség a' gyönyörűséget, kéjt óhajtja*; az *okosság* pedig természeténél fogva minden cselekvésinknek megegyezését az okosság törvényivel, vagyis az *erkölcsiséget* kívánja; az *ember' célja* tehát, a' mint azt természetéből megessmérhetjük, nem más, mint, az ember' képességét tekintve, a' *legnagyobb gyönyörűség és legnagyobb erkölcsiség*.

E' célok különösen tekintve olyanok, hogy leggyakrabban ellenkeznek egymással, mert, a' mi nekünk gyönyörűséget okoz, gyakran erkölcstelen, és a' mit az erkölcsi törvény parancsol, az gyakran az érzékiséget kedvetlenül érinti; 's ezt az érzékiség' és okosság' természetéből megmagyarázhatni. Mind a' kettő t. i. azt kívánja, a' mi jó; de az érzékiség, melly a' lények' belsőjít és következéseit által nem látja, azokat csak a' tett benyomások szerint képzelet és megítéli, azt tehát mint jót képzelet, a' mi közvetlenül kedves benyomást tesz reánk, azt pedig mint rosszat, a' mi közvetlenül kedvetlen érzést okoz. Az okosság ellenben a' lényeket jóknak vagy rossznak itéli belső természetök (hogy magokban jók vagy rosszak-e?) és következéseik szerint (hogy más lényekre nézve jók vagy rosszak, hasznosak vagy hasztalanok-e?) Már pedig valami magában jó és hasznos lehet, 's mégis bennünk kedvetlen érzést gerjeszthet, és ellenkezőképen. A' mit tehát az okosság akar, azt az érzékiség utálhatja, 's ellenben a' mit az érzékiség óhajt, azt az okosság kárhóztathatja. Méltán kérdezhetni tehát e' helyett, mit kellessék cselekedni, midőn az okosság és érzékiség egymással ellenkeznek, mellyet a' kettő közül a' másik' eleibe tenni?

Általános szabály ez: az alábbvaló és nemtelenebb engedjen a' följobbvalónak és nemesebbnek. De az okosság sokkal nemesebb mint az érzékiség, mert ez által az oktalan állatokhoz hasonlítunk, az által pedig az érzékfölkötti és erkölcsi világnak része vagyunk, 's az Isten'

hasonlatosságához közelítünk; az érzékiség által a' vad állatok' osztályához tartozunk, az okosság által emberi méltóságunkról meggyőződünk, és napról napra nagyobb tökéletességre iparkodhatunk; tehát az érzékiség és okosság, az erzéki és okossági cél közötti ellenkezésben, mindig ezt annak és pedig méltán elibe tenni kell. Az erzéki cél csak annyira méltó az emberhez, a' mennyire az az okossági célra szolgál, és ennek elérésére eszköz. Ámbár tehát az ember természeténél fogva gyönyörűséget óhajt, a' kéjnek mégis az ember' nemesebb, okossági természete miatt az erkölcsiség alá vetve lenni kell, 's így az *erkölcsiség a' gyönyörűséggel, boldogsággal* egybe kapcsolva az *ember' célja*, vagy az ember az erkölcsiségre és az ehhez mért gyönyörűségre van rendeltetve. E' rendeltetésére minden erejéből igyekezni kell az embernek, ha célját elérni és teremtője' akaratjának eleget tenni kíván.

Itt a' következők megjegyzésre méltók:

1ször. Mert a' legfőbb erkölcsi tökély, melly csak az Istennél gondolható, az embernél az ő határozott természete és érzékisége miatt alaposan nem kívántathatik, azért is az ember' célja nem lehet a' legfőbb erkölcsiség, hanem az olyan, a' minőt természete mellett elérhet, vagyis célja abban áll, hogy napról napra az erkölcsi tökély' magasabb lépcsőjére törekedjék.

2szor. Mert az okosság és tapasztalás tanítja, hogy a' földön tökéletes boldogság olly kevéssé lehetséges, mint tökéletes erkölcsiség, sőt az ember' tökéletlen erkölcsiségének sem felel meg mindig ugyanaz mértékben a' boldogság, azért az okosság e' földi élet után más életet kíván, mellyben az ember az ő végső célját, t. i. az erkölcsiséget és az ehhez szabott boldogságot egybekapcsolva eléri.

3szor. Az embernek természeti rendeltetése ez étellel meg nem szűnik, hanem a' más örökre kiterjed úgy, hogy az ember csak ott érendi el fő és teljes célját, és ez életet csak mint készülő iskolát a' jövő életre kell tekinteni.

12. §. *Az ember természeténél fogva a' társas életre ösztönöztetik.*

Ez állítás' igazságáról meggyőződünk, ha az ember' természetét egy kevesse' vigyázóbban vizsgáljuk. Az ember, midőn e' világra jő, olly gyenge és magával tehetetlen, hogy az alig kapott életet mások' segítségével nélkül nem sokára szánakozásra méltó módon bevégezni, és e' földről, mellynek lakója legrövidebb ideig lehetett, elköltözni kénytelenítteték. De annyira is megerősödvén, hogy mások' segéd kezei nélkül egyenesen állhat és járhat, még tehetetlen az önélete' megtartására szükséges eszközöket megszerezni, és cselekvéseit az emberiség' céljára intézni; mások' segedelmére tehát továbbá is szüksége vagyon, nehogy éhen elveszzen, vagy pedig az oktalan állatokkal közös vadság' lépcsőjén maradjon. Sőt akkor is, mikor az ember magát physicaikép fentartani képes, és okosságával rendeltetése' elérésére élni tud, természeténél fogva a' más emberekkeli társalkodásra ösztönöztetik. Az emberben t. i. a' minden ösztönök közt leghatalmasabb nembéli ösztön támad, melly egyszermind a' társas életnek legfőbb alapját teszi. Mert hogy az ember ez ösztönt kielégíthesse, más nembéli emberekkel kell neki társaságra lépnie; e' társaságban születnek a' gyermekek, a' mi által új ok adatik a' társaságban maradásra. A' gyermekek' gyengesége t. i. a' szüléknél mint lételök' főokánál természetes szánakozást gerjeszt, és azokat magzatjaik' ápolásokra, nevelésekre indítja, a' gyermekek' nevelésök pedig nem végeztetik el egy két évben, hanem az az éveknek hosszú sorát kívánja meg, melly idő alatt a' szülék és szülöttek a' legszorosabb társaságban élnek. A' nevelés' végeztével ismét a' szokás, a' gyermekeknek háladatosságok szüléik iránt, 's ezek' kiürthatatlan szeretetök azok iránt, valamint a' természetes vonzódás a' szüléket és gyermekeket a' társas életre ösztönzi, és innen van eredetök a' családoknak. Végre az ember megöregedvén, ereiben megtörödvén, betegségeknek alávetve, nyomorúltan élne,

hacsak más néki segítségre lévő emberekkel együtt nem létezne.

Az embernek olly tehetségek is adtak, mellyekből kitetszik, hogy az ember másokkal társas életre rendelve van. Ezek közt foglaltatik:

1ször. A' tehetség, ízes hangokkal érzéseit és gondolatjait másoknak közleni, melly társaság nélkül hiábavaló volna. Van ugyan más oktan állatoknak is valami tehetségek beszélni, vagyis belső érzéseiket külső jelek által kinyilatkoztatni, de e' tehetség az ember' beszélő tehetségéhez képest olly csekély tekintetű, hogy különösen az embert lehet mondani amaz állatnak, melly beszélő tehetséggel fölruházva van.

2szor. A' tehetség, más emberek' szerencsájökben öröm, szerencsétlenségökben szomorúság által részt venni, másoknak szerencsését ön cselekvése' czéljául tenni. Azt, a' mi a' többi állatoknál mint szánakozás és rokonérzet mutatkozik, úgy tekinthetni, mint a' természeti ösztön' hatását, vagy mint tulajdon, kedves, vagy kedvetlen érzést; mert általjában véve, az oktan állatok (nem tekintve némelly ámitó példát) nekünk érzéketleneknek tetszenek más' öröme vagy fájdalma iránt, és alkalmazásoknak egyedül ön gyönyörűségek' érzésére; hibázik nálök az, a' mi az emberi természetnek fő diszt ad, t. i. a' jótevésre hajlandó szív. Az embernek e' legnemesebb tehetsége eléggé mutatja, hogy az ember a' más emberekkel társaságra vagyon rendeltetve.

Végre az ember rendeltetése' fő részét, t. i. az erkölcsi séget, el nem érhetné, hacsak másokkal társaságban nem élne, a' jóakarát', viszonyos szeretet', háladatosság' tiszteit, általjában a' mások iránt való kötelességeket be nem teljesíthetné. Aztán az erkölcsi cselekvések' tétele csupa jóakaratóból, és a' törvény' tiszteletéből a' lélek' nem csekély mivelttségét kívánja meg, mert a' mivelletlen emberek külső okok által indíttatnak a' cselekvésre, az okosság ezeknél olly hathatósan nem munkálhat, hogy az érzéki ösztönöket elnyomván, azokat egyedül belső okok által határozhasa el a' jólcselekvésre. A' mi-

veltség pedig általjában, különösen pedig a' lelki miveltség, tartós tanítás és jóra vezető példák nélkül lehetetlen, ezeket pedig csak ott lehet gondolni, a' hol az emberek nem barlangokban és pusztákban magányosan élnek, hanem másokkal társaságban léteznek, 's egymást szóval és példával tökéletesítik, az erkölcsiségre serkentik.

A' földünk' alakja is mutatja, hogy az embernek társaságban élni kell; mert földünk' gömbölyűsége mellett a' magányos életre legelhatározottabb is nem akadályozhatja, hogy mások őt meg ne leljék, 's így véle társaságba ne jőjenek.

Ezekből eléggé kitetszik, hogy az ember természete által a' más emberekkeli társaságra ösztönöztetik. Állításunkat a' történetírás is bizonyítja, mellyből tudjuk, hogy az emberek minden időben együtt társaságban éltek legyen, és a' példák, mellyeket ellenünk felhozni lehetne, olly kevesek, hogy tekintetet alig érdemelnek. 'S annak oka, hogy az emberek néha magányosan találtnak, nem az ember' természetében, hanem más külső környülményekben találtnak.

13. §. *A' jog' értelménye.*

Az ember' cselekvései vagy belsők, vagy külsők, és az ember' cselekvősége vagy belső, vagy külső. Az ember' belső cselekvősége minden külső kényszerítéstől, valamint minden külső megszorítástól ment; és más lény' külső cselekvőségének is semmi akadályt sem tehet. De az ember' külső cselekvőségével másképen van a' dolog, mert ez az érzéki világ' tárgyai közt mutatkozik, ezektől tehát megszorítást és visszahatást szenvedhet.

Az érzéki világ' tárgyai pedig vagy okossággal és öntudattal bírók, vagy ezekkel szükölködők. A' mi az okossággal és öntudattal szükölködő lényeket, és az ezektől származandó akadályokat, mellyeknek az ember' munkássága kiteve lehet, illeti, ezek iránt az ember csupán a' physikai erők által korlátoztatik, mellyek' segítségével amaz akadályokat néha elháríthatja, de gyakrabban nem, nyilvánvaló tanúságul, hogy a' mi határozott

természetünk az oktalan lényekkel harczot mindig ki nem állhatja; és mert ez a' szükség' törvénye szerint történik, nincs egyéb hátra, minthogy az ember, gyengeségét esmérvén, magát a' természet' változhatlan rendinek alája vesse.

Az öntudattal és okossággal bíró lények is tehetnek külső cselekvésünknek akadályt, mert ezek az okosságon kívül érzékiséggel is bírnak, és gyakran ez által az okosság' parancsa ellen a' cselekvésre határoztatnak. Az érzékiség' törvénye pedig az önzés' törvénye, melly másnak tekintete nélkül mindent magára von, tulajdon javát tekinti; midőn tehát az ember az érzékiség által indíttatik cselekvésre, nem tekinti az embereket mint olly lényeket, mellyeknek tulajdon céljok van, hanem azokkal mint eszközökkel ön céljaira visszaél, a' mit az okosság soha sem javalhat. Mert ez szüntelenül sürgeti, hogy az ember céljára törekedjék, és a' többi emberekkel társaságban éljen, mert ez szükséges eszköz az emberiség' célja' elérhetésére, mindazokat tehát leginkább eltávolítsa, a' mik az ember' társaságát és ez által célja' elérhetését lehetetlenné tehetnék. Már pedig a' társaság lehetetlen olly emberek között, a' kik cselekvőségökben egyedül az érzékiség által vezéreltetnek, 's ez által vezéreltetve külső munkásságok' más korlátját nem esmerik, mint physical ereikét, és mindent akarnak, a' mire csak testi erejük van. Ezt föltévén, az emberek közt összeütközéseket elkerülni nem lehet, mellyek, mert az okosság tekintetétől megfosztatott, csak mindkettőjük' vesztével, vagy legalább az egyik rész' elnyomásával végbe szakadnak, 's így az emberek' együttlétök lehetetlenné lesz. Szükség tehát az érzékiségnek ama' korlátokat a' cselekvőségben szabni, mellyeket az okosság megkíván, hogy az emberek társaságban élhessenek, és rendeltetésökre törekedhessenek.

Ezekből a' jog' értelményét könnyű megérteni, a' jog t. i. *magában*, vagy minden, valami tárgyra vagy személyre tekintet nélkül *véve*, nem mást jelent, mint olly eszmét vagy az okosság' parancsát, melly által az embe-

rek' külső cselekvőségek úgy meghatározzák, hogy együtt társaságban élhessenek, és rendeltetésükre, t. i. az erkölcsiségre és az ehhez szabott boldogságra törekedhessenek; még pedig mindnyájan egyenlően, az embernek lényeges természete' egyenlősége miatt. A' *jog alányosan*, vagy mint az ember' tulajdonsága véve, az embernek erkölcsi tehetsége olly cselekvések' véghezvitelére, mellyek az emberek' társas együttlétökkel, és az emberiség' célja' elnyerhetésével nem ellenkeznek. A' *jog tárgyosan*, vagy mint a' cselekvés' tulajdonsága tekintve, a' cselekvések' olly sajátosságát jelenti, hogy e' mellett az emberek együtt létezhetnek, és céljok' elérésére igyekezhetnek. Ha végre a' *jogot a' szabadságra nézve* vesszük, a' szabadságnak olly megkorlátozását jelenti, hogy e' mellett az emberek együtt lehessenek, és céljok' elérésére munkálkodhassanak. De a' szabadságnak szoros értelemben illy megkorlátozásra nincs szüksége, mert az mindig az okosság által határozzák a' cselekvésre, tehát soha olyanra nem vetemedik, a' mi az ember' természetével és céljával ellenkezik, 's ha illyesmit eszközöl, nem szabadság többé, hanem korlátlanlás, féktelenség (licentia).

A' mondottakból már a' következőket megérthetni:

1ször. A' *jog' értelménye* szükségképen *társaságot tesz föl* az emberek között, mert szabályt határoz, mellyet az emberek, társaságban élven, külső cselekvéseikben kövessenek, hogy tovább is együtt élhessenek. A' magányos emberre tehát a' *jog' értelménye* nem alkalmazható; tekinthetni ugyan őtet mint jogokkal bírót, vagy jogok' alányát, de ezek csak akkor mutatkoznak valóban, mikor másokkal társaságban élni kezd. Az olly emberek közt, kik nem együtt léteznek, jogról szó nem lehet, mint p. o. az élők és holtak, vagy az élők de minden egymással öszveköttetésen kívül lévők közt. Ezekből az is következik, hogy az embernek maga iránt nincsenek jogai, tehát maga ellen igazságtalan szoros értelemben nem is lehet.

2szor. A' jog' értelmében természeténél fogva a' kényszerítés' joga foglaltatik, vagy a' szabadság jogaink' megtámadását a' megtámadó ellen használt erőszak által elhárítani, mert másképen ellenmondás származna; a' jog' értelménye szerint t. i. volna tehetségünk valamit cselekedni, és egyszersmind nem volna, ha jogaink' megtámadását erővel is el nem mellőzhetnők. Az erőnek használása hasonló esetben szükséges eszköz jogunk' védelmére, és a' más' jogtalan cselekvőségének megakadályozására: tehát jogos. Az illy erőszak által a' megtámadónak semmi sérelem okoztatik, mert az által nem akarunk egyebet, mint hogy magát cselekvősége' jogos korlátai közzé visszavonja, és a' mi megsértésünktől elálljon. *A' ki jogával él, mást meg nem sért.* Azonban a' kényszerítés' joga, és a' physicali tehetség az erőszakot eszközölni, egymástól különbözök, 's nincsenek is mindig egybekötve, mert gyakran annak, a' kinek legbizonyosabb joga van, nincs elengedő ereje a' sértő elleni kényszerítés' végrehajtására.

3szor. Minden jognak más részről jogkötelesség felel meg, vagy olly magatartása a' másiknak, melly jogunk miatt szükséges, p. o. midőn egyiknek joga van valamit cselekedni vagy kívánni, másnak kötelessége azt jogának használásában nem akadályozni; mert az okosság magával ellenkeznék, ha egy részről nekünk jogot tulajdonítana, más részről pedig jogunk' végrehajtásában akadályoztathatnánk. A' jognak megfelel a' jogkötelesség nem a' személyben, melly joggal bir, hanem más emberekben; a' jognak magában a' jogalányban nem felel meg jogkötelesség, 's azért kiki jogairól minden sértés nélkül lemondhat. *Az akarót és megegyezőt megsérteni nem lehet.* — A' jognak megfelelő kötelesség erővel is kicsikarható, és minden embert mindenkor kötelez, vagy is kényszerített és tökéletes kötelesség; de nem minden tökéletes kötelesség egyszersmind jogkötelesség is. Nem is felel meg minden kötelességnek jog, mert jóakaratbéli kötelesség is vagyon, melly kényszerítést meg nem szenved.

4szer. *A' jog' értelménye egyedül az ember' külső cselekvéseit tekinti; mert a' belső cselekvések p. o. gondolat, akarat által az emberek közötti társaságot akadályozni, és az emberiség' céljának elérését lehetetlenné tenni nem lehet. A' gondolatért a' külső bírálat előtt senki sem büntetetik.*

5ször. *A' jog' értelményét alkalmazni lehet csak az okossággal és szabadsággal bíró lényekre. A' szabadsággal szükkölködő lények a' szükség' törvényei szerint cselekesznek, tehát ezek' cselekvésöknek okossági szabályt állítani hiábavaló és szükségtelen. A' jog továbbá mint szabálya az emberek' külső cselekvésöknek származtatik, tekintvén az ember' legkülönb célját és rendeltetését, t. i. az erkölcsiséget, melly az okosság nélkül az emberben nem is gongolható. — Az ember tehát, mert joggal bírhat, jog' alányának vagy személynek mondatik; a' többi öntudattal és szabadsággal szükkölködő lények, csak a' jognak tárgyai és dolgoknak neveztetnek. Az ember személynek mondatik azért is, mert okos lény, melly magának célokat rendelhet és ezek' elérésökre eszközöket is választhat, vagy melly önmagáért létez; a' többi oktalan lények nem önmagokért léteznek, hanem hogy mint eszközök a' mi célunkra szolgáljanak, és dolgoknak neveztetnek. — Több ugyanegy vagy különböző időkben létező személyek is egy célra törekedhetnek, és ezért közönséges jogaik is lehetnek. Az illy személyeknek öszvesége neveztetik *erkölcsi*, vagy *jogi személynek*, 's mert illy személyeknek öszveköttetése érzékiséggel nem tapasztalható, *eszmei, rejtélyes* (mystica) *személynek*. Egyes személy ellenben mondatik *physicai, rideg személynek*. Az erkölcsi személy úgy is meghatározatik, hogy olly személy, mellynek részei egyes, rideg személyek; a' physicai személy pedig, mellynek részei dolgok (a' tagok).*

6szor. *A' jog nem tekinti a' külső cselekvésünknek a' tárgyát, hanem alakját. A' cselekvés' tárgya által értetik a' cél, mellyet valaki cselekvése által elérni, akar; alakja által pedig a' mód, melly szerint a' cselekvés vég-*

rehajtatik, a' jog pedig a' szabályt határozza meg, melly szerint a' külső cselekvéseket tenni kell.

Az eddig mondottakból megítélhetni, mit kellessék tartani a' jognak némelly fölosztásiról, mellyekkel a' Természeti Jog' régibb tanítói éltek. Ezek t. i. a' jogot fölosztották 1ször *belső* és *külsőre*, de minden jog külső, az embernek emberhez való külső viszonyait, és az ember' külső cselekvőségét tekintvén. 2ször *tökéletes* és *tökéletlenre*, de minden jog a' föntebb mondottak szerint tökéletes, vagyis olyan, mellyet erővel és kényszerítéssel végrehajtani lehet; a' tökéletlen jog, mellynek használása csupán másnak jóakarattjától függ, a' jog' értelményével, és általunk előhozott származtatásával el-
lenkezik.

14. §. *Öszvehasonlítása a' jog' értelményének a' beszéd szokással.*

Hogy az általunk előadott jog' értelménye nincs önkényesen fölvéve, mind a' közéletbeni, mind pedig a' törvényszékek előtti beszéd szokás megmutatja. Ha a' jog' értelményét föltagoljuk, a' mint t. i. az vétetik, midőn valakit joggal birni mondunk, benne e' következő je-
gyeket találjuk:

1ször *a' jog* által *nem* értetik *kötelesség*, mert a' joggal biró, p. o. a' hitelező, jogárúl, a' pénz' visszakivánásáról, le is mondhat, a' mit nem tehetne, ha a' jog egyszersmind kötelesség is volna. Inkább értetik a' jog által tehetég; de

2ször *nem physicai tehetség* arra, a' mit ereink által véghezvihetünk (nem az erősebb' joga, *ius fortioris*), mert máskép minden, a' mi történt, mert a' természeti erők által történhetett, jogosan lett volna, és jogtalanság nem is létezne. A' jog által tehát erkölcsi tehetség értetődik. De

3ször a' köz beszéd szerint is *a' jog nem* jelent *erkölcsi tehetséget szorosabb értelemben*, mintha csak arra, a' mi erkölcsikép jó és az erény' törvényivel megegyez, volna jogunk, a' jog nem az, a' mi belsőképen szabad. Mert, nem tekintvén azt, hogy így a' jog kötelességgé

válnék, és a' jogról lemondás mindig erkölcstelen lenne, tagadni nem lehet, hogy sokat jogtalannak nem mondhatni, a' mi mégis az erény' törvényével ellenkezik. Mert az erény' törvénye azt kívánja, hogy az egész cselekvés belső és külsőképen törvényes legyen, vagyis mind a' cselekvő' akaratja, mind a' cselekvés' sikere a' törvénnyel megegyezzen; a' jog' törvénye ellenben a' cselekvő' akaratját nem tekinti, hanem a' cselekvést jogosnak mondja, hacsak külsőképen megegyez a' törvénnyel, ha nem is jó akaratból származott, nem a' törvény iránti tiszteletből tétetett légyen. — A' *cselekvés*, melly csak külsőkép' megegyez a' törvénnyel, mondatik *törvényesnek* (*legalis*); a' cselekvés, melly belső és külsőkép' megegyez a' törvénnyel, *erkölcsinek* (*moralis*): a' jognak tárgya tehát a' törvényesség, az etikának tárgya pedig az erkölcsiség. A' jog által tehát erkölcsi tehetség értetik tágasb értelemben, mert erkölcsi általában mindaz, a' mi az erkölcsöt és az ember' cselekvéseit tekinti, és ellenkezik a' *physicaival*.

4szer. A' jog mindig a' többi okos és szabad lényeket tekinti, mellyekkel társaságban élünk. Egyes, magányos embereknek van ugyan kötelességek az Isten és magok iránt, de a' jogokat csak akkor lehet végrehajtani, midőn az emberek egymásra közvetlen vagy közvetve hathatnak, és viszonyosan befolyhatnak. Végre

5ször a' jog' értelménye által mindig *szoros kívánást* képzelünk magunknak, mellyet külsőképen is, vagy úgy, hogy mások ellent nem állhatnak, erővel is eszközölhetünk.

Mind e' jegyek a' föntebb előadott jog' értelményében egyeztetnek, mert e' szerint a' jog 1ször nem kötelesség, hanem tehetség; de nem *physikai*, hanem 2szor erkölcsi tehetség, t. i. az embernek az okosság által adatott szabadság' használása, és 3szor ha ez nem az *etikai*; de mégis a' jogi törvénnyel megegyez; 4szer a' jog' értelménye szerint más embereket tekint; 5ször erővel is eszközölhető.

15. §. A' természeti állapot közönséges értelemben.

Állapot minden olyan viszonya az embernek, melly miatt néki némelly jogai és tisztei (officia) vannak, vagyis az illy jogok' és tisztek' öszvesége. A' mint tehát az ember különböző viszonyokban létez, a' mellyek miatt néki jogok tulajdonítatnak, úgy az embernek különféle állapotjai vannak. Itt nekünk az ember' természeti állapotjáról kell szólanunk.

A' *természet'* állapotja alatt közönségesen valami polgáriság kivüli (extracivilis) állapot értetik; de, mert az ember a' polgáriság (civitas) kivül is különböző viszonyokban és különböző jogokkal gondolható, azért a' természeti állapot ez értelemben is többféle állítatik. És pedig:

1ször a' természeti állapot úgy tekintetik mint ellenkező az akaratbéli állapottal, tehát a' természet' állapotja által ez értelemben olly állapot értetik, mellyről azt teszszük föl, hogy abban az ember olly cselekvést nem tett, melly által eredeti jogaiban valami változást okozhatott volna, hanem az ember eredeti viszonyában, mint ember az emberhez tekintetik. Az illy értelemben vett természeti állapotban nem volna külső dolgok' tulajdona, nem szerződés, nem megbántás, mert mindezek külső cselekvést kívánnak meg, melly által t. i. a' tulajdon szereztetett, a' szerződés megköttetett, a' megbántás eszközöltetett, és jogainkban változás okoztatott. Ez természeti állapot *eredeti*, *első*, vagy *általános természeti állapot*nak is neveztetik, és a' tunyaság', munkátlanság' és békesség' állapotjának is mondhatnók. Az általános természeti állapot az ember' akaratjától független, 's ez állapotba az ember már a' természet által egyedül helyheztetik.

2ször. A' természeti állapot alatt értetik olly állapot, mellyben az emberek cselekesznek ugyan, és e' cselekesők által jogaikban változást is okoznak, de valamelly köz cél' elérhetéséért még öszve nem állottak, társaságot nem alkottak. E' természeti állapot ellenke-

zik a' társas állapottal, és származtatott, szerzett, föltételes (társaság kívüli) természeti állapotnak neveztetik. A' természeti állapot ez értelemben megengedi az elfoglalást (occupationem), a' szerződéseket, és a' megsértés is lehetséges itten, de kirekeszti a' házastársi (coniugalem), szülési (parentalem) és úri (herilem) társaságot, vagyis a' családot, és mint eltörülttetet kellene tekinteni azt, ha két különböző nembéli emberek házasságba lépnének és gyermekeket nemzenének, mert ezt tévén, mind a' házastársak, mind a' szülék és gyermekek egymással társaságban léteznének.

3szor. A' természeti állapot által olly állapot érte-tik, mellyben az ember cselekvései által eredeti jogait megváltoztathatja, és kisebb társaságokba is léphet, de mindenki minden a' megtámadásban mástól remélhető segítség nélkül jogait tulajdon ereivel védelmezni és megboszúlni kénytelen. E' természeti állapot különösen *társas de polgáriság kívüli természeti állapot*nak neveztetik, mert ellenkezik a' polgári állapottal, melly t. i. jogaink' bátorsága' megszerzéséért egy köz, parancsoló, főhatalom alatt az emberektől szereztetett. Az illy értelemben vett természeti állapotban mind az elfoglalás, mind a' szerződés, mind a' kisebb társaságok az emberek közt lehetségesek, csak a' polgári egyesületnek (unio civilis) kell innen távol lenni. Végtére:

4szer. A' nemzetek is természeti állapotban élnek, mert a' nemzetek magok közt köz parancsolót (imperantem) nem esmérnek, hanem az egymástóli függetlenség' állapotjában, mellyben minden ember természeténél fogva él, léteznek. Ez állapot a' *nemzetek' természeti állapotjának* mondatik.

E' négy ugy nevezett természeti állapothól az *első lehetetlen*, mert az ember nem is élhet, ha csak valami cselekvést nem tesz, és czéljaira alkalmazható dolgot nem szerez, mert legalább szüksége van az életét megtartó eszközökre. Az általános természeti állapotban az ember még csak az almát a' fáról sem szakíthatná és emészthetné meg, mert ez állapot cselekvést tel-

jességgel meg nem enged. *A' második nem tartós*, mert ámbár az ember az illy természeti állapotban a' maga megtartására szükséges cselekvéseket megtehetné, maga nemét mégis fen nem tarthatná, mert ehhez a' házastársi, és szülői társaság, vagyis a' család szükséges, melly társaságot a' föltételes de társaságkivüli természeti állapot meg nem szenved. *A' harmadik nem bátorságos*, mert az olly állapotban, mellyben az ember megtámadtatása' esetében másoktól segítséget nem várhat, hanem magára hagyatva van, mindenkor maga megtámadtatása és sértésétől fél, ha mindjárt a' többiek mindent a' legjobb lélekkel és szándékkal cselekedjenek is, és a' szerfölötti kívánságtól magának bátorságot szerezni vezéreltetvén, a' neki semmi rosszal sem fenyegetőt megtámadja, a' ki ártatlanságának tudatában erővel 's pedig szabadon ellentáll; mivel pedig egy közös főhatalom fölöttök nincs, az így elkezdett ellenségeskedések mind a' két részről boszúvá válnak.

Nem is használ ellenvetri, hogy e' természeti állapotban a' családok a' bátorság' megszerezhetéseért társaságot állíthatnak magok közt, 's így a' bátorságot meg is nyerhetik. Mert ugyanaz eset, melly az egyes személyek közt van, a' családok közt is meglehet, valamint ugyanaz ok az erőszak használására, melly a' családoknak nagyobb mintsem az egyesek' ereje miatt, nagyobb vérontást is fog magaután vonni. Ehhez járúl még az, hogy mindegyik családnya nem szeresheti, nem is tarthatja ama' számát az embereknek, melly szükséges volna a' szomszéd családoknak hatalmok' növekedése miatt a' bátorság' fentartására.

Egyedül a' *negyedik* t. i. a' nemzetek' természeti állapotja *valóban létez* most is, mert a' nemzetek egymástól független állapotban élnek, magok közt felsőséget nem esmérvén. — 'S ezeket a' természeti állapot' közönségesen használt jelentéséről.

16. §. *A' természeti állapot valódi értelemben.*

Ha kérdeztetik, mellyik állapotját az embernek kellessék mondani természetinek? felelünk ekképen: azt, a' mellyben az ember természete szerint élhet, és létezhet. De *az eddig említett természeti állapotok* nem olyanok, hogy azokban az ember természete szerint élhessen, tehát *érdemtelenül neveztetnek természeti állapotnak.*

És pedig a' mi az úgy nevezett általányos természeti állapotot illeti, ez, a' mint föntebb mondtuk, lehetetlen, tehát az ember abban nem is létezhet, annál kevesbbé természete szerint élhet.

A' szerzett, föltételes természeti állapot nem lehetetlen ugyan, abban még is az ember természetéhez képest nem élhet. Mert az emberben megvan a' leghathatósabb nembéli ösztön, a' legnagyobb kívánság maga nemét fentartani és szaporítani, a' mi az ember' méltóságához illően csak a' házassági, és szülői társaság által eszközölhető, *a' föltételes természeti állapot* pedig minden társaságot kirekeszt, *érdemtelenül neveztetik tehát az ember' természeti állapotjának.*

A' természeti társas, de polgáriságkivüli állapot ugyan jobban közelít az ember' természetéhez, mert az cselekedeteken kívül, melyekkel jogainkban változást okozhatunk, a' kisebb társaságokat, sőt a' családot is megszenvedí, de mégis *az emberi természettel egészen meg nem egyez.* Mert, hogy az ember ereit és tehetségit kifejthesse, és céljára törekedhessék, a' másokkali társas életre ösztönöztetik, a' társaság pedig az emberek közt lehetetlen, ha csak külső cselekvésöket a' jog' eszméjéhez nem alkalmazzák. Hiában reméljük pedig, hogy az emberek életöket a' jog' eszméje szerint intézzék polgáriság nélkül. Mert ámbár az ember' általányos és mindenkinek közönséges jogait kétségbe hozni nem lehet, de a' szerzett jogok kétségesek lehetnek, mert létezésökre tettét kívánnak meg, a' tettek pedig magától a' természettől nem értetnek, hanem azokat bebi-

zonyítani kell. Már pör támadván a' jogokról, egyedül az ellenkező résznek jóakarattjától függ, az általam jogaim' bebizonyítására előhozott bizonyítványokat helyeseknek és elengedőknek elesmérni, ha azok nekem fölöslegescznek tetszenének is, mert a' természeti polgáriságkivüli állapotban főhatalom az emberek közt nincs, hanem mindnyájan egymástól függetlenek, tehát egyik a' másikat nem is kényszerítheti vélekedése és ítélete' elfogadására: a' *természeti polgáriságkivüli állapotban a' jogok bizonytalanok*. De ha a' másik jogomat megesméri is, ama' jognak végrehajtása mégis mindig tőle függ, mihelyest ő az erősebb, és én mint gyengébb a' jogom' élése ellen ő általa tett akadályt el nem távolíthatom, más emberektől is jogom' végrehajtására segítséget nem várhatok. Ide járul még az is, hogy nem csak az emberek' hanem a' physical természet' részéről is akadályoztathatunk jogaink' élésében, p. o. tűz, víz által; az ily nemű akadály elmellőzésére az egyes ember tehetetlen, mert tehát a' természeti polgáriságkivüli állapotban kiki jogai' védelmezésében egyedül ön ereire van utalva, ez állapotban *a' jogok nem bátorságosak*.

A' polgári állapotban ellenben a' jogok bizonyosak, és a' sértések ellen bátorságosabbak. A' polgáriságban t. i. van egy köz parancsoló, ki törvények' hozása által mindenkinek jogait meghatározza, és mind polgári mind büntető (civilis, criminalis) birói hatalommal fölruházva lévén, a' bizonytalan jogokat bizonyosakká teheti, 's azokat az erősebb gonoszak' ellen védelmezheti is. A' polgáriságban tehát az emberek' élete leginkább lehet a' jog' érteményéhez alkalmazva, itt lesz tehát lehetséges, hogy az emberek tartós társaságban éljenek, magokat tökéletesítsék, 's így céljokra és rendeltetésökre igyekezzenek. Azértis a' *polgári állapot* az az állapot, mellyben az ember természete szerint létezhez, tehát ezt kell a' többi úgy nevezett természeti állapotok fölött *természeti állapotnak* nevezni.

Hogy a' polgári állapot valóban természeti állapotja az embernek, abból is kitetszik, hogy az emberek

minden emlékezetet megelőzve a' polgáriságokban éltek. Tegyük föl, hogy a' polgári állapot az ember' természetével ellenkezik, 's azonnal valami külső erőt gondolnunk kell, melly az embereket ez állapotban élni kényszerítette, de a' külső erő által az emberek' egy és csak kisebbik részét, nem pedig az egész emberi nemet lehet kényszeríteni; az emberek' létüket a' polgáriságban tehát nem lehet másképen megmagyarázni, mint hogy azok természetöknél fogva vonszódnak *a' polgári állapotba*, vagyis hogy ez állapot *az embernek természeti állapotja*. (Ez állításunk' igazságát a' mindennapi tapasztalás is bizonyítja. Az Európából kiköltözöttek nem sietnek valamelly vadonságba, vagy magányosságba, ámbár ezt öntetszésök szerint szabadon tehetnék, hanem más polgári társaságokba, leginkább Éjszak-Amerikába).

A' nemzetek' természeti állapotja sem egyez meg egészen az ember' okos természetével, mert ez azt kívánja, hogy az emberek' társaságától távol legyenek minden megsértések és hadak, mellyeket a' nemzetek a' legkegyetlenebb módon egymás közt viselni szoktak; ezeknek fő oka pedig az, hogy a' nemzetek magok közt főhatalmat nem esmérnek, hanem a' természeti függetlenség' állapotjában élnek, pör támadván tehát közöttök, a' physicali erőhöz, mint a' pör' végbeszakasztására szolgáló leghathatósb eszközhöz folyamodnak. Ha tehát a' nemzetek az okosság' kívánatinak eleget tenni akarnak, olly állapotba jöni iparkodjanak, a' mellytől a' viszonyos megsértések és hadak távol legyenek, 's akkor igenis az ember' természete szerinti, tehát igazán természeti állapotban *élni* fognak *élni*.

17. §. *A' természeti jog' értelménye.*

A' természet', másképen az okosság' joga, vagy a' philosophiai jogtudomány kétféle értelemben vétetik, tárgybeliben, és alányosban. A' *természeti jog tárgyképen* véve foglalatja, rendszere a' természeti jogtörvényeknek és köteleességeknek, mellyek az ember' ter-

mészetéből, és a' viszonyokból, mellyekben az ember természeténél fogva létez, csupán az okosság által származtatnak; *alányosan* pedig tudománya e' jogtörvényeknek és kötelességeknek, a' mint t. i. az valamely személyben megvan. És mert a' jog az emberek' külső viszonyos cselekvőségeket tekinti ama' föltétel alatt, hogy együtt létezhessenek, és kiváltképen az okosságból származtatik, azért némelleyek a' természeti jogot ekképen meghatározzák; olly tudománya az emberi okosság' törvényeinek, mellyek az ember' külső cselekvőségét a' viszonyos társas együttlét' föltétele alatt tekintik és meghatározzák. Röviden: a' természeti jog a' természeti jogtörvények' tudománya.

A' *természeti jog* máskép 'okosság' jogának is neveztetik, mert az ember' okos természetén alapszik, és a' hol az okosság hibázik, ott a' természeti jogról is szó nem lehet. 'S azért nem jó meghatározása a' természeti jognak volna ez: a' természeti jog olly jog, mellyre a' természet minden állatokat tanított, a' melly értelemben a' természeti jogot a' romaiak vették, (*ius, quod natura omnia animalia docuit*¹); hanem olly jog, mellyre az okosság minden embert tanított; 's nem is az erősebb' joga (*ius fortioris*), mert az erősebb' joga az embereknek physicali erejüket tekinti, és egyedül ezeken alapszik, mi pedig a' jogot az ember' erkölcsi, okossági természetét kiváltképen tekintvén származtattuk. A' természeti jogban tehát e' szó *természet* alaki értelemben vétetik.

A' *természeti jog* mint tudománya az okosság' ama' törvényinek, mellyek az ember' külső, másokra befolyó cselekvőségét tekintik, *nem alapúlhat tapasztalási okokon*, mert a' tapasztalás csak azt taníthatja, hogy mi és miképen van, nem pedig hogyan kell vagy szabad valaminek lenni. A' természeti jog mégis tapasztalási anyag nélkül lehetetlen, mert a' természeti jog' tárgya az embereknek külső viszonyos cselekvőségek, a' mennyire

¹ Pr. J. de iure natur. (1. 2.) — L. 1. §. 3. de iust. et iur. ber. (1. 1.)

az az emberek' együttlétöket, és rendeltetésökre törekedésöket akadályozhatja, de az emberek' külső cselekvéseit, és azok' együttlétöknek, valamint céljokra törekedhetösöknek föltételeit csak a' tapasztalásból esmérhetni meg.

Némellyek a' természeti jogot meghatorozzák mint olly tudományt, melly a' természeti állapotban sükeres jogokat adja elő, vagy mint a' természet' állapotjában sükeres jogot. De akármelley értelemben vétessék a' természeti állapot, a' természeti jog' e' meghatározását elfogadni nem lehet. Ha a' természeti állapot által a' mint közönségesen történni szokott, polgáriságkivüli állapot értetik, akkor a' föntebb adatott természeti jog' értelménye szük, mert ama' jogok, mellyeket a' természeti jog kifejt, nemcsak a' polgáriságkivüli állapotban helyesek, hanem a' polgári állapotban is sükeresek lehetnek. Sőt némellyek e' jogok közül olyanok, hogy azoknak az ember' természetével legszorosabb öszveköttetésök miatt minden polgári társaságban épen meglenniök kell, 's igazságosan el sem törültethetnek. — Ha pedig a' természeti állapot által az ember' természete szerinti, vagyis a' polgári állapot értetik, akkor a' természeti jognak értelménye ismét meg nem áll, mert a' jogak a' polgáriságban az országló' kijelentett akarattja által határozatnak meg, és e' jogok' tudománya *hozott jogtudomány*-nak nevezetik. Igaz ugyan, hogy minden jól rendezett polgáriságban a' természeti jog' alapállításait megtartani, és az egész hozott törvénykezésnek, ha igazságos akar lenni, azokon epülnie kell, vagy hogy a' természeti jog alapja minden hozott törvénynek; igaz az is, hogy a' hozott törvény' nem létében, a' törvény' hasonlósága (analogia iuris) sem használván, a' polgáriságban is a' természeti joghoz, mint minden hozott jognak pótolékához kell folyamodni; de ez által a' hozott törvény' ereje és szentsége mit sem szenved, mert az a' polgáriságban mindig minden jognak közvetlen kútfeje 's forrása marad. Ide járúl az is, hogy ha a' természeti jog' értelményében a' természeti állapot által a' polgári állapot érte-

tik, a' természeti jog' e' meghatározása ismét szük lesz, mert az okosság' joga az olly emberek közt is foganatos, a' kik társas állapotban ugyan, de polgáriság kívül élnek. Végre e' meghatározás nem is szükséges, mert a' természeti állapotban sükeres jogok nem mások, mint a' mellyek a' természeti jog' törvényén alapúlnak; a' hozott törvények az úgy nevezett természeti, polgáriságkivüli állapotban még nem léteznek.

Itt helyén van némelly a' természeti jogot illető kérdéseket megvizsgálni:

1ször. A' természeti jog a' cselekedtető vagy szemlélő philosophiához tartozik-e? Némellyek a' természeti jogot mint a' szemlélő philosophia' részét tekintik, mert ámbár annak tárgya az emberek' cselekvésé, mégis azt csupán csak jog' vizsgálmányának (theoria) tartják. De ez értelem szerint semmi cselekedtető philosophia sem volna, mert ez mint tudomány szinte vizsgálmány, gyakorlást az életnek hagyó. A' jog' eszméje, valamint a' jog' törvénye is lényénél fogva gyakorlati, mert ezek által az ember' cselekvősége viszonyosan meghatározottatik; a' mi pedig az emberi cselekvőséget tekinti, az cselekedtető, tehát a' természeti jog a' cselekedtető rem pedig szemlélő philosophiának része.

2ször. A' természeti jogot kell-e az ethikának vagy ezt amannak eleibe tenni a' tanításban? Krug azt állítja, hogy a' természeti jogot szükségképen eleibe kell tenni az ethikának, mert előbb tudnunk kell, mit és mennyit lehessen erőszakkal kicsikarni, minekelötte meghatározassék, mit és mennyit kellessék egyedül másnak jóakarjától várni. De a' természeti jog' írói többnyire az ellenkező rendet követik, 's hogy ezt követni kell is, a' jog' érteményének származtatása elegendőképen mutatja. Az ok, mellyel Krug¹ él a' természeti jognak az ethika eleibe szükséges bocsájtatásául, nem elegendő, és e'

¹ W. T. Krug: Philosophisches Handbuch, 2. Band, Seit. 124, és Allgemeines Handwörterbuch der philosophischen Wissenschaften, Art. Rechtslehre.

mint Droste-Hülshoff¹ helyesen megjegyzi, megfordíthatatik ekképen: Az etikát eleibe kell bocsájtani a' természeti jognak, mert előbb tudni kell, mi és mennyi van az ember' jóakaratójára hagyva, hogy meghatározzassuk, mit lehesen másoktól erővel kieszközölni.

17. §. A' természeti jognak fölosztása.

A' természeti jogot az írók különbféleképen osztják föl, a' mint t. i. ezek a' fölosztásra különböző alapot vesznek föl. Némelyek a' természeti jog' fölosztása' alapjául veszik a' társaságot, és a' mint az embereket a' társaságra nézve tekintik, úgy a' természeti jogat is több részekre fölosztják. Minden társalkodás (socialitas) vagy olly állapot nélkü, mellyben az emberek közt a' viszonyos cselekvőség lehetséges, jogot nem is gondolhatni, tehát a' társalkodást tekintve a' természeti jogot föl sem oszthatni, mintha egy része a' természeti jognak az volna, melly a' társas, más pedig, melly a' társatlan állapotban sükeres volna, mert minden társalkodás nélkül általjában semmi jog sem lehetséges. De föltévén az emberek közt a' társalkodást, azokat vagy mint társaságban (societate), viszonyos öszveköttetésben valamelly köz czél' elérésére, vagy mint társaság kívül különös egyes czélokra törekedőket gondolhatni, 's e' szerint a' *természeti jog fölosztatni szokott a' társaságkivüli és társasági természeti jogra*. Amaz foglalatja a' jogoknak és jogkötelességeknek, mellyek a' társaság kívül élő embereknek egyedül az okosság által tulajdoníthatnak; emez pedig foglalatja a' jogoknak és jogkötelességeknek, mellyek az okosság által a' társaságban élő embereknek adatnak.

Társasági kötés kívül ismét élhetnek egyes személyek, családok, és polgáriságok, 's azért a' társaságkivüli természeti jog fölosztatik: az *egyesek'*, *családok'*, és *polgáriságok'* társaságkivüli természeti jogára. Az emberek közt számtalan társaságok gondolhatók, mert a' czé-

¹ Lehrbuch des Naturrechts, oder der Rechtsphilosophie von Dr. Clement Aug. v. Droste-Hülshoff. Bonn. 1823. §. 14. 1.

lok, mellyek' eléréseért az emberek magokat egyesíthetik, legkülönbözőbbek lehetnek, ha tehát a' természeti jog minden az emberek közt lehetséges társaságról szólni, és az ezekben fogantatos jogokat előadni akarná, majdnem a' végtelenre terjedne; nincs tehát egyéb hátra, mint, elhagyván a' társaságok' többi nemeit, csak azokat vizsgálni, mellyek az emberi nem' föntartására, és bátorságos lételére szükségesek, 's ezek a' család, és polgáriság; a' többi társaságokra nézve pedig a' jogi társaságnak közönséges vizsgálmányát előadni. A' társas természeti jog tehát fölosztatik a' *társas családi*, és *polgárisági természeti* jogra.

A' természeti jognak eme' fölosztását 'leginkább a' nehézség nyomja, hogy e' szerint a' polgáriságok', nemzetek' joga az egyes polgáriság' jogának elibe bocsájtatik, tehát előbb van szó a' polgáriságok' külső viszonyairól, mintsem megmagyaráztatnék, micsoda a' polgáriság, és mellyek annak belső viszonyai. De e' fölosztás az okosság' törvényivel is ellenkezik, mert az okosság azt kívánja, hogy minden tudományos előadásban előbb az egyes fogatokat adjuk elő, és ez után csak menjünk által jobban és jobban öszvetettekre, már pedig a' család' fogata és a' polgáriság' belső viszonyai egyesebbek, mint a' nemzeteknek külső viszonyos környülményi, tehát az okosság' törvénye ellen van, ezekről azok előtt szólni.

Mások a' természeti jog' fölosztásánál arra tekintenek, valljon az emberek függnek-e valami nyilvános hatalomtól, vagy sem, azaz olly állapotban élnek-e, a' mellyben jogaikat ön erejükkel végrehajtják, a' polgáriságkivüli állapotban; vagy a' mellyben jogaik' végrehajtásában a' nyilvános hatalomtól védelmeztetnek, a' polgári állapotban. A' fölosztás emez alapja szerint a' *természeti jog egyes, különös*, vagy *közönséges, nyilvános*. A' különös természeti jog ama' jogoknak és jogkötelességeknek foglalhatja, mellyek az embereknek tulajdonuk, a' mint ezek a' nyilvános hatalomtól függetleneknek tekintetnek; a' nyilvános természeti jog pedig ama' jogoknak és jogkötelességeknek foglalhatja, mellyek az em-

bereknek tulajdoníthatnak, a' mint ezek közt egy nyilvános hatalom jelen van, és az emberek ennek alája vetve lenni föltétetnek; vagyis a' különös (privatum) természeti jog a' polgáriságkivüli, a' nyilvános (publicum) természeti jog pedig e' polgárisági állapotot tekinti, és az ez állapotokban sükeres jogokat előadja.

A' polgáriság kívül ismét az embert vagy minden társaság kívül, vagy mint társaságban élőt tekinthetni, 's azért a' *különös természeti jog* fölosztatik különös *társaságkivüli* és *társasági* jogra; az előbbi előadja ama' jogokat és jogkötelességeket, mellyekkel az ember vagy természeténél fogva, vagy törvényes, jogot szerző cselekvéseket tévén bir; az utóbbi pedig ama' jogokat és jogkötelességeket, mellyekkel az ember bir, mint tagja valamelly társaságnak, de még nem a' polgáriságnak. A' polgáriságban lévő ember szinte kétféle viszonyban tekinthető, t. i. vagy ugyana' polgáriság', vagy valamelly külső polgáriság' tagjai iránt, vagyis a' polgáriságban élő embert tekinteni lehet belső, vagy külső viszonyban. 'S e' szerint a' *nyilvános természeti jog* *belső*, vagy *külső*: amaz a' belső jogos viszonyokat, vagyis az egy polgáriságban élő emberek' jogait és jogkötelességit; emez a' külső jogos viszonyokat, vagyis a' különböző polgáriságban létező emberek' jogait és jogkötelességit adja elő. Mert a' belső nyilvános jog egy polgáriságot tekint, *nyilvános természeti polgárisági jog*nak, a' külső nyilvános jog pedig, mert különböző polgáriságok' jogait vizsgálja, *nyilvános természeti polgáriságok'* vagy *nemzetek'* jogának is nevezetik.

A' természeti jognak e' fölosztása szerint annak négy részei vagynak: t. i. a' különös társaságkivüli és társasági természeti jog, a' nyilvános polgárisági vagy belső, és polgáriságok', nemzetek', vagy külső természeti jog. A' különös társaságkivüli és társasági természeti jog közös névvel különös természeti jognak is mondatik, és a' különös természeti jogot illy értelemben véve, a' természeti jognak három része lesz, t. i. a' *különös természeti jog*; a' *nyilvános természeti polgárisági*; és *nemzetek'* jogu.

Némellyek a' nyilvános természeti polgárisági jogot nyilvánosra szoros értelemben, és különökre fölosztják. Nyilvános természeti polgárisági jognak szoros értelemben azt nevezik, melly a' parancsoló és alattvalók közti jogokat és jogkötelességeket adja elő; azt pedig, melly az alattvalók közti jogokról és jogkötelességekről szól, különös polgárisági jognak, vagy különösen *közönséges polgári jognak*, nevezik (*ius civile universale*), és mint a' természeti jognak különös részét előadják. De mindazok, a' mellyeket ezek a' közönséges polgári joghoz tartozóknak állítanak, már nagyobb részint a' különös természeti jogban előadatnak, tehát a' természeti jognak e' részét fölállítani és különösen előadni fölesleges volna.

Prof. CSATSKO Imre.

M Ű T U D O M Á N Y .

AZ ÁRTÉZI KUTAKRÓL, HONUNKRA ALKALMAZTATVA.

Sietek a' közönségnek szentelt kisebb munkáim' kiadásával, mivel a' régi görög bölcsek' mythusok szerint, a' halál' geniusa lefelé fordított (már nekem csak pislogó) fáklyájával hozzám egy évi lépcsővel ismét közelebb lépett.

Már a' régi nemzetek, mint a' Görögök, kik a' Parnass hegyeiből fakadó kristályvizü Kastalia forrást isteneknek szentelték, 's vizének gyógyító erőt tulajdonítottak, — azután a' Rómaiak nemcsak nagyobb olasz fővárosaikban, hanem szinte külső tartományaikban is, a' legnagyobb hegyekről, mellyek néha ált is furattak, aquae-ductusok által szereztek lakosaiknak tiszta és jó forrásvizeket. E' vizi alkotmányok a' legfölségesebb 's legnagyobb vállalatai közzé tartoznak az emberi észnek és hatalomnak, mellyeket valaha véghezvitt. Olasz-, Spanyol-, Franciaországokban most is bámulást gerjesztők ezen esméretlen építészet' maradványi. Romában különösen e' víztartók több emeletekre egymás felett, maig is szemlélhetők, mellyek erős alkotmányok miatt örökösöknek látszanak; a' földalattiak mégis csodálkozásra méltóbbak. Igy a' Claudius császártól építettnek maradványi a' Villa-Medicisben találtatók, melly sok mértföldről vehette eredetét, 's a' mihez 124 lépcsők vezetnek. — Hogy sok magányos gazdag romaiak' házaikban 's udvaraikban illy vizi folyások léteztek, a' kiásott Herculanium és Pompeii városok eléggé bizonyítják.

Tivoli mellett Tiburni régi város' maradványi közt szint-
 ugy esmerhetők a' fürdésre vezetett vizek' alkotmányi. ¹
 Mai időnkben ellenben csak a' legnagyobb városokban,
 London-, Paris-, Versaillesban lehet képeit vagy utáno-
 zását a' viz' e' mesterséges emelésének és folyásának a'
 fejedelmek 's nagy-urak' kertjeiben 's udvaraiban látni.
 Párisban ezelőtt már tiz évekkel 127 közönséges ugró
 forráskutak voltak, és colossalis elefánt-szökőkút már ké-
 szülőben volt a' nagy Napoleon' terve szerint. London-
 ban több nagyobb házaknál a' felsőbb emeletekben is a'
 falakba rejtett csatornákból ráalkalmazott csapokon foly
 a' fölemelkedett viz a' konyhákba és edényekbe, mint a'
 lámpákba a' világító gázok. Bécsben pedig, az austriai
 monarchia' fő városában, a' L-szt- és Magas-piaczokon,
 (Neuer- und Hoher-Markt), és hazánkban Budán, S.-A.-Uj-
 helyben 's némelly más királyi városokban az effélék kí-

¹ Romában Procopius szerint 45 aquae-ductusok voltak,
 mellyek 155 közönséges és magányos fürdőknek, 1352 nagy viz-
 tartóknak, 16 meleg fürdőknek és 6 theatrumnak, mellyekben
 létező tők' vizén hadi-hajós ütközetek mutattattak elő, bőven
 szolgáltattak vizet. Spanyolországban Segovliában, Francia-
 országban pedig Párisban (Julianus császárért), Lyon, Metz,
 Orange, Fregus, Nimes, Toulon, Arceul városokban, részsze-
 rint még meglehető állapotban, részszerint maradványiban lehet
 e' romai aquae-ductusokat csodálni, ugy a' constantiait is, melly
 38 lábnyi magasságra ugratta fel vizét 840 hüv. szélességben.

Az újabbak közül a' Clermonti de Lille, és Dijonban a'
 Mozes' kutja nevezetesek, mint Párisban a' Fontaine - des - In-
 nocens, mellyből a' Najadok több oldalakon öntik a' vizet.

Mekka városa' vidékén Arábiában még a' mostani Törö-
 köktől is a' Zem-Zem kut' vize szentnek tartatik, és rendkívüli
 tulajdonságokkal ruháztatik fel. Faraday úr, igen tudós termé-
 szetvizsgáló, Jedda városában a' mekkai kikötőhelyben mulat-
 ván, ezen említett Zem - Zem kut' vizrészeit megvizsgálta, és
 abban igen sok szénsavanyos vasat, kevés só-, és kénykő-sa-
 vanyt, mézsföldet, kálit és natrumot talált, ezeken kívül pe-
 dig jó nagy számú salétromrészt, mellyről Faraday úrnak az
 a' vélekedése, hogy ez a' török papoktól adatnék a' vízhez.
 A' francia tudományos Intézet a' 120 szám alatt 1831. adta ki
 ezen vizgálást.

sebb formákban szemlélhetők. — De hogy ezen vízi intézetek országunk' nagyobb részén a' jó-vizbeli szükségét ki nem olgítik, a' következőkből kitetszik. — A' múlt, nagyobb részint száraz esztendő, 's e' folyó esztendei állandoul hideg száraz tél, mellyben mind a' mesterséges hegyi tavak, mind a' természeti folyó-vizek 's kútak szembetűnő vizszükséget szenvednek, 's ennélfogva a' vízi gépelyek (machinák) is, nevezetesen a' malmok frogni csaknem közönségesen vagy egészen megszüntek, vagy egykét köbölnyi életet alig örölhettek vagy inkább darálhattak meg több napok alatt is, midőn paraszt molnárok által mechanikai tudomány nélkül alkotott száraz-malmaink a' lisztörlés' céljának alig felelnek meg, 's nem is mindenütt találtathatók, a' meglévők is csak az örlő barmok' erejüket vesztegetők, szélmalmok pedig csak imitt-amott szemléltetnek: ezen élelmet nehezítő akadályok 's több helyekről lett felszólíttatásim arra bírának, hogy a' viz' fogyatkozásinak annyira ki nem tétett ártezi kutakról való esméreteimet a' közönséggel honi nyelven közöljem; annyival inkább, mivel az illy tárgy idegen, nevezetesen franczia és német nyelven készült 's itt alább megnevezendő munkákat 's tudósításokat csak a' tehetősebb magányosok szerezhetik 's olvashatják meg, 's fordíthatják hasznukra.

A' régiebb munkákat csak melleleg lehet megemlítenem, mivel azok vagy igen ritkán vagy épen nem szerzethetnek meg, p. o. *Bernardi Ramazini Tractatus physico-hydrostaticus de admiranda Mutinensium scaturigine. Mutinae, 1691.*; és *Bartholomaei Ramazini opera omnia medica et physiologica etc. Genovae, 1717.* Ezeknek tartalmuk az, hogy Modena városában, 's annak környékén néhány ezer lépésnyire majd minden háznál furt kutakat lehet találni, mellyeknek mélységök többnyire 63 párisi láb, mellyekből a' 28 felsőbb lábokban földszint leszivárgott viz és ásványos morzsalékos fadarabok találtatnak; de ha az azon alól lévő fejér megkeményedett agyagföld (creta figulina) 6 lábnyira furatik által, akkor már gyakran elegendő vízre tesznek szert.

Méltó a' megjegyzésre az is, hogy ezen kutak álló csök' segítségök nélkül készülvén, 's a' város' legalantabb fekvő részein ásatván, a' föld'szinén fölül ugratják vizeiket; az emelkedettebb helyeken ásattak pedig, mint-hogy eső nélkül vannak, vizeiket a' föld' színéig nem emelik fel, hanem földalatti csatornákon vitetnek a' Po' árkába.

Az újabbak közzül valók:

1. *Traité sur les puits artésiens, ou sur les différentes espèces de terrains, dans lesquels on doit rechercher des eaux souterraines; ouvrage contenant la description des procédés, qu' il faut employer pour raméner une partie de ces eaux à la surface du sol à l' aide de la sonde du mineur, ou du fontenier, par M. Garnier, ingénieur des Mines, ancien élève de l' école polytechnique. Seconde édition, revue et augmenté, avec 25 planches, représentant les diverses espèces de sondes nécessaires à l' exécution des ces travaux etc. ; un volume in 4to, 16 fr., à Paris.* Ez németre van fordítva, 's Bécsben ki van adva a' Beck' könyvkereskedésétől illy czim alatt: *Über die Anwendung des Bergbohrers zur Aufsuchung der Brunnquellen etc., übersetzt von Waldenstein.*

2. *Considérations géologiques et physiques sur la cause du jaillissement des eaux des puits forés, et recherches sur l' origine ou l' invention de la sonde, l' état de l' art du fontenier sondeur, et le degré de probabilité du succès des puits forés; par M. le V. Hericart de Thury, officier de l' ordre royal de la légion d' honneur, conseiller d' état, directeur des travaux de Paris, ingénieur en chef au corps royal des Mines, membre de l' académie des sciences, président de la société royale et Centrale d' agriculture et de celle d' horticulture à Paris.*

3. *Magasin pittoresque, 1ère année, 1833. Géologique des puits forés, des fontains jaillissants ou puits artésiens; pag. 302.*

4. *Die artesischen Brunnen in und um Wien, von Freiherrn J. von Jaquin, nebst geognostischen Be-*

merkungen über dieselben von Paul Partsch, mit einer lithographirten Tafel. Wien 1831.

5. A' pozsoni német ujságban: *Aehrenlese*, Nro. 96, Decemb. 8. 1835. *Merkwürdiger Artesischer Brunnen in Döbling des Herrn Westhauser, nach dem einfachen Verfahren des Baumeisters Schöga in Oberdöbling gebohrt.* Ezen kut minden perczben a' földön fölü 5 lábnyira három singnyi, vagy 24 órában 4225 akó jó ivóvizet ömleszt ki.

Ném említem az ezen kutakról irt külső németországi kisebb értekezéseket, u. m. *Bohner's*, *Poppe'* 'sat. munkácskáikat, a' kisebb annálisokba, archivumokba és technicai könyvekbe az ártézi kutak' furásáról iktatott értekezéseket; minthogy a' tehetősebbek a' 4ik szám alatt érdeklett ártézi kutakat, Bécsbe utazván, magok is meg szemlélhetik; a' városok 's közönségek pedig mérnökjeiket oda küldhetik, vagy talán a' 4ik szám alatti értekezésben meg is nevezett ottani kutfuró mestereket a' magok' számokra le is hozathatják; csak némelly csekélyebb tehetségű magányosok 's közönségek' kedvökért kívánom tehát e' következőket utasításul közleni, azon hozzátétellel, hogy ezen kutak' furásuk Bécsben 60tól számálva néhány száz forintokig kerül, a' szerint, a' mint mélységök kisebb vagy nagyobb.

I. Az ártézi kutak' eredetökről.

A' régi romai történetek' írói az éjszaki francia népeket Attrebatéseknek nevezték; az újabbak, mint Belidor (1734), azoknak lakó helyöket Artéziának nevezte, 's innét jő a' *fontes artesiani* vagy *atrebatenses* név. — Belidor az Aire mellett fekvő Andréi klastromban egy olly ugró-kútról emlékezik, melly a' föld' színén fölü minden órában 100 francia hordó, 10 vagy 12 lábnyi vizet ömlesztett ki. Dr. és professor *Ramazzini* ezelőtt 145 évvel (1695) kiadott könyvében a' modenai és bolognai csoda forráskutakat leírta; Cassini pedig Alsó-Austriában tett utazásiban a' 17ik század' utolsó felében már itt ártéziai furt kutakra talált, mely-

lyeket Belidor Cassini után le is írt. — Bécs' vidékén a' külvárosokban, 's a' körülte fekvő helységeekben, már 1830ban báro Jaquin' táblája szerint 48 fúrott ugró-forráskutak voltak, mellyeknek mélységök 60 — 100 lábnyi, a' legmélyebb ezek között 189 láb; ezeknek nagy részét 1832ben szorgalommal megszemlélgettem, sőt a' Schönbrun mellett a' császár Ó Felsége' fáczános kertjében kőbe furatottnak készítését is láttam. — Ugyanott Altmansdorffban, honunk' több-vidékeiről öszvegyűjtött pióczák egy *Camilla* nevű tulajdonos' kertjében öt kis tavakban mindig fris. vízben tartatnak, melly tavak' vizei ártézi kutakból fölülről tápláltatnak, alól pedig sűrű vasrostélyokon keresztül folynak ki. — Ezek a' pióczák innen kis zacskókba tömve, nagy nyílt szekérre helyeztetett fiókok közt éjjel-nappal tíz nap alatt postálovakon Párisba vitetnek. Említésre méltó, hogy e' szekér' felügyelője Párisba kitkit, a' ki akar, angol rugókon nyugvó ülőszéken száz pengő forintokért elviszen. — Aggersdorffban nemes *Brendé-Sternburg* úr kertjében, 's Erlauban a' gróf *Taffe'* kertjében igen szép ugró-kutat lehet látni.

II. Az ártézi kutak' hasznairól.

Ezen vagy földszint, vagy felszökve folyó kutakat nemcsak itálra, hanem a' lapályok', kertek' és rétek' áztatására, sőt, ha magosról ugranak, malmok' hajtására is lehet használni. Tudva van közönségesen, hogy honunkban is több olyan vármegyék vagynak, mellyekben jó ivó-vizeket nem igen lehet találni, mellyekben folyó-vizek nincsenek, vagy, ha vagynak is, a' szárazabb esztendőkbekben kiapadnak, vagy, ha van is vizök, meleg, tisztátalan, sárizű és büzü vizet szolgáltatnak, mint p. o. a' Tisza és Bodrog közti vidékeken, holott a' lakosok és mezei munkások, kivált nyárban, gyakran holmi megromlott, általmelegedett 's megrotthadt mocsár-, rét- vagy meleg folyó-vizzel lévén kénytelenek szomjuságokat eloltani, sokféle betegségekre, u. m. hideglelésre, inhidegre, pokolvarra, vérsülyre

(scorbutus), bélférgekre, 's más több nyavalyákra hajlandóságot vesznek bé magokba a' rossz vizital által; kivált a' jobb vizű hegyes tájékokról a' lapályosabb vidékekre a' nyári munkák végett letakarodó munkások sokszor egészségök' nagy megromlásával kénytelenek megfizetni a' rossz vizital' árát, mint p. o. Zemplén vármegyében, az úgy nevezett Krajna hegyes vidékein, többnyire azokat lepik meg legelsőben is az ott gyakran kiütő ragadvány (epidemicus) nyavalyák, kik a' Nyíri 's Bodrog közti lapályos vidékekre nyári munkák végett takarodván, 's itten magokat rossz ivó-vizzel táplálván, ősszel vagy tél' elein innen honukba visszatérnek. Némelly zoológusok szerint a' pántlikabélférgek az illy mocsároknak vékony czérnaformákban léteznek, mellyek a' belekben nagyra 's több singekre nőnek. Tudva van, hogy szarvas-marhák, de leginkább a' juhok, a' mocsáros vitzől mételyt kapnak, mert ezeknek füveikre 's leveleikre a' nagy legyek lárváikat leteszik, mellyek az azokat elnyelő állatok' gyomrában kikelvén, férgekké válnak. A' most közelebb mult évben uralkodott, sőt némelly helyeken még ma is dühösködő marhadögnek is nem a' lefolyt száraz esztendő által okozott víz' szükében 's rossz voltában lehet-e keresni egyik okát?—

Még hazánkban a' vizet frisítő és jobbitó eszközök nem igen használtatnak, 's nagyobb részént ismeretlenek; a' jég- 's hóvermek is nagyon ritkák, kivált lapályosabb tájékokon; sok vidékeken pinczék sem találhatnak olyanok, mellyekben a' víz hivesen 's fris állapotban eltartathatnék. Az olly lyukacsos vizszűrő kövek, mellyeken az idegen részekkel vegyült zavaros víz általszűretvén tisztává tétetik, hazánk' nem minden részeiben közönségesek. Az ollyan vizedények is, mellyekben a' megmelegedet viz a' földbe ásatván, egy kevés felette elégetett szalmatüz által újra meghivesítettnek, ritkán szereztethetnek meg, 's nem olly köz divatúak, mint Spanyol- és Olasz-országokban, ámbár azok nálunk is közönségesebbek lehetnének; és mikor lesz az, hogy a' jég 's hó által meghidegített viz, 's más frisítő ita-

lok székéren hordoztassanak 's árultassanak honunk városaiban 's kisebb helységeiben is, mint Olaszországban? Mindezek a' hiányok és fogyatkozások az ártézi kutak' készítésöket 's minél közönségesebbé tételöket igen szükségesekké, ohajtandó dologgá teszik.

III. *Az ártézi kutak' mivoltokról.*

A' mi az ártézi kutak' mivoltukat nézi, ezek abban különböznek a' közönséges kutaktól, hogy ezen utóbbiakba csak azok a' vizek gyűlnek öszve, a' melylyek vagy valami közel lévő földalatti forrásból erednek, vagy kövecses-homokos rétegeken keresztül szomszéd folyó-vizekből 's tavakból szívárognak le, vagy eső által szállanak alá, 's így a' mellyek, ha sok esőzések vagynak, a' folyók megnövekednek, megbővülnek; ha pedig nagy szárazság uralkodik, a' folyók leapadnak, megszűkülnek; az ártézi kutak ellenben, földalatti tavakból vévén vizeiket, a' szivatyúk' theoriája szerint tolják fel azokat. A' földalatti vizek' bővségöket a' mult 'évi Társalkodóban a' 19. szám alatt a' 76. lapon már megmutattam.

A' földalkat' tudománya (Geologia) azt tanítja, hogy ezen földalatti vizek olly felső és alsó földfajok közt léteznek, mellyek azokat sem alá sem fel nem bocsátják. Ezeken felül több olly vizet áltbocsátó földrétegek vagynak, mellyek két álthathatatlan más rétegek közt fekszenek, és a' mellyek többnyire a' föld' színe felé terjeszkednek, 's különféle emeleteket formálnak. Ezen földalatti vizek adják a' nagy és bő forrásokat; és olly helyeken, a' hol ezen források a' földből ki nem buzoghatnak, a' furás által készült ártézi kutakban olly magasra lövellik a' vizet, mint a' legmagasabb szintetök (niveau). Ha ezen szintet magasabban áll mint a' földre furt lyuk, akkor a' viz a' földszinnél feljebb ugrik, 's ártézi ugró-kutat állít elő; ellenkező esetben pedig vagy csak földszint folyó, vagy szivató kutat.

E' vizgyüledék' formája általjában véve tojás- vagy

félkarika forma, jobbra-balra felemelkedett 's középén alásülyedt.

Ott, a' hol a' kréta-, gipsz- vagy agyagföld és az ezek alatt fekvő tábla- vagy tufakő általfuratik, többnyire ezen rétegek közt viz találtatik. Ha a' krétaföldön felül tufa van, 's az általfuratik, az ezen tufába ásott kutak feljebb ugratják a' vizet, 's több vizet is adnak mint a' krétaába ásottak; mint ez Franciaországban Páris' vidékein bebizonyosodott. Bécs' tájékán pedig a' tenyésző-föld alatt kövecs-agyag-homokos kavics, quarz töredékek, csillám nevű fővény 's az agyagos pála táblákban 's azok nélkül fekszenek egymáson, 's ezekben furatnak az ártézi kutak. — Ezen agyagok több színűek, u. m. sárgák, veresek, kékek 'sat., mellyek sokszor rothadt plántamaradékokkal, és özönviz előtti csigahéjakkal vagynak öszekeverve.

A' drczeni határon Munkács városa felé egy domb és a' Kerepecz nevű kis folyó közt nem a' viz' szüke miatt, hanem ezen föld' belsejé' ismerete végett bányászok által ásattam öt ölnyre egy mélységet, és a' tenyésző-föld alatt közbe homokkal kevert tégl- és fazekasagyagra akadtam; az ötödik ölben pedig szép fehér és veres agyagos porcellán földre; 's ámbár belőlről bányászni módon volt megpalánkolva ezen kút, 's mellette kunyhó is volt állítva a' munkások' számára: még minekelőtte ezen agyagba ártézi módon furathattam volna, a' kut' födelezete és csigája valamelly goromba kéz által leváगतott, a' kunyhó elrontatott, 's a' kút lassanként részint behányatott, az oldaldeszák ellopattak, 's ennél fogva iparom kivánt czélt nem érhetett. A' Pusztá-Kerepeczi közel fekvő praediumban az itt ásott 's kővel kirakott közönséges kútban pedig a' harmadik ölben olly földalatti vízforrásra akadtam, mellynek a' kútba betörő árájától az ásásban foglalatoskodó munkások veszedelemben forogtak, és ezen kút még a' legszárabb időben is az itteni timsófabrikára nézve szükséges viz nélkül soha sem volt.

Ezen kútásásban legelsőben is mintegy egy láb termő-föld jött elő, alatta kövér sárga agyag egy ölnyire, azután szappan forma setétkék agyag, továbbá darabos porondhomok két lábnyira; a' negyedik ölben pedig szürkés-kék, nyálkás fővényben olly bő viz buzgott ki, hogy az egész kut szinte megtölt, 's ezen vizet egészen kihuzni csaknem lehetetlen vala, 's ennek nagyobb része kimerítettvén, szakadatlan szorgalommal, 'agyaggal töltött zsákokkal igyekeztünk a' rohanó vizet gátolni, hogy az ásásban alább mehessünk, de siker nélkül. A' viz ezen kútban magától megtisztult, 's akkor további vizsgálás végett egy vastag, erős, két öles czövek (Pilot) mind a' negyedik, mind az ötödik ölben egy ütással minden akadály nélkül olly könnyen szállt le, hogy a' további ásással fel kellett hagyni. A' három egymásra rakott nehéz tölgyfa-koszorúk a' kut' fenekén csak egy lábnyira szállottak le, 's midőn ezt tisztítani akartuk, három ölnél és egy lábnyinál mélyebben nem hathattunk le. Ezen kútban, ha igen száraz nyárban a' viz fogyni látszik, egy levert czövek mozgattatik meg, és azonnal egy egész évre elegendő vízzel telik meg a' kút. Minthogy ezen praediumban, valamint lakó-úgy majorsági épületek is készítették, azok mellett tehát több kutat volt szükséges ásatni, de nem olly szélességre mint a' föntemlített, mellynek öble 3 öl. — Az udvari kút öt öl mélységű, és a' föntirt földrétegeken keresztül az ötödik ölben elegendő vízre akadtunk; a' majorságbeli kút pedig kék agyag fekvésben csak a' 7ik ölben nyert elegendő vizet. — Derczen falujában pedig, melly magaska dombon fekszik, a' kutak tiz öltre vagnak ásva; de több vízzel is bővelkednek, úgy hogy minél inkább merítettnek, annál inkább megtelnek; és minthogy a' beregi megye' térsége a' Tisza és Latorcza vizei közt nyulik el, kételkedni nem lehet, hogy itt a' furt kutak elegendő ugró-vizet szolgáltatnának; valamint a' szomszéd vármegyékben is, hol a' föntemlített vizeken kívül a' Szamos 's Bodrog vizei is folynak. Fellelleg volna bővebben említenem, hogy a' Munkács vá-

rosa' kutjai, a' porondon keresztül többnyire csak három 's négy ölnyire ásva, igen tiszta vizet adnak; de egyzersmind a' Latorcza' növéseivel vagy apadásával azoknak vizei vagy megnőnek vagy megapadnak; — sőt a' Latorcza' áradásával a' városi, csak két öl mélységű pinczék néhány lábnyira borítottak el vízzel, melly ugyancsak a' folyó' apadásával magától elenyézik. Ellenben Unghvár felé a' trachyt hegyek' mentében, az agyagos vasérczetek magában tartó és a' Hegyaljához közelebb fekvő földek vereses-sárga vizet adnak, melly inkább fördőkre mint egyébre használható. —

Hogy az ős kősziklás bérczekben vagy azoknak aljokon, valamint a' vulkánok által feltornyozott sziklás magas hegyeken is 's azoknak töveikben ártézi kutak ne furattassanak, hanem hogy azok a' föld' másod vagy leginkább harmad fekteikben a' dombokon, lapályokon, 's azoknak legaljasb helyeikbe ásassanak, szükségtelennek tartom bővebben említeni. Igy p. o. nem lenne célirányos a' tokaji hegy alatt ártézi kutat ásni, a' hol 15 öl mélységre ásott 's kővel kirakott régi kutam csak akkor bővelkedik vízzel, midőn a' közel elfolyó Bodrog igen tele van és kiönt, itt a' hegyi kősziklák a' Bodrogra is benyulván. Nem szükség említenem azt sem, hogy ártézi kutak Europa' minden nevezetes tartományiban, ásiái Chinában, Éjszakamerikában, sőt Afrikában a' Jóréménység' fokán is számosan léteznek.

Hogy honunkban is ártézi kutakat birni nemcsak némelly nagyobb városok és közönségek, u. m. Buda, Debreczen, Nyiregyháza (melly utolsó e' jeles célra 2000 pengő forintot szánt), hanem magányos földes-urasságok is törekednek, tudva van. De a' melly cél' elérése végett vagy Bécsből, vagy más hozzánk közelebb fekvő országból p. o. Bajorországból kell hozatni furó mestereket. Én ezt is próbáltam; mert midőn a' cs. kir. fáczános kertben a' főntebb említett kut' furását szemlélttem, egy illy mestert honunkba jövetelre birni igyekeztem; de felesleges kívánságai nem valának teljesíthetők. A' furás' eszközeit fából esztergályozva, mint modellákat,

meg lehet Bécsben vásárolni, 's ezek után könnyü lesz azokat nagyban a' vashámorokban elkészíttetni; ezeket nálam is meg lehet látni.

IV. *Az artézi kutak' legegyszerűbb 's kevésbe kerülő furásukról.*

Az artézi kutak' legegyszerűbb 's kevés költségbe kerülő furásuk Bécs' vidékén ebből áll.

A. Uj kut' készítése.

A' birtokos a' maga birtokában kiválasztván a' legalacsonyabb 's lapályosabb helyet, ásasson a' termő-földön, közönséges agyagon (Lehm), fővenyen, porondon, csigadarabokon, 's netalán ásványos fákön is keresztül, a' mint szokás, egy 4—6 láb szélességű kútvermet olly mélyen, mig erős és kemény agyagra nem talál (Tiegel-Lager); ezen kútverem' fenekére lefektetve helyheztesen egy régi, mintegy 6 ujjnyi vastagságu 's a' közepén meglehetőss szélességre kifurt malomkővet, vagy a' helyett egy erős, meghegyesített és belőlről négy ujjnyira kifurt facsövet (Ständer) veressen le egyenesen, a' kútverem' oldalait deszkákkal körül befalaztatván, és az oldalról öszvefolyt vizet kihuzván. Most már az agyagréteg a' malomkő' vagy a' cső' lyukán keresztül mindaddig furatik, mig a' viz erővel fel nem jó. A' malomkő' lyuka vagy a' cső' mintegy vezető eszközül szolgál a' furónak.

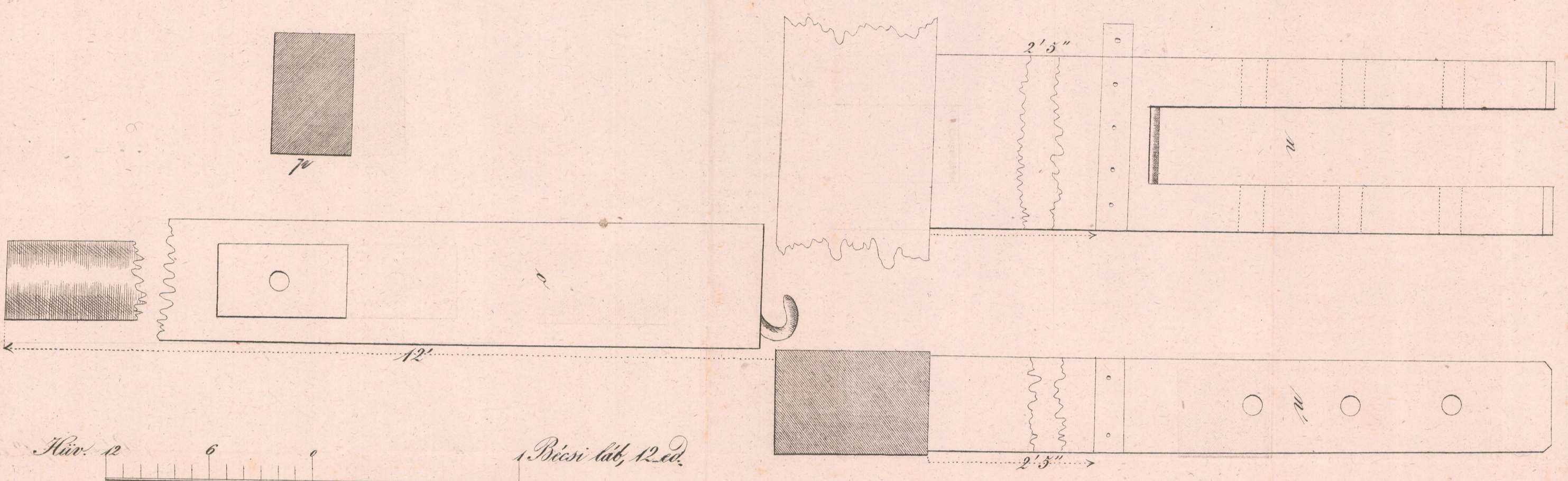
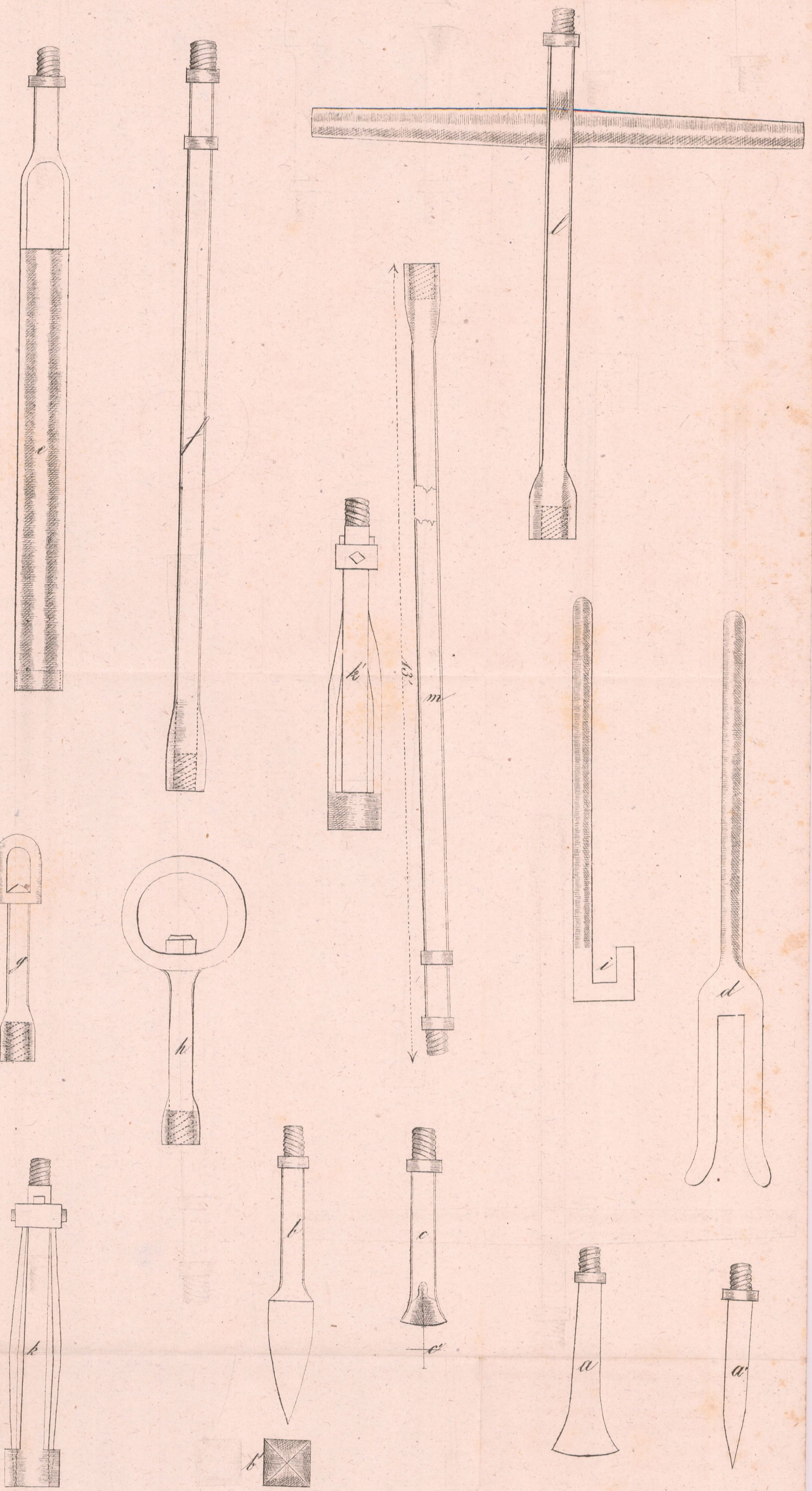
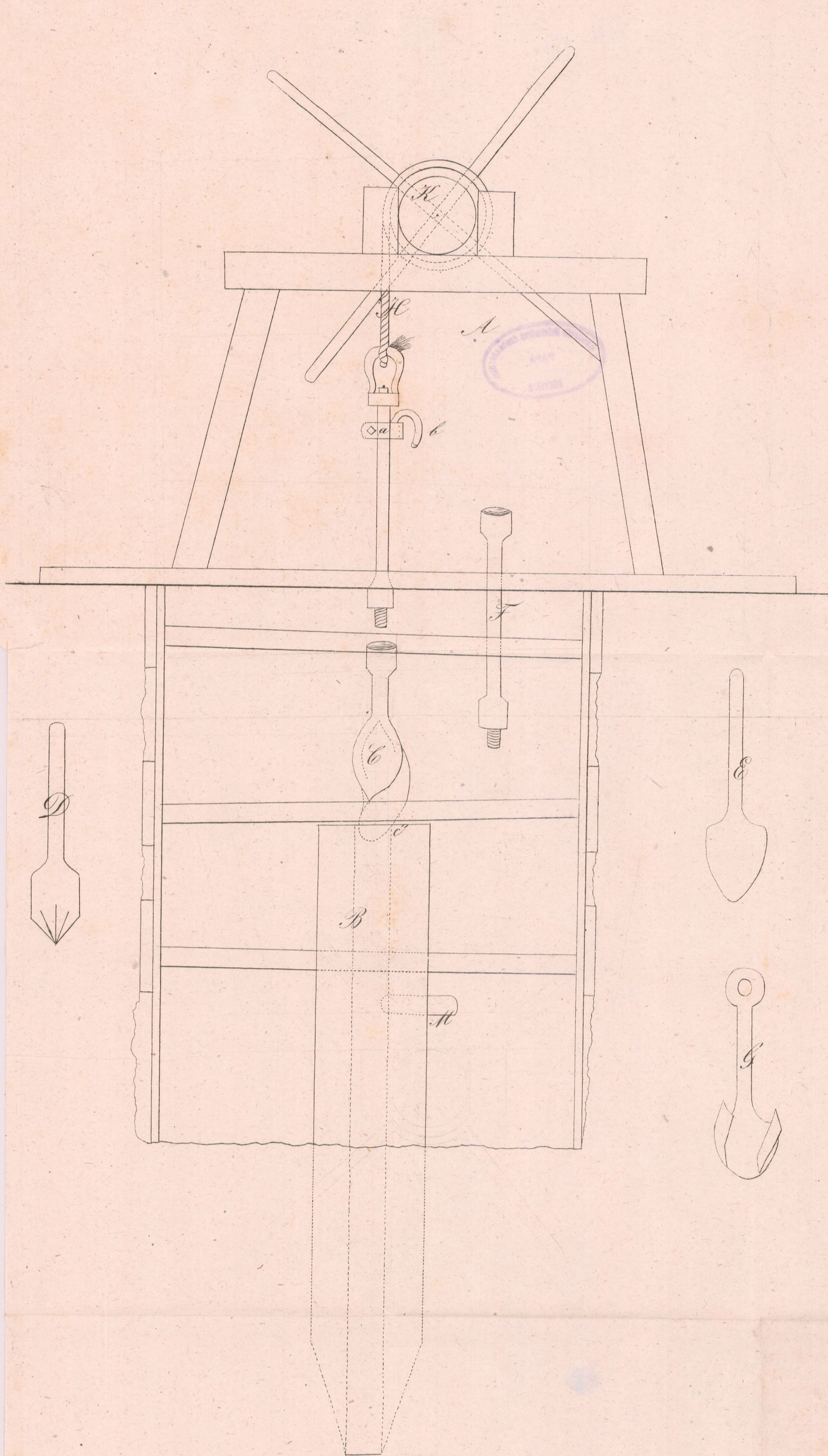
Hogy egy a' kút felett a' furás közbeni megállásra fából készült alkotmány szükséges légyen, magában érte-
tik. — A' hol az agyag- vagy téglafeket a' felső fekete föld' rétegéhez közel mutatja magát, ott ezt elhárítván, mindjárt lehet a' téglafeketet furni.

B. Egy már készen lévő, viz nélkül való kútban leveretik függőlegesen a' kut' közepén egy négy ujj szélességre kifurt szil, éger, vagy fenyőfából készült cső, melly alól ki van hegyesítve (Ständer); még pedig olly mélyen, a' mint csak lehet, azt a' verő kos' segítségével az agyagbakell leverni, és e' körül egy olly magas alkotmány készíttetik, melly a' feltoluló viz' magasságát meghaladja, hogy az ember szárazon állhasson. Most már

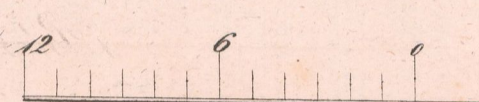
a' földfúróval ezen csöbe mindaddig furatik, míg a' viz fel nem emelkedik. Annakutána a' már ezen célra készen lévő, 's a' közönséges szokás szerint vas karikákkal öszvefoglalt csövek annyi számmal eresztetnek le, míg a' föld' felületét el nem érik. Ezek körös-körül feltöltetnek agyaggal, a' kut' többi hézagja pedig földdel vagy kavicszal tömetik meg. Franciaországban a' csövek helyett négy szegletű deszkákból öszvetett és egymásba vésett vastag csatornák (Schläuche) használatnak. Angliában az egész furt lyuk, tetétől fogva le a' viz' forrásáig, öntött vas csövekkel béleltetik ki, mellyek egyik a' másik után erősen egymásba helyeztetve, mindig lejjebb veretnek, és így folytatattik ezeken keresztül a' furás.

Itten következik a' furáshoz megkívántató eszközök' rajzolatja, a' bécsi minta szerint, azoknak magyarázatukkal.

Az előkészületet, minekelőtte a' furás elkezdőd-nék, láthatni az ide mellékelt rajzolatban az A betű alatt; azután a' főntebb leirt módon elkészített kutban a' levert B csöbe furatik a' föld a' C kanál- vagy föld-fúróval, mindaddig, míg kőre nem jut a' fúró, a' midőn a' kő- vagy több szegletű D fúró vetetik elő, 's ez ütögettetik körös-körül, míg a' kő által nem furatik. Most következik a' koronás- vagy lapátfúró E, a' lyukak' kigyömbölyítésök-re. Mennél mélyebbre jut a' fúró, annál több pótló rudakat F kell felsrófolni. — Van egy fel és alá szabadon járó, le- és felsrófolható, szegletes gyűrű *a*, egy fül forma horoggal *b*, melly mindenkor oda srófoltatik, a' hol azt legalkalmasabban lehet tekeríteni. Ennek a' fülébe tétetnek a' tekerő rudak, a' mint azoknak hosszúságokat a' kút' bősége megengedi, és ezekkel forgattatik a' fúró. Ezután jó az emelő horog G, mellyel a' fúrót, ha a' földbe akad, ki szokták huzni; ha pedig a' fúró a' csöbe szorul belé, akkor egy illy nemű de kisebb horgót kell használni. Az ütögetés közben a' csiga' segítségével, mellyre a' kötél van tekeredve, a' kőfúró felemel-tetik és ismét lebocsáttatik.

Plat. 12

Biasi lab. 12. ed.

A' ki azt akarja, hogy kútja szüntelen' folyjon, a' leirt B csőt felül a' föld' rétegén középen ki kell furni, a' mint a' rajzolatban az M-nél láthatni. Ha a' viz a' furt lyukon feljő, és azon kifelé foly, arra egy más cső alkalmaztatik, és ekkor az *e* nagy cső' felső szája jól bedugatik. Ha a' kut 40 ölnél mélyebb, a' pótló rudaknak erőseknek kell lenni, csekélyebb mélységnél lehetnek gyengébbek is.

Minthogy honunkban tudomra még fúró mesterek nincsenek, azt javaslanám, hogy kivált tehetős birtokosok mérnök és bányász' felvigyázása alatt furassák kutjaikat.

Többféle módját kívánván ismerni az illy kutak' furásának, levelezésbe ereszkedtem egy hires építő és ártézi kútfúró mesterrel, Bruckman urral, a' bajor királyi polgári érdemrend' tagjával; ennek furási leírását, 's a' hozzá való eszközök' rajzát ide mellékelem, a' mint következik.

Fig. a, a' véső (Meissel) vagyis bányafúró (Bergbohrer), a' melly legtöbbit és minden kőnemekben használható; *fig. a'* ezen ábrázolat oldalról látható.

Fig. b ékfúró (Spitzbohrer), mellynek alaprajza a' *fig. b'* alatt látható, melly azon esetekben, midőn igen erős kőnemre jó a' furás, az előfurásban igen jó szolgálatot tesz; az utána való furás megtörténhetik vagy a' bányafúróval, *fig. a*, vagy a' keresztfuróval, *fig. c*, mellynek alaprajza szinte a' *c'* alatt látható. Hogy ha a' furott lyuk a' furás' alkalmával gömbölyüségét elveszti, ezen keresztfúró kiváltképen használható. — *Fig. d* az olló (Untersatzscheere), melly a' furónak lebocsátásában és felhuzásában, egyébiránt a' pótlékrudaknak fel- és lesrófolására használható. Ezen szerszám, midőn a' rudak leeresztetnek, vagy midőn a' pótlékrudak fel- vagy lesrófoltatnak, a' fúróállásra tétetik, közel a' srófok mellett találtató karikákon az álláson marad, míg a' *fig. i* alatt lévő kulcsesal egy új pótlékrud fel- vagy lesrófoltatik.

Fig. e a' kanál, mellyel a' felfurott földtől szokott a' furott lyuk' kitisztíttatni; ezen szerszám erős pléh-

ből van készítve; alól egy nyílható táblácskával, a' melly a' leeresztésnél megnyílik, és midőn a' furott földdel a' kanál megtelt, a' felhuzásnál magában bezáródik, mi által a' benne lévő föld felhuzatik.

Fig. f egy potlórud, a' melly többféle mélységekre használható, mivel egy egész rudat, mellynek hossza 13 láb szokott lenni, ritkán lehet egyszerre használni.

Fig. g a' kanálhoz való fürgetyü (Wirbel); *fig. h* a' rudakhoz való fürgetyü; mind a' kettőnek a' karikáján keresztül egy kötél köttetik, a' melly által a' hozzája srófolt rudak felhuzatnak.

Fig. k fogó-olló (FangScheere), felnyitott állapotban, a' melly a' pontozott helyeken fácskákkal van kipeczkelve; ha t. i. nagyobb mélységben a' fúró, vagy egyik a' rudak közül, eltörik, m. u. a' felső vas rud kihuzatott, leeresztetik ezen fogó-olló, és midőn az eltörött furóra vagy rudra akad, minekutána a' rája való esésében a' peczkelő fák kiesnek, az olló bezáródik, melly által az eltörött szerszám erősen megfogódik; *fig. k'* alatt e' fogó-olló oldalról látható. Hogy ha pedig az eltörött darab rúd a' furott lyuk' oldalaiban ferdén esnék, akkor ezen fogó-ollóval azonnal ezt kihuzni nem lehet, hanem akkor szükséges elsőben, egy közönséges kaparóval, mellynek csiga formája van, előbb az eltörött darabot egyenes helyezettetésbe hozni, a' midőn aztán a' fogó-ollónak lehet hasznát venni. A' kettős kaparó, a' melly dugóhuzó formájú, a' kanál körül lévő elszakadott kötélnak kivonására használható. Egy más fogó szerszám még a' gereblye is, a' melly mindazonáltal mégsem olly jól használható mint a' fogó-olló.

Fig. l a' fogó-rud (Krichte), a' mellyen keresztül egy lyuk találtatik, mellybe egy fa rud dugatik, 's ennek segítségével a' furás egy vagy két ember által véghez vitetik. *Fig. m* egy egész furó-rúd, 13 lábnyi hosszúságú. Ha az ember mélyebben kénytelenítettik fúrni 160 láb mélységnél, akkor szükséges lészen, hogy a' nagyobb mélységbe jövő rudak egynehány lineával vastagabbak legyenek, mint itten a' rajz mutatja.

Fig. n a' fúrt lyuk' kibélelése (die Staude); *fig. n'* annak oldalaslág való rajza, a' mellyen a' billegő rud (Schwengel) *fig. o*, mellynek az elején egy erős vas horog vagyon egy erős szeggel megerősítve.

Fig. p ennek kereszttrajza. Ezen horogba akasztatik egy erős láncz, a' melly a' fürgetyübe *h* meg van erősítve. Ezen fürgetyü a' forgó-rudba srófoltatik, a' forgó-rud az egész rudba, és a' furónak rudjába, és így megyen a' billegő rudnak fel- és leeresztésével hat vagy nyolcz erős emberek által a' furás véghez. Ha az ember a' földet ki akarja tisztítani, csak az egész rudat és a' kis fürgetyüt *g*, szükséges kistrófolni. Hogy a' nagyobb mélységet el lehessen érni, szükséges egy jó erős kötél, a' melly a' furólyuk' tetején lévő padlázatján találtató csigába jár.

V. Észrevételek.

1. Kifúrt éger, szil és fenyőfa csőket emlegettem, mellyeket a' furott lyukba kell beverni. A' csők' ezen kifurását, ha az ide való ácsok meg nem tehetnék, a' legközelebbi királyi várasokból (hol a' hegyi vizeket illy nemű csövek által vezetik a' városi piaczi cisternákba), vagy kész csöveket lesz szükség hozatni, vagy mestert vitetni. Több királyi, nevezetesen a' szepesi 16 várasokban majd mindenütt, a' közel lévő hegyforrásokból földbe ásott facsatornákon vezetetik a' viz a' városi piaczokra és utcákra, sőt ugró-kutakat formálván, cisternákba ömlik ki. A' lőcsei úgy nevezett oskolakút a' szomszéd hegyből egy nagy táblakövel és felül földdel fedett forrásból olly ugró-kutat képez, a' melly a' város' lakosainak minden időmérsékletben szüntelen' egyforma bőségben adja a' legtisztább vizet. Főntebbi jegyzésem szerint sokkal jobb, ha a' vagyonosak egymásba kapcsolt öntött vasból készítetik ezen csőket; a' tehetetlenebbeknél pedig kevesebbe fog kerülni, a' több ujjnyi vastagságu fűrészelt vagy faragott deszkákból készített, négy oldalú cső, minthogy ebben alkalmasabban forgattathatnak a' fűrók, és azonban ezeket ácsok 's asztalosok is megkészíthetik. Ha a'

furás közben ezen gömbölyü vagy négy oldalú csövek ingadoznának, úgy azokat földdel kell keményen körülverni, hogy erősen álljanak.

2. Nehány bécsi fúrt kutban kevésbé bűdösköszagu viz találtatik, melly szagot a' mi ártézi kutaink között csak azokban lehetne érezni, mellyek rothadt vizü bűdös mocsárok mellett és nem elegendő mélyen furatnának, vagy az által furatott földben bűdösköves vas feketek (Schwefelkies) talátnának, és a' mélységbe lefelé nyulnának; de ilyenekre csak érczes bányákhoz közel akadhatni, nem pedig lapályon és homokos földön. Egy akadály az ártézi kutak' furásában az, ha az agyagföld közben vizes homok feketek talátnak, mert akkor a' fúrt lyuk vizes homokkal és kavicszal telik meg, melly miatt költséges munkával, mélyebbre való fúrással és a' csöbe torlott homoknak kihuzásával lehet czélt érni; vagy ha elegendő vizet adnak, úgy ugró-kutak ugyan nem lesznek belőlök, hanem csak felülről földszirt kifolyó, vagy szivó kutak lesznek azokból.

3. Ezen kutak hihetőképen székes vizet adhatnának, ha székes földeken vagy székes tavakhoz közel ásatnának; de mivel a' naptól gőzök által meg nem sűrített vizben igen kevés széksó talátnak, még az ilyen széksós viz' ivása sem volna ártalmas; ezen széksós viz pedig földalatti kőso fekvésekből, mellyet a' viz magába vesz, és a' mellynek létele a' mármarosói sónak a' föld alatt való elterjedéséből veszi eredetét. Ezen sós vízforrások felfelé szökvén, a' mészagyagos és békasó földeken keresztül menvén, a' viz részekre székel oszlatik, úgy hogy ennek sósavanyas részét, a' főntemlített földek magokba veszik (oxydáltatnak); a' széksó' része pedig (soda) a' vízben maradván, mint forrás felfelé buzog, és öszvegyülvén, a' széksó-tavakat formálja, mellyek kiszáradván, azon széksó földet adják, melly öszvesepretik és kifőzetik. Ezen széksó égetett (calcinált) állapotban is mintegy $\frac{1}{2}$ rész konyhasót foglal magában, mint eredeti bizonyosságot. Az eredeti széksó' theoriáját a' természetvizsgálók még Egyiptomban is igaznak találták,

a' hol szinte olly széksós tavak kiszáradnak, a' benne lévő széksó felszedetik, és kereskedés által az europai tengermelléki országokban is mint soda eladatik. Az ilylen kutak salétromos vizet nem adnának, ámbár honunkban több helyeken sepernek öszve salétromos földet, mellyet kilúgolván, salétromot főznek belőle. Ezen salétromos földek csak felületesek, és egynehány ujjnál mélyebbre nem mennek, minthogy a' salétrom' előállítására szükségesképen állati rothadt részeknek vegyülete kívántatik meg. A' mi avvagy csak abból is világos, hogy Debreczen körül rothadt trágyából készítettik a' salétromos lug, melly főzés által jegesítettik (chrystallizáltatik). Ezelőtt egynehány évvel egy hazánkban letelepedett *Rittel* nevű gyógyszeráros írásaiban hibásan azt állította, hogy olly helyeken, hol salétromos földet sepernek öszve, a' földből salétromos források jönnek ki, mellyek elgőzölögvén, ezen földekbe teszik le a' salétromot, és így, hogy földünk' felsőbb rétegei alatt salétromos rétegek is volnának; de ezen állítását tetteleg legkevésbbé sem bizonyította be. Én csak a' munkácsi vár' mély kutjában találtam meszes-salétromos vizet, midőn azt a' hadi kormányzék' megkeresésére megvizsgáltam; de ezen salétromos viz is a' kut mellett lévő csatornában az egész várból öszvegyült mosadékvizből, és a' meszes téglafalakon termett 's eső által lemosott meszes és salétromos vizekből szivárgott a' kutba, a' minthogy ennek utoljára világosan nyomára is akadtam; mert ezen kutnak minden vizét kimerítvén, az alsó kősziklás forrásból nem salétromos, hanem egészen tiszta jó viz szivárgott fel. Minthogy az említett rothadt vizeket magába gyűjtő csatornákat elrontani azon okból nem akarták, hogy a' megtörténhető tüzi veszély' esetében a' viz közel találtassék, 's ennél fogva a' mosadékviz most is beszivárog a' kutba: azért annak vize életre és italra nem használható, mivel a' benne lévő meszes-salétrom, kivált ha főzetik, az edény' oldalára ülepedik le; a' honnan a' várbeliek' számukra, most is hordókba kell a' Latorczáról felhordani az italra és főzésre szükséges vi-

zet. Szinte úgy a' majorságokban némelly udvarokban az olly közönséges kutakban, mellyek istállók és trágyatartókhoz közel ásattak, salétromos részek szivárognak be, azokat kedvetlen édes izekről és fejer szinekről lehet ismerni.

4. A' földalatti vízfolyók sokszor messze helyekről jőnek; innen az következik, hogy a' savanyuviz-források mellett, édesviz-források is találatnak; olly helyekhez mindazáltal, hol ásványos viz vagy bűdöskő találatik, közel ártézi kutakat olly czéllal, hogy tiszta édesvizet adjon, furatni nem tanácsos, minthogy a' következmény bizonytalan.

5. Az ezen kutakból felszökő viz' mérséklete változhatatlan és nem függ a' levegő égtől, 's többnyire 9 és $\frac{1}{2}$ ° R. Ezen kut, ha 120 lábnyi mélységre ásatik, annak mérséklete csak akkor melegebb 1 és $\frac{1}{2}$ gradusnál, 's az minden 80 lábnyi mélységgel 1 gradussal nő, a' mint mindezeket a' főntebb említett Westhauser ur' döblingi kutja bizonyítja; és így a' mint már a' bécsi természetvizsgálók hiszik és vallják, igaz a' Francziáknak a' mérsékletről azon állítások, hogy 960 ölnyi mélységről már 80° forró viz szöknék fel, és 7000 ölnyi mélységben már izzó forróság találatnék, a' mi kétségen kívül a' centralis tűz' következménye lenne. A' 9 $\frac{1}{2}$ ° mérsékletű ártézi kut' vize nálunk is hidegebb a' közönséges levegőnél, és a' folyó- 's rendes kutvizeknél, úgy hogy azt Oerthel professor szerint (die allgemeinen Wasserkuren) a' most nálunk divatba jőni kezdő vizgyógyomódra használni lehet; ámbár ezen gyógyomód nem minden nyavalyákra általjában alkalmaztatható, sőt némelly betegségekben ártalmas.

6. A' mély ártézi kutak' vizét, ha bőbuzgásuak (ha pedig csekély a' források, árkokba szedve), Németországban malmok' hajtására használják, melly télben sem fagy be; a' főntebb említett Bruckman illy nemű malmot állított fel.

7. A' rajzolatban látható ártézi kutfúrók keveset különböznek a' bányászok' föld- és kőfúróiktól, mellyekkel

szokták keresni és feltalálni a kősókat és egyéb érczet. Sajnálva említem, hogy ezen fúrók más országokban gyakrabban használtatnak, mint nálunk, sőt még mint Austriában is. Mi ezen furásnak eleibe teszszük a sokkal költségesebb surfolást. Ezelőtt 20 's néhány évvel Bereg vármegyében Dragabártfalva' vidékén, a' hol sós vízforrások vagynak, a' helyett, hogy ezen fúrókkal éltek volna, 50—60 ölnyi mélységű bányakút (Schacht) ásatott sok ezer forint költséggel, a' nélkül hogy kősóra akadtak volna.

8. Nevezetes, hogy Franciaországban a' királyi tudós academia, és a' mostan önálló, ártézi-kut-társaság, jutalmakkal mozdítja elő az efféle kutak' ásását, és hogy Angliában Londonban a' fúró mesterek nagy számmal találtak, 's onnan mindenfelé hivatnak, kik azt állítják, hogy akármilyen színzete légyen a' földnek, 's akármely helyzete a' tartománynak, mindenütt képesek ugró ártézi kutakat készíteni, elegendő mélységre ásván azokat, sőt a' mi több, tudomra angol nyelven nincsenek is irt munkák az ártézi kutakról, olly közönséges és ismeretes dolognak tartják ezeknek furásokat.

9. Chinában a' keresztyén missionariusok Ou-tongkiao tartományban, már századokkal ezelőtt igen mély, azaz 1500—1800 lábnyi mélységre furt, 5—6 ujnyi bőségű száju, sós vizet és szenes hydrogént adó kutakra találtak. A' sós viz kifőzetik, a' szénhydrogén tüzre és világításra használtatik. Csodálni lehet, hogy a' tibeti halhatatlan Láma' szomszédságában ezen bálványozó nép már a' keresztyén időszámítás előtt égvizsgáló császárokat, és egy, mind a' politikában, mind az erkölcsökben jeles Confuciuist mutathattak; — kik a' puskaport, álgukat, porcellánt sokkal elébb feltalálták, mint az európaiak.

Id. Derczeni DERCSÉNYI János.

LITERATURATÖRTÉNET.

A' FRANCZIA SZÉPLITERATURA' TÖRTÉNETEINEK VELEJE, A' XVI. SZÁZAD' KEZDETÉTŐL A' XIXDIK SZÁZAD' ELSŐ NEGYEDÉNEK VÉGEIG. (EICHHORN ÉS WACHLER UTÁN.)

I. A' FRANCZIA LITERATURA ÁLTALÁBAN.

A' francia tudományos műveltség ez időszakban az országos dolgokkal, 's minden társasági viszonyokkal szorosán öszveszövődvén, valamint ezek által módosított, ugy maga is ezekre nem kevés mértékben hatott. Egyfelől ugyan más országoktól sokat kölcsönöze; de másfelől, kivált a' XVII. század' végétől fogva, csaknem minden europai nemzetek' miveltetésére nagy befolyásu vala. I. Ferencz' uralkodása alatt (1515 — 1547) a' görög, romai és olasz literaturák' segítségével gyorsan 's ifjai élénkséggel fejledezék. IV. Henrik által (1593—1610), kit Sully tanácsosa hiven gyámolított, a' polgári zenebonának, mellyek 1559től fogva dühösködtek, lecsendesítettvén, a' nemzetiség' érzése tisztább és erősebb leve, 's az erkölcsök a' nélkül, hogy elpuhultak volna, szépen szelidülének. A' tudományok is ekkor újra feleledének, 's ámbár némellyek, p. o. Garasse, ellenek mérgesen kikelttek, mégis sok jeles mivelőket, kik között Nic. Cl. Fabre de *Peiresc* (szül. 1580, † 1637) egyik legfőbb helyen állott, találának, 's különösen cardinalis Richelieu' és Mazarin' hatalmas ápolgatások alatt nagy gyorsasággal gyarapodának (1625 — 1661).

Illyen előkészületek' következménye lett a' XIV. Lajos' tündöklő százada (1643 — 1715), mellyben külö-

nösen egyik ministere Colbert a' tudományokra 's mesterségekre nézve magának halhatatlan érdemeket szerze. Ekkor Francziaország tudományi és művészeti intézettekkel minden országokat felülhalada; nyelve 1697től fogva a' diplomatai dolgokban 's az europai fejedelmi udvaroknál uralkodóvá leve, az országlás' mesterségében, az iparkodás' különféle ágaiban, az erkölcsökben és szokásokban, a' multságokban 's az izlési tárgyakban mindenféle törvényeket ada, 's literatúrája, melly az Olaszok mellett a' Spanyolokat is példányul vette, olly remek munkákat nyere, mellyek által a' közvéleményt anynyira részére hajtotta, hogy annak legigazabb magyarázója gyanánt nézetett. E' közvélemény' hatalmával a' francia kormány' tekintetének (1715től fogva) alább szállása, a' nagy világ' erkölcsének mind inkább és inkább megromlása, 's az erkölcsstelen könnyelműség és zabolátlan csufolódás' szünetlen növekedése mellett (1734) az előítéletek és visszaélések hatalmasan megtámadtattak, 's az angol szabadlelkűség a' francia földre általplántáltatott. A' francia nemzet' nagyobb részének boszorkodása 1789ben az ismeretes revolutiót vagy forradalmat szülé, 's annak iszonyuságait a' szenvedelmek' zabolátlanságával a' legnagyobb mértékre nevelé. Az illy borzasztó esetekkel, 's illy veszedelmes utakon nyert tapasztalások és tanuságok a' mi időnkben számtalan jelenetekben mutatkoznak, 's különösen olly szellemi munkásságban, mellynek nagy következményei, lehetetlen, hogy akárkinek is szemébe ne tünjenek.

A' néptanító oskolák, mellyek előbb nagyon el voltak hagyatva, a' XIX. században szembetünőkép megsaporodtak, 's különösen a' külsönös tanítás által jobb karba tétettek. A' tudósokká oktató intézetek többnyire czélszerűbbek valának; de az újabb időkben azok is sokat nyertek, noha benne a' realismus uralkodóbb, mint lennie kellene, 's az 1808ban felállott specialis oskolák a' tudományos egység 's az emberi egyetemes kimivel-tetés' kívánatainak meg nem felelhetnek. — A' tudományos közhasznuságra nézve a' párisi polytechnicus osko-

la, melly 1795ben alapították, remeknek tartathatik a' maga nemében.

A' régi nyelveket tárgyazó philologia a' XVIII. század' kezdetéig tudós és gondos mivelőket talála; a' régiség' tudománya és a' napkeleti philologia folyvást szorgalmasan mivelteték; a' történetírás, kivált a' hazai 's a' földleírás, valamint minden hozzá tartozó segédismeretek is nagyon gyarapodának; a' mathesis, astronomia 's természettudomány nagy mértékben gazdagodának; a' hadakozás' mestersége tudományos formába önteték 's nagyobb és nagyobb tökéletességre emelteték; a' törvénytudomány 's a' theologia a' XVIII. század' kezdetéig jeles előmeneteleket teve; a' philosophia ugyan a' nagyobb számu olvasó közönség' értelméhez szabva 's alkalmazva marada, de az országláshoz 's neveléshez tartozó tudományok egyes részekben szerencsésen miveltetének.

L. Histoire littéraire de la France par les Religieux Benedictins de la congregation de S. Maure. Paris, 1733 'st. 16. kötet 4. rétbén.

G. HENRY Histoire de la langue françoise. Paris, 1811. 2. darab. 8.

Les Poètes françois suivant l' ordre chronologique depuis le XII. siècle jusqu' à Malherbe etc. par. M. R. AUGUIER. Paris, 1824. 6. darab, 8.

Cl. P. GOUJET Bibliothèque françoise. Paris. 1741 'st. 18. darab. 12.; J. F. DE LA HARPE Lycée. Paris. 1819. 16 darab 8.; (A. A. BARBIER) Nouveaux supplémens. Paris. 1818. 8.; J. L. BOUCHARLAT Cours de littérature. Paris. 1826. 2 darab, 8.; VILLEMMAIN Cours de littérature. Paris. 1828. 8.; J. JOS. DUSSAULT (szül. 1769, † 1824) Annales littéraires. (1800 — 1817) Paris. 1818 'st. 5 darab, 8. — D' ALEMBERT Histoire des membres de l' académie françoise morts dep. 1700 jusqu' en 1771. Paris. 1787. 6 darab, 12.; J. S. ERSCH La France litt. 1771 — 1796. Hamb. 1797 'st. 3 darab, 8.; és Supplémens. I.

II. 1802 'st. 2 darab, 8.; A. A. BARBIER *Dictionnaire des ouvrages anonymes et pseudonymes*. Paris. 1806—1824. 4 darab, 8.; A. MAHUL *Annuaire Nécrologique*. Paris. 1820 'st. 8. — J. M. QUERARD *Bibliographie moderne de la France*. Paris. 1826. 8.; BEUCHOT *Bibliographie de la France*. 1811 'st. 8.

Különösen a' falusi iskolákról I. Ch. DUPIN *Effets de l'enseignement populaire sur les prospérités de la France*. Paris. 1826. 8.; *Journal de l'instruction publ.* red. p. AMAR etc. Paris. 1827; *Revue de Paris* 1831, az augusztusi és szeptemberi füzetekben. Az 1834diki Társalkodó' 99dik számát 's a' Tudományos Gyűjt. 1835-dik folyamatajának XI-dik kötetét a' 3—49. lap.

II. A' NYELV.

A' francia nyelv, melly már előbb a' régi classicusok' munkáinak számos fordításai és sok jeles hazai írók' eredeti szüleményei által nem csekély mértékben gyarapították, a' Richelieu által 1635ben alkotott francia academiában bizonyos felső törvényhatóságot talált, a' mit ez nemcsak a' fővárosban létének 's a' királyi védelemnek, hanem annak a' körülménynek is köszönt, hogy tagjai legnagyobb részént nagyon jeles elmék voltak, 's remek munkákat irtak. Azonban e' nagy tekintet jó idején megtámadtatott, a' 18dik században pedig lerontatott, minthogy gyakran olly jogokat sértett meg, melyek az elmétől igazságtalanság nélkül el nem idegeníthetnek.

A' nyelv' történeteinek leírására nézve *Fanchet* († 1601) és *Pasquier* († 1615) jeles érdemeket szerzettek magoknak. A' nyelvtanítók' száma legio; a' legjelesebbek közé tartoznak *Regnier des Marais* 1705, *Restant* 1730, *Girard* 1747, *Wailly* 1754, *Mozin* 1802. *Girard* a' hason-értelmű szókról is jeles munkát irt, mellyet *Beauzée* 1788.'s *Guizot* 1801. és 1809. újra kidolgoztak. — A' szótárok között soká határtalan tekin-

tettel birt az, mellyet a' franczia academia 1694ben két foliantban kiadott, 's melly azóta is sokszor bővítésekkel, különösen legújában 1835ben kiadatott. (L. Tudománytár' VIII dik kötetét l. 223). E' mellett figyelmet érdemelnek azok is, mellyeket *Richelet* 1759. három foliantban, *Furetière* 1724. négy foliantban, *Schwan* 1811. négy octavban, *Mozin* 1811. négy quartban készítettek. *Fabre de Vaugelas*, *Bouhours*, *Menage* és legújában *Pougens* is, fontos vizsgálódásokat irtak a' nyelvről, valamint *Gonidec*, *de Sauvages*, és *Beronie* 's egyebek jeles szótárokat némelly dialectusokról.

III. A' KÖLTÉSSÉG ÁLTALÁBAN 'S IDŐREND SZERINT.

A' költészség, melly mint a' miveltebbek' társalkodási időtöltése, már az elébbeni századokban is divatozott, I. Ferencz' idejében részént régl görög és romai, részént olasz példányok után mivelteték. A' régiek iránti tisztelet annál inkább nevedék, mennél jobban 's tudományosabban kimiveltetett az izlés; de egyszersmind a' spanyol literatura sem kevés befolyást nyere, a' nélkül mindazáltal, hogy az énekekben 's elbeszélésekben a' régi nemzeti izlés és szabás elhagyott volna. *Malherbe* a' költészségnek nagyobb tökéletességet kezdé adni, melly abban állott, hogy a' nyelv' tisztaságára 's a' művészeti külső formára nagyobb gond fordítottatott. XIV. Lajos' százada, ez a' sok oldalú tapasztalás', nemesebb önérzés' és meggazdagodott képzelő erő' következménye, nagyon bővelkedett az elme' mindenféle szüleményeivel, 's a' 18dik század' közepétől fogva érte el az angol szellem' segítségével tökéletességének legmagasabb fokát. Ez a' művészeti tökély uralkodóvá leve 's a' legújabb időben sok írók által erkölcsi erőt 's érettséget és világpolgári tekintetet nyert. Dalok, epigrammák, levelek, elbeszélések, gunyiratok, rajzoló és tanító versezetek, — ezek a' költészségnek azon nemei, mellyeket a' Francziák legszerencsésebben miveltek. A' színjátékokra nézve is saját érdemmel bírnak; az ünnepélyes lyrai munkákban, a' románczban, a' pásztori versekben

kevesebbet, az eposban pedig legkevesebbet tettek. L. *Annales poétiques*. Paris. 1778-tól fogva. 40. 12.

A' 16dik századra nézve MAROT a' vezér, ki 1495. szül. és 1544 halt meg, 's kiról az epigrammákban 's elbeszélésekben sokáig uralkodó írásmód is neveztetett. Ehhez kapcsolták magokat DOLET († 1546), MELLIN DE S.-GELAIS († 1548), a' navarrai királyné MARGIT († 1549); LABÉ Luiza († 1566), és mások sokan, kiknek elmebéli szüleményeik népdalokká váltak, és több gyűjteményekben öszveszedettek.

JODELLE († 1573) régi és olasz példányok szerint szorosabb szabályosságot hozza be, 's a' műformájú szinjátékok' alkotója leve. RONSARD (szül. 1525, † 1585) tudós mesterkélései 's újításai által egy költészi oskolát nyita, mellyhez egyebeken kívül DU BELLAY († 1560) és BAIS († 1592) tartoznak. A' magok' idejében TYARD, SCÉVOLE DE S.-MARTHE, TAHUREAU, NEVEU Magdolna és ennek leánya DES ROCHES Katalin sem kevés tekintettel birtak. Az idejbéli történeteket DE BÈZE, ez a' nagy theologus elmésen gunyolta.

A' 17dik század' elején az előbb zsoldárokat 's öregségében szerelmes verseket író DES PORTES (szül. 1546, † 1606) 's VAUQUELIN DE LA FRESNAYE († 1606) legelőbb használtak az eklogákban és satyrákban spanyol példányokat. Ezek után következének REGNIER, a' velős gunyköltész (szül. 1773, † 1613), COURVAL SONNET, VIAUD. — A' nyelvbéli és rythmusi szabályosságra nézve a' lyrai költész MALHERBE (szül. 1556, † 1628) remek példány leve; őt követék MAYNARD és GODOLIN. — A' bohóskodó SCARRON (szül. 1598, † 1660) az olasz és spanyol literaturákat használá. RACAN († 1670) a' pásztori versekben szerze magának hirt.

A' francia nemzeti literatura' arany idejében a' 17dik század' második felében számtalan elfelejtett 's elfelejtést érdemlő között jelesek és példányul szolgálhatók is nagyon sokan vagynak. Az apróbb darabokban legnevezetesebbek a' következők: DE LACHAPELLE (szül. 1626, † 1686) ki Bachaumonttal együtt igen kellemesen festő uta-

zást irt részént versben, részént prosában; DESHOULIÈRES-né asszony és a' leánya, THERÉZ, kik dalokban 's különösen pásztori versekben jeleskedtek; DE LA FONTAINE (szül. 1621, † 1695), kit a' természeti könnyüségü 's élénkségü mesélésben 's elbeszélésben még eddig senki sem haladott felül; BOILEAU-DÉSPRÉAUX (szül. 1636, † 1711) a' régi classicusok' igen józan és gondos utánozója, 's azoknak tisztelői között törvényadó tekintettel bíró; a' szeszélyesen enyelgő DE LA FARE DE CHAULIEU és DE SENECE, ki mint epigrammairó is említést érdemlő; végre DE LA MOTTE, kitől énekek, idyllionok, mesék, szindarabok is maradtak fen.

A' 18dik században különös kiemelést érdemel VOLTAIRE (szül. 1694, † 1778), ez a' sok nagy talentumokkal és sok ismeretekkel, de nem tulajdonképi tudóssággal bíró nagy elme, a' korszellemnek szerencsés felfogója 's egész' a' mi időnkig hatalmas kormányzója 's terjesztője, az angol szabadlelkűség' előmozdítója, az emberiség' jogai' ékesszósólója, az önkényi visszaélések' 's mindennemű előítéletek és babonák' merész megtámadója és rontója, kit tudományos munkálkodásának sok oldalúságára, terjedelmére és tartósságára nézve még eddig senki utól nem ért. Ez mint költész a' könnyebb lyrai játékokban, epistolákban, epigrammákban, oktató költészetekben 's elbeszélésekben nemzete' első költészei között fénylik; az eposban Henriasával egy maga pár nélkül áll; a' szomorujátékban elődeinek minden jeleségeit egyesíté; sok prosai munkáinak nagy részében ugyan siker népszerű bölcselkedést, alaptalan történettudást és kárhuzatos könnyelmű csufolódást mutat; de sokakban nagyon kellemesen oktató 's mindenütt nagy mértékben elmés.

Ezen kívül még a' következők is nevezetesek: ROUSSEAU Keresztelő János († 1741), RACINE Lajos († 1764), MONCRIF († 1770), PIRON (szül. 1689, † 1773), AUBERT († 1776), IMBERT († 1790), COLARDEAU († 1776), BERNARD († 1776), GRESSET († 1777), DORAT († 1780), DUBOCCAGERÉ ASSZONY (szül. 1710, † 1802), POMPIGNAN (†

1784), THOMAS († 1785), WATELET († 1786), BERNIS (szül. 1715, † 1794), SAINT-LAMBERT († 1803), LÉONARD († 1793), CHAMFORT (szül. 1741, † 1794), FLORIAN (szül. 1755, † 1791), herczeg NIVERNOIS († 1798), DE LA HARPE († 1803), LE BRUN Dienes (szül. 1729, † 1807), LE BRUN Károly Ferencz (szül. 1739, † 1824), BOUFLERS (szül. 1737, † 1815), DE LILLE (szül. 1738, † 1813, PARNY († 1814), LEGOUVÉE († 1812), FONTANES (szül. 1761, † 1821), CASTEL, GUDIN, LA LANNE, ROUCHER († 1794), RIOUFFE († 1813), CHENIER (szül. 1764, † 1811), DE LISLE (szül. 1760), DESAUGIER (szül. 1772, † 1827).

A' még most is élők közül pedig kijegyezetést érdemelnek: DE LAMARTINE, LEVOL, DELAVIGNE, DE BÉRANGER, DEBRAUX, VINNET, LAMARQUE, VICTOR HUGO, SCRIBE, 'sat. Ezeknek nagy részéről mindjárt lesz a' külön szakaszokban is szó.

L. Annales poétiques ou Almanac des Muses depuis l' origine de la poésie française. Paris, 1776 'st. 12.

S.-MARC-GIRARDIN et PH. CHASLES Tableau de la littérature fr. au XVe siècle. Paris, 1829. 8;

C. A. STE-BEUVE Tableau de la poésie fr. et du théâtre françois au XVI. siècle. Paris, 1828, 2 darab 8.

Histoire littéraire du siècle de Louis XIV. par Claude François LAMBERT († 1765). Paris, 1751, 3 Vol. 4.

Les deux ages de gout et de génie françois par DIXMERIE. Paris, 1769, 8.

Mémoires pour servir à l' histoire de la littérature, par Charles DE MONTENOY-PALISSOT. Paris, 1775, 12.

Les trois siècles de la littérature française, ou tableau de l' esprit de nos écrivains depuis François I. jusq' à 1772. Par M. l' Abbé de CASTRES. Paris, 1773. 3 Vol. 12. ed. 4. à la Haye. 1779. 4. Vol. 12.

Le tableau historique des gens de lettres (par l'Abbé LONGCHAMPS) Paris, 1767—1773.

Necrologue des hommes célèbres de France. Paris. 1767 'st. 12.

F. GUIZOT Vies des poètes françois du siècle de Louis XIV. Paris, 1813, 3 darab 8.

IV. KÜLÖNÖSEN. 'S A' KÖLTÉSZETEK' OSZTÁLYAI SZERINT.

A' Mese.

A' mesében a' leleményességre 's az előadás' könnyűségére és mesterkéletlenségére nézve LA FONTAINE még eddig utól nem ért mester és követésre méltó példány, noha nyelve nem bir a' XIVdik Lajos' századabeli classicus költészek' teljes tisztaságával. Sokan utánozták őtet, kik között LE NOBLE, DE LA MOTTE és RICHER legnevezetesebbek. AUBERT vala az első, ki LA FONTAINE' előadása' módjától eltávozván, bölcselkedési magasabb tanuságokat próbála alkalmas szerencsével apologusokba öltöztetni. De az utána következtetett meseírók ismét LA FONTAINE' előadása' módját utánozzák a' nélkül, hogy őtet elérték volna. Illyenek valának DORAT, IMBERT, DIDOT. Csak FLORIAN ada e' részben olyan darabokat, mellyekkel LA FONTAINENEK épen nem áll utána.

L. Jean DE LA FONTAINE Fables, par Mr. COSTE.

Paris, 1757. 2 darab. 12.; és ismét 277 rézmet-széssel MONTENAUULT által. Paris, 1755. 4 darab. fol. Oeuvres. Paris, 1818. 6 darab. 8.

Eustache LE NOBLE (szül. 1643, † 1711) Oeuvres, par BRUNET. Paris, 20 darab. 12.

Antoine HOUDART DE LA MOTTE (szül. Párisban 1674. † 1731) Fables. Paris, 1719. 4. Oeuvres. Paris, 1754. 10 darab. 12.

Henri RICHER (szül. Longueuilben 1685, † 1748) Fables. Paris, 1748. 2 darab. 12.

Jean Louis AUBERT Fables nouvelles. Paris, 1764. 12.

Claude Joseph DORAT Oeuvres. Paris, 1779. 9 dar. 8.

Barthelemi IMBERT Recueil des fables nouvelles. Paris, 1773. 12.

- DIDOT** Essai de fables nouvelles. Paris, 1786. 8.
Chevalier DE FLORIAN Oeuvres. Paris, 1786—90. 9 darab. 18., és 1789. 5 darab. 12. Oeuv. compl. Paris, 1824. 13 darab. 8.

Költészi elbeszélés és allegoria.

A' vig elbeszélésben LA FONTAINE csaknem még szerencsésebb példány leve, mint a' mesében, éllettel, kellemmel, természetiséggel, pajkossággal 's elmésséggel teljes, 's művészi tekintetben csaknem hijánytalan; vajha erkölcsi tekintetben is ilyen volna! Utánozói számtalanok támadtak, kik a' nélkül hogy jó tulajdonságaiban vele mérkezhethének, hibáiban ötöt felülhaladák, még pedig azok is, kik vig elbeszéléseiknek legnagyobb költészi becset tudtak adni, mint p. o. VERGIER, GRÉCOURT, PIRON, VOLTAIRE és DORAT. Csak ARNAUD, COLARDEAU és AUBERT távoznak el az idejekbeliek' romlott izlésétől, 's a' komoly elbeszélésekben gyakorlák magokat, habár kevesebbé szembetünő költészi talentumokkal is.

ROUSSEAU Keresztelő Jánosnak és VOLTAIRENEK allegoriai elbeszéléseik is, mellyekben különféle hasznos igazságokat szerencsésen festettek, erkölcsi tekintetben feddhetetlenek, noha művészi érdemökre nézve gyakran távol maradnak az allegoria' ideáljától.

- L.** Recueil de contes en vers. Paris, 1778. 4 dar. 12.
Jean DE LA FONTAINE Contes et Nouvelles. Paris, 1763. 2. darab. 8.
Jaques VERGIER (szül. Lyonban 1657, † 1720) Contes nouveaux et poésies diverses. Amst. 1743. 3 darab. 12.
Jean Baptiste Joseph VILLARS DE GRÉCOURT (szül. Toursban 1683 előtt, † 1743) Oeuvres diverses. Paris, 1761. 4 darab. 12.
Alexis PIRON Oeuvres. Paris, 1775. 8 darab. 12.
VOLTAIRE Les Contes de Guil. Vadé, 1. Oeuvres de Voltaire. Paris, 1820. 60 kötet. 8.

DORAT I. Oeuvres.

François Thomas Marie DE BACOUARD D' ARNAUD
Elfride; — Elvire. Paris, 1754. 8.

Pierre Charles COLARDEAU Les hommes de Prométhée,
conte en vers. Paris, 1775. 8. és Oeuvres. Pa-
ris, 1803. 4 darab. 18ad rétbén.

J. L. AUBERT Psyche. Paris, 1769. 12.

Jean Baptiste ROUSSEAU (szül. Párisban 1671) Oeuvres.
Paris, 1753. 4 darab. 12.

VOLTAIRE Temple de gout; Macare et Theleme. I.
Oeuvres.

Pásztori költészség.

Ebben a' francia költészek legkevesebbé valának szerencsések. A' pásztori költészségbe RONSARD már a' jó izlés' hajnalásakor allegoriát vegyíte, 's a' királyi udvarbeli erkölcsöknek 's eseményeknek arcadiai öltözetet ada; de RACAN 's az utána következők igazabb utra térének. Maga RACAN a' falusi természetet, egyszerűséget 's egyéb szokásokat türhető szerencsével rajzoló; DESHOULIÈRESné asszony többnyire a' régi pásztori költészeket részént fordítá, részént utánozá; 's míg ezen példányokat el nem hagyta, addig a' természethez hiv marada. SÉGRAIS minden elődeinél jobban eltalálá a' pásztori költészet' természetét, noha ő sem került el minden czifrázást. Annál inkább eltávozék e' költészet' természetétől FONTENELLE, mind az erkölcsök' festésére, mind a' nyelvre nézve. Utóbb GRESSET ismét vizatére a' régi pásztor költészek' utánozására; LÉONARD, BERQUIN és LE CLERC Gessnert vevék példányul, de nemzetöknek keresztet és mesterkéltséget izlésétől, melly a' természettel 's falusi és pásztori erkölcsökkel ellenkezik, nem tudtak egészen eltávozni. Általában úgy látszik, hogy a' francia nyelv alig válhat meg a' finom társalkodás' mesterséges módjától, melly a' természeti egyszerűségnek festéséhez nem jól illik.

- L. Pierre DE RONSARD Oeuvres. Paris, 1629. 9 darab. 12.
- Honorat DE BEVIL marquis DE RACAN Les bergeries ou Artenice. Paris, 1625. 8. Oeuvres. Paris, 1624. 2 darab. 12.
- Oeuvres de Madame et Mademoiselle DESHOULIÈRES. Paris, a' forradalom' Sdik esztendejében. 2 darab. 8.
- Jean Rénaud DE SÉGRAIS Oeuvres diverses. Amst. 1723. 2 darab. 8.
- Bern. le Bouvier DE FONTENELLE Poésies pastorales. Amst. 1716. 12. Oeuvres, à la Haye 1727. 6 darab. 12.
- Jean Baptiste Louis GRESSET, Oeuvres. Amst. 1755. 2 darab. 12.
- Nicolas Germain LÉONARD Poésies pastorales. Paris, 1771. 8. Idylles et poemes champêtres. Paris, 1786. 2 darab. 12. Oeuvres. Paris, 1787. 8. és ismét Paris, 1798. 3 kötet, 8.
- BERQUIN Idylles. Paris, 1774. 12.
- J. B. LE CLERC, Mes Promenades, ou Poésies pastorales. Paris, 1786. 8.

Oktató költészség.

A' francia oktató költészek között első helyet érdemel BOILEAU a' *költészségről* irt munkájával, mellynek sok jelességeit még irigyei sem tagadhatták. Csak VOLTAIRE érte el őt némelly oktató költészeteiben; a' többiek kisebb vagy nagyobb mértékben hiányosabban. WATELET' költészete a' festészségről nem egészen csinos nyelvvvel 's nem egészen helyes verseléssel van írva. Az ifjabbik RACINE' két oktató költészetei a' *vallásról*, és a' *kegyelemről*, azt mutatják ugyan, hogy az író a' nem jól választott tárgyat érzékileg 's elmésen tudta kidolgozni; de a' tárgy' szárazságán kívül a' mértékes periodusok' egyformasága által is unalmat okoz. DORAT szerencsésebben 's kellemesebben irt a' *színészségről*. LEONARD, FLORIAN és FONTANE is a' jobb oktató költészek közzé tartoznak.

Cardinalis BERNIS' és S.-LAMBERT' rajzolva oktató költészeteik nem igen emelkednek feljebb a' középszerűségénél, de annál szebb rajzolatok találhatnak DELILLE' oktató költészeteiben, mellyekkel magának méltán szép hirt 's nevet szerzett. LEGOUVÉE is több rendbeli rajzó költészeteket irt.

- L. Nic. BOILEAU-DÉSPRÉAUX Oeuvres, avec le commentaire de Mr. DE MAIZEAUX, Dresde, 1767. 4 kötet. 8. 's újabban avec un commentaire, par de S.-SURIN. Paris, 1821 'st. 4 köt. 8.
- VOLTAIRE Discours sur l' homme; la religion naturelle; le désastre de Lisbonne 'st. 1. főntebb Oeuvres.
- Claude Henri WATELET L' art de peindre. Amst. 1761. 12.
- Louis RACINE La religion; La grace; 1. Oeuvres. Paris, 1808. 6 darab. 8.
- Claud. Jos. DORAT La déclamation théâtrale, la tragédie, la comédie, l' opéra et la danse. L. Oeuvres, 1. főntebb.
- François Joachim DE BERNIS Oeuvres. 1797. 2 kötet. 12.
- S.-LAMBERT, Poésies. Paris, 1795. 2 kötet 18ad rétbén.
- LÉONARD Oeuvres. Paris, 1798. 3 kötet. 8.
- DELILLE Oeuvres complètes. Paris, 1825 'st. 16 kötet 8.
- LEGOUVÉE Oeuvres. Paris, 1826. 3 kötet 8.

Gunyoló költészség.

A' prosai gunyiratban az izlés' hajnalásakor RABELAIS nagy mester vala; csufolódása különösen a' szerzetes barátokat 's az idejebeli nevetséges erkölcsöket és szokásokat rajzolta allegoriákban; 's kétségkívül nagyon érzékenyen sebesített, minthogy a' parlament és Sorbonne is kikeltek ellene, és Gargantuájának némelly cynicus helyeiből alkalmat vettek munkái' letiltására. De ezek

utóbb magok szerint is kevesebbé érthetőkké lettek, 's azért érdekökből sokat vesztek.

RÉGNIER, bármily velős is, nem győzhette le egészen a' maga idejebeli nyelvnök és társalkodási beszéd-módnak minden nehézségeit, 's azért a' romai gunyirók' utánozásában legnagyobb nyeresége csak az volt, hogy BOILEAU-t alkotta 's nevelte. Ebben Horác' gunyolódása újra felébredett; mert mind gunyirataiban, mind leveleiben, a' politikai, polgári, tudományi és erkölcsi kép-telenségeket 's gyarlóságokat igyekezett orvosolni. A' 18dik században PARNY is jó szeszélyes gunyiratokat ké-szített.

L. RABELAIS (szül. 1483, † 1553) La vie très horri-fique du grand Gargantua père de Pantagruel. Oeuvres ed. DUCHAT Amst. 1711. 5 darab. 8.

RÉGNIER Satyres et autres Oeuvres. Paris, 1750. 2 darab. 12.

Nic. BOILEAU-DÉSPRÉAUX Oeuvres, l. főntebb.

PARNY Oeuvres. Paris, 1808. 5 kötet 18ad rétbén; és Oeuvres inedites. Paris, 1827. 18.

A' következő című parodiák is említést érdemelnek: SCARRON Virgile travestie, l. Oeuvres. Amst. 1755. 9 darab. 12.

Pierre Charles DE MARIVAUX (szül. Párisban 1688, † 1763) L' Iliade travestie l. Oeuvres. Paris, 1758. 7 darab. 12.

MOREAU La Henriade travestie, à la Haye 1746. 12. Parodies du nouveau théâtre italien. Paris, 1731—1735. 4 darab. 12.

Költészi levelek.

A' francia nemzeti lélek' élénksége 's beszédessége eleitől fogva kedvelte a' költészi leveleket; de csak GRESSET hozta be ezekbe az olly igen tetsző könnyüséget. BOILEAU' levelei oktatók, ROUSSEAUÉI epekedők, CHAULIEUÉI csinatlanok, az ifjabb RACINEÉL esetlenül bölcselkedők, a' cardinalis BERNISÉI kitetsző bélyeg nélküliek

voltak. GRESSET mindezeket felülhaladta könnyen 's mesterkéletlenül csevegő 's játszó enyelgésével, mellyben őtet DORAT, SEDAINE ÉS DE PEZAY követték. Azonban a' költészség' e' nemében VOLTAIRE adott legjobb remekket.

L. BOILEAU, ROUSSEAU, RACINE, BERNIS, DORAT, VOLTAIRE, föntebb.

Guill. Amf. DE CHAULIEU Oeuvres. Paris. 1750. 2 darab. 12.

Jean Michel SEDAINE (szül. Párisban 1719, † 1797) Oeuvres. Paris 1775: 8.

MASSON DE PEZAY († a' maga jószágán Blois mellett 1777) Lettre d' Alcibiade à Glycère, suivie d' une lettre de Vénus. Paris, 1764. 12. Le Potpourri, épître de DORAT, suivie d' une autre épître de l' auteur de Zélis au bain (DE PEZAY) Genève. 1764. 8. 'st.

Elegia és Heroidák.

Az elegia, mint a' fájdalom' és szerelem' szende érzéseinek természeti 's tiszta kifejezése a' francia irodalmában még ezután várja a' remekeket. DE LA SUZE grófné és DESHOULIÈRESné asszony még legtöbb 's leghelyesebb érzést mutatnak elegiáikban, de ezek sem emlegettetnének már, ha a' Francziák a' költészség' e' nemében nagyon szegények nem volnának.

FONTENELLE elegiák helyett heroidákat próbált írni; de sem ő, sem COLARDEAU ÉS MERCIER, kik őtet e' részben követték, nem tudák a' szenvedélyek' nyelvét eltalálni, mellyeket nálók is a' mesterkelt érzés majd dühösséggé majd érzékfeletti tulsággá változtat.

L. Henriette de Coligny comtesse DE LA SUZE († Párisban 1673) Pièces galantes. Trevoux 1725. 4 darab 8.

Antoinette DESHOULIÈRES I. föntebb.

Collection d' héroïdes et pièces fugitives en vers de
MSS. DORAT, PÉZAY, BLIN, DE SAINT-MORE,
COLARDEAU, LA HARPE et autres. Liège 1769.
6 darab 12.

FONTENELLE, COLARDEAU, I. föntebb. MERCIER
(szül. Párisban 1740) Oeuvres. Amst. et Paris
1776. 2 darab 8.

Lyrái költészség.

MALHERBE, mint már említém, az odában a' jobb
izlésre utat nyitott, 's azóta a' lyrái költészségnek min-
den nemeiben sokan különbözteték meg magokat.

A' magas odában 's a' hymnuszban csak az idősbík
RACINE-t, 's részből POMPIGNAN-t lehet szerencséseknek
tartani; az ifjabbik RACINE már sokkal hátrább áll, mint
ők. Általában a' francia költészeknek csaknem lehe-
tetlen nagy lelkesedéssel magasan repülni, minthogy
nyelvök erre nézve több tekintetben keskeny korlátok
közzé van szorítva.

A' bölcselkedési odában az idősebb ROUSSEAUNAK,
RACINENAK 's GRESSETNEK legalább némelly próbáik meg-
állhatnak a' kritiká előtt, de THOMAS' nyelve felesleg
pompás.

A' könnyü dalok, a' vidámság és öröm' enyelgései,
a' szerelemmel, borral 's az élet' egyéb kellemeivel ját-
szó énekek, epigrammi elmésséggel 's a' nélkül járó tré-
fálások, a' könnyü verseléssel irt pajkos ötletek 's csin-
talankodások felette nagy számmal találtnak a' francia
literaturában. Effélet csaknem minden jeles költész irt.
Legnagyobb hirt szereztek magoknak: DE LA FARE, LAI-
NEZ, CHAULIEU, GRESSET, VOLTAIRE, CHAMFORT, FLO-
RIAN, LE BRUN DIERES, BOUFLERS, DELILLE, RIOUFFE,
DE LISLE, DESAUGIER, DELAVIGNE, BERANGER, DEBREAUX,
VINNET, 'st.

L. François DE MALHERBE Oeuvres. Paris. 1757. 3
darab. 12.

Jean Baptiste ROUSSEAU Odes sacrées; Oeuvres. Pa-
ris, 1753. 4 darab 12.

- Jean Jaques LE FRANC marquis DE POMPIGNAN Poésies sacrées. Paris, 1768. 8.
- Louis RACINE Oeuvres. Amst. 1750. 6 darab 12. és 1. l. főtebb.
- Antoine THOMAS Oeuvres. Amst. 1766. 8.
- Alex. LAINEZ (szül. Chimayban 1650, † Párisban 1710) Oeuvres, à la Haye 1753. 8. ed. Cronégk. Erlang. 1756. 8.
- Charles Auguste marquis DE LA FARE (szül. 1644) Oeuvres. Paris 1755. 2 darab. 12.
- Guillaume Amfrye DE CHAULIEU (szül. 1639) Oeuvres. Paris, 1750. 2 darab 12.
- Jean Baptiste Louis GRESSET l. főtebb.
- VOLTAIRE l. Oeuvres l. főtebb.
- CHAMFORT Oeuvres. Paris, 1808. 2 darab 8.
- FLORIAN Oeuvres compl. Paris, 1824. 13 kötet 8.
- Ponce Denys ECOUCHARD LE BRUN Oeuvres. Paris, 1813. 4 kötet. 8.
- BOUFLERS Oeuvres. Paris, 1805. 2 kötet. 8.
- DELILLE l. főtebb.
- DE LISLE, az ismeretes marseillei hymnus' szerzője, l. Cinquante chansons françois. Paris, 1825.
- DELAVIGNE Trois Messéniennes nouvelles. Paris, 1824. 8.
- BÉRANGER Chansons 1826. 2 kötet 18ad rétbén.
- DEBRAUX Chansons nationales. Paris, 1826.
- VINNET Oeuvres. Paris, 1827. 2 kötet 18ad rétbén.
- A' lyrai költészeteknek számos gyűjteményei vannak. Illyenek a' következők:
- Recueil de toutes les chansons nouvelles. Lyon 1555.
- Recueil de chansons. Paris, 1572. — Recueil des plus belles chansons, par WALCURT. Amverp. 1576. — Sommaires de tous les recueils de chansons. Paris, 1576. — Recueil des plus belles pièces de poètes françois depuis VILLON jusqu' à BENSERADE. Amst. 1752. 6 darab 12. — Nouveau recueil de chansons françois. Paris, 1732. 6 kötet 8. — Recueil de chansons choisies, à la

Haye 1736—1746. 8 kötet 12. — Recueil de Parnasse. Paris, 1743. 4 kötet. 12. — Choix de poésies morales et chretiennes par FORT DE MORINTERE. 1739. 3. kötet. — Recueil de Vau-devilles (par Mr. NAU), Paris, 1746. 12. — L'abeille de Parnasse (par. Mr. FORMEY) Amst. 1754. 10 kötet 12. — Trésor de Parnasse (par Mr. VILLENEUVE). Paris, 1762—70. 6 kötet 8. — Elite de poésies fugitives (par Mr. DE BOISJERMAIN). Paris, 1765—70. 5 kötet 12. — L'Anthologie franç. depuis le XIII. siècle jusqu' à présent. Paris, 1765—67. 8 kötet 8. — Chansons joyeuses. Paris, 1765. 2. kötet. 8. — Recueil de romances historiques, tendres et burlesques. Paris, 1767. 8. — Nouveau recueil de romances. Paris, 1774. 2 kötet 12. — Le petit chansonnier. Paris, 1780. 2. kötet. 12. — Encyclopédie poétique 1780. 12 kötet. 8.

Epigramma, sonnet, madrigal, rondeau 's egyéb apró költészetek.

A' francia nemzet' epigrammai elméssége' literatúrájának hajnalától fogva kimeríthetetlen vala; ott csaknem minden költész, egyszersmind epigrammairó is. De a' külsejekre nézve nagyon mesterséges apró ének-nemek, p. o. a' sonnet, madrigal, rondeau, a' jobb izlés' megalapulása után nem sokára nagy részént mivelők nélkül maradtak.

L. Recueil des plus belles epigrammes des poëtes françois depuis MAROT, par BREUGUIERE DE BRABANTE (Richelet). Paris, 1698. 12. Nouveau recueil des epigrammatistes françois anciens et modernes par BRUZEN DE LA MARTINIERE. Amst. 1720. 2 kötet 12. Nouvelle Anthologie françoise. Paris 1769. 2 kötet 8.

A' sonnetről, madrigalról 'st. lássd föntebb az illy czimü munkában: Recueil des plus belles piéces etc.

Hösköltészség.

A' Francziák' régibb próbái a' költészség' e' nemében szerencsétlenül ütöttek ki; még CHAPELAIN sem teve eleget a' várokozásnak, melyet maga felől támasztott. BOILEAU' *Pulpitus* címü vig höskölteményét az olvasó közönség eleinten forró kedveléssel fogadta; noha e' költőnek nem az volt legjobb munkája. — FÉNÉLON' *Telemacja* remek a' maga nemében, 's csak azért nem elégedtek meg vele a' kritikusok egészen, minthogy prosában van irva. VOLTAIRE' *Henriasa* olly hős költemény, mellyben sok szép hely, eposhoz illő felemelkedés és híjánytalan verselés van, de melyet az egészre 's az eposi igaz szellemre nézve még sem lehet tökéletesnek tartani. E' költész az *Orleansi szüz* címü vig hösköltészetben elkerülte ugyan az említett hibákat, de a' benne előforduló botránkozató erkölctelenségekkel 's csufolódásokkal annál méltóbb okot adott a' gáncsoltatásra. Voltaire után BOCCAGENÉ asszony komoly, MOURIER és CAZOTTE vig höskölteményekkel szerzetek magoknak hirt, de a' közepszerüségnél nem emelkedtek feljebb.

L. Jean CHAPELAIN (szül. Párisban 1595, † 1674)

La Pucelle ou la France delivrée. Paris, 1656. 12.

Nicolas BOILEAU-DÉSPRÉAUX I. Oeuvres I. főntebb.

François DE SALIGNAC DE LA MOTTE FÉNÉLON (szül.

Quercyben 1651, † 1715) Les aventures de Télémaque. Amst. 1761. fol.

Franc. Arouet DE VOLTAIRE La Henriade; la Pucelle d'Orléans; I. Oeuvres I. főntebb.

Marie Anne LE PAGE DU BOCCAGE († 1760) La Colombiade, ou la foi portée au nouveau monde. Paris, 1756. 8.

MOURIER Le Richardet. Paris, 1764.

CAZOTTE Ollivier. Paris, 1763. 2 kötet. 12.

A' színjáték általában.

A' színjátéki költészség, melly utóbb erkölcsi és politikai tekintetben olly nagy befolyást mutatott, a

16dik század' végéig a' közönség' elibe' terjesztett mutatványokban csak vallási titkokra 's erkölcsi szabályokra vala szorítva; 's efféle darabok már addig sem kevés számmal jelentek meg. — A' nemzeti játékszín 1592ben álla fel, midőn egy színésztársaság a' vallási titkok' birtokosainak szabadalmát arendában általvette. Ettől fogva különféle darabok, mellyek az erkölcsiség' újabb szellemében, vagy a' régi classicusok', 's a' 17dik század' közepe' táján az Olaszok' és Spanyolok' példányai szerint dolgoztattak, 's részből már régebben házi játékszíneken mutogattattak is, közhelyekre jutának eljátszás végett.

XIV. Lajos alatt a' szomorujáték ROTROU, CORNEILLE Péter, és RACINE János, a' vigjáték ROTROU, SCARRON, és MOLIÈRE, a' daljáték QUINAULT, 's a' bohózat SCARRON által olly művészeti ábrázatot nyerének, melly lényegére nézve azóta is mindeddig megmaradott.

L. Recherches sur les théâtres de France par Pierre François Godard DE BEAUCHAMPS († 1761). Paris, 1735. 3 kötet 4.

PARFAIT Histoire du théâtre françois. Paris 1745 'st. 15 kötet 12.; Annales dramatiques ou Dictionnaire des théâtres. Paris, 1809 'st. 9 kötet 8.; A. W. SCHLEGEL Vorlesungen. 2 darab, 8. — PETITOT Répertoire du théâtre françois. Paris, 1817 'st. 25 kötet 8.; Répertoire général du théâtre françois. 1813. 51 kötet, 12; Théâtre du premier et second ordre. Paris 1818 'st. 67 kötet, 18. — Jul. L. GEOFFROY (szül. 1743, † 1814) Cours de littérature dramatique. Ed. II. Paris, 1825. 6 darab. 8.

A' szomorujáték.

A' műszabályos szomorujátékokat a' régiek' fordításai 's utánozásai által kezdték el JODELLE, TOUTAIN, DE LA TAILLE János és Jakab 'st.; GARNIER a' kart kihagyta, 's regényes tárgyakat is dolgoza. De mindezeknek munkái csak az olvasó közönség' elibe mentek, vagy

legfeljebb házi játékszíneken fordultak meg. — **Rotrou**, ki magát a' régiak és a' Spanyolok szerint mivelte ki, úgy lehet nézni, mint az olly nemesebb szomorujátékok' kezdőjét, mellyek a' közönség előtt mutogattattak. Csakhamar vetélkedő társai levének **DU RYER**, **LE METEL DE BOISROBERT**, **DE LA CALPRENEDE** és **SCUDÉRY**; de a' pályadíjt **CORNEILLE** és **RACINE** nyerek el. Ezek közül az első a' főséges, a' másik az érzékenyítő 's szívgyengítő szomorujátékok' teremtője leve; 's habár az utóbbi műbirálók mind a' kettőben több hibákat találnak is, mint a' korokbeliek találtak, mégis mindenek megvallják, hogy mind a' ketten nagy érdemmel bírnak. Ezeket példányaik gyanánt nézék **CORNEILLE** Tamás, **PRADON**, **CAMPISTRON**, **PECHANTRÉ**, **DE LA TOUCHE**, **CHATEAUBRUN** 's egyebek. **DE LA MOTTE** a' régiektől szolgálai módon függés ellen kikelvén, feljebb becsülé az újabb történetekből vett regényes tárgyakat. **CRÉBILLON** rémítő 's borzasztó benyomásokat igyekezett tenni munkáival, kit **DE BELLOY** 's **LE MIERRE** is követtek. **VOLTAIRE** ismét visszatére sok jelességeivel a' régi-ek' szomorujátéki nyelvéhez, 's **LA HARPE**, **MERCIER**, **CHAMFORT** 's a' politizáló **CHENIER** 's mások az ő nyomdokin járnak, noha kevesebb szerencsével. **DUCIS** Shakespeare-t vivé a' színpadra 's egyes helyeken 's egyes szépségekkel kitünteté magát. A' legújabb időben **ARNAULT**, **ANDRIEUX**, **RAYNOUARD**, **LE MERCIER**, **JOUY**, **DELAVIGNE**, **SOUMET**, **PICHALD**, 's egyebek tevék magokat jelesekké.

Jodelle († 1573); **Rob. Garnier** († 1601); **Jean de Rotrou** (szül. 1609, † 1650) I. Oeuvres. Paris, 1820 'st. 5 kötet, 8.; **J. Mairet** († 1660); **P. du Ryer** († 1658); **Franc. Le Metel de Boisrobert** († 1662); **Gaut. de Costes de la Calprenede** († 1663); **Gge de Scudéry** († 1667); **Pierre Corneille** (szül. 1606, † 1684) Oeuvres de Pierre et Thomas Corneille avec un commentaire de Voltaire. Paris, 1817. 12 kötet, 8; Tho-

MAS CORNEILLE († 1709); Ant. DE LA FOSSE († 1708); Jean RACINE (szül. 1639, † 1699) I. Oeuvres avec les notes par L. Aimé MARTIN, Paris, 1820 'st. 7 kötet 8.; Nic. PRADON († 1698); J. Galb. DE CAMPISTRON († 1723); Nic. PECHANTRÉ († 1708); Guym. DE LA TOUCHE († 1760); és J. B. VIVIEN DE CHATEAUBRUN († 1775); DE LA MOTTE († 1731); Prosp. JOLYOT DE CRÉBILLON (szül. 1674, † 1762) I. Oeuvres, Paris, 1818. 2 kötet 8.; Pierre Laur. BUIRETTE DE BELLOY (szül. 1729, † 1770) I. Oeuvres, Paris, 1779. 6 kötet 8.; Ant. MARIN D' ARGIS LE MIERRE (szül. 1733, † 1793) I. Oeuvres Paris, 1810. 3 kötet 8.; VOLTAIRE (l. föntebb); J. Ant. DUCIS (szül. 1733, † 1816) I. Oeuvres Paris, 1826. 5 kötet 8.; L. Seb. MERCIER († 1814) Théâtre complet. Amst. 1778. 4 kötet 8.; F. J. Marie RAYNOUARD (szül. 1761); Nep. L. LEMERCIER (szül. 1770); E. JOUY (szül. 1769) I. Oeuvres Paris, 1823 'st. 26 kötet 8.; Cas. DELAVIGNE (szül. 1794); SOUMET (szül. 1796).

A' vigjáték.

A' vigjáték többrendbéli egyházi és világi tárgyú bohózatok után a' régiek' és a' Spanyolok' utánozásaiból fejlett ki. A' Spanyolokat különösen ROTROU és SCARRON használák jó foganattal. De csak CORNEILLE és QUINAULT hozának a' vigjátékba jobb izlést, mellyet MOLIÈRE csakhamar olly tökélyre emelt, hogy részént versben, részént prosában irt 's vidáman gunyoló harmincz darabjai az emberi erőtlenségek 's esztelenségek' rajzolására, a' beszélgetésre, 's a' nyelvre nézve most is remekeknek tartatnak, 's nevét a' késő világ előtt is maradandóvá teszi. Utánozói 's követői nem sokára nagyon sokan lettek, p. o. BOURSAULT; de bölcselkedési lelkével 's hü festésü tollával csak kevesén birtak. REGNARD leginkább közelít hozzá, csakhogy a' nevetetésben gyakran a' tulajág megyen. Mellette tisztos helyet foglal el DANCOURT,

ki nevezetesen az alsóbb rendűek' nevetséges oldalait szerencsésen festi, de dolgozatain a' sietés gyakran meglátszik. BARON a' művészség' szabályaiban 's a' világ' eszméretében jártas ugyan, de tréfái sokszor aljasok; LE GRAND pedig tele van köznépi kópéságokkal. DUFRESNY a' kevesebbé szembetűnő nevetséges esztelenségeket csipősen vagdálja 's gunyolja. LE SAGE és MONTFLEURY gyakran spanyol példányokat használnak, de az elsőbb eredeti elmésséggel és szeszélylyel is bővelkedik; DESTOUCHES a' társasági illedelemre gondosan vigyáz, de nem ritkán hidegen moralizál. DE BOISSY és LA CHAUSSÉE érzelmőleg igyekeznek ríkatni; utánozói közül sokan e' részben a' tulságig mennek 's hideg declamatorokká lesznek; MARIVAUX virágos írásmóddal 's erőtetett elmésséggel a' szenvedélyeket apróra eltagolja. PANNARD, PIRON, GRESSET, VOLTAIRE, DORAT, COLLÉ, 's egyebek Molière' művészi jelességeit életre hozzák. DIDEROT erkölcsi családi festéseket próbál a' szinpadra vinni, kit SÉDAINE és MERCIER is követnek. BEAUMARCHAIS a' főbb rendek' romlott erkölceit sokszor elmésen gunyolva rajzolja. FLORIAN, CHAMFORT, DEMOUSTIER, COLLIN D' HARLEVILLE, DUVAL, PICARD, ANDRIEUX, LEMERCIER, DELAVIGNE, ETIENNE, BONJOUR 's mások a' mi időnkben a' régibb vigjátéki oskola' izlését uralkodóvá teszik. Némellyek, p. o. FAGAN, MOUSTIER, MOISSY, PATRAT, CARMONTEL, LE CLERC példabeszédeket öltöztettek színjátékokba. — A' de la Foirei játékszín, hol az írók gazdagon jutalmaztattak, sok csinos hódolatoknak adott életet.

Etienne Jodelle Poésies, Paris, 1574. 4.

CORNEILLE és QUINAULT l. főntebb.

Jean Baptiste POCQUELIN DE MOLIÈRE (szül. Párisban 1620, † 1673) Oeuvres avec un commentaire, par A. AUGER. Paris, 1819. 9 kötet 8. J. TASCHEREAU Histoire de la vie et des oeuvres de Molière. Paris, 1828. 8.

Jean François REGNARD (szül. 1647, † 1709) l. Oeuvres. Paris, 1789. 6 darab, 8.

- J. PALAPRAT († 1721) I. Oeuvres. Paris, 1756. 5 darab, 12.
- Florent CARNOT D' ANCOUR (szül. 1661, † 1726) I. Oeuvres. Paris, 1779. 4 darab, 12.
- Michel BARON (szül. 1562, † 1729) Oeuvres. Paris, 1760. 12 kötet, 12.
- Marc. Antoine LE GRAND († 1728) Oeuvres. Paris, 1779.
- Charles Rivière DU FRESNY (szül. 1648, † 1724) Oeuvres. Paris, 1779. 4 kötet, 12.
- Philippe Néricault DESTOUCHES (szül. 1680, † 1754) Oeuvres. Paris, 1820. 4 köt. 8.
- Louis DE BOISSY (szül. 1694, † 1758) Oeuvres, Paris 1758. 9 kötet, 12.
- Antoine Jacques MONTFLEURY (szül. 1640, † 1685) Oeuvres. Paris, 1739. 3 köt. 12.
- Alain René DE SAGE (szül. 1677, † 1747) Oeuvres. Paris, 1736. 2 kötet, 12.
- Pierre Claude Nivelles DE LA CHAUSSÉE (szül. 1691, † 1754) Oeuvres. Paris, 1762. 5 köt. 12.
- Pierre Charlet MARIVAUX (szül. 1688, † 1763) Oeuvres. Amst. 1754. 4 darab, 12.
- Ch. Fr. PANNARD († 1765) Théâtre et Oeuvres. Paris, 1763. 4 kötet, 12.
- Ch. COLLÉ († 1783) Théâtre 1777, 3 kötet, 12.
- Pierre Augustin CARON DE BEAUMARCHAIS († 1799) Oeuvres. Paris.
- Denys DIDEROT (szül. 1713, † 1784) Oeuvres. Paris, 1818. 7 kötet, 8.
- Michel Jean SEDAINE Oeuvres. Paris, 1775. 9 darab, 8.
- J. Fr. COLLIN D' HARLEVILLE († 1806) Théâtre, Paris, 1809. 4 kötet, 8.
- Alex. DUVAL (szül. 1767) Oeuvres. Paris, 1822. 9 darab, 8.
- L. B. PICARD (szül. 1769, † 1828) Oeuvres, Paris, 1822. 10 kötet, 8.

Christophe Barthélemi FAGAN (szül. 1702, † 1755)
Oeuvres. Paris, 1760. 4 darab, 12.

MOISSY Oeuvres. Paris, 1779. 2 darab, 12.

Claude PARFAIET Mémoire pour servir à l'histoire
des Spectacles de la Foire. Paris, 1743. 2 da-
rab, 12.

Théâtre de la Foire. Paris, 1721. 10 darab, 12. Nou-
veau théâtre de la Foire. Paris, 1730.

Recueil de proverbes dramatiques. Lond. 1785. 16
darab, 12.

A' daljáték.

A' Francziák eleitől fogva kedvelték az éneket 's a' tánczot, azért a' színjátékkal is jó idején, már 1560 körül vegyítették. RONSARD és BAIF már készítettek daljátékokat, mellyekkel a' királyi udvar magát mulatta. PERRIN 1680ban a' francia daljáték' számára, különös szabadalmat nyere, melly nem sokára a' florencziai hangásznak Lullinak, a' hangászati királyi academia' alkotójának, tulajdonává leve. Ezen academia' számára dolgozott QUINAULT, kinek énekes szomorujátéki azóta sem haladtattak felül. De minden efféle darabokban nem a' költészet, hanem a' hangászat vala a' fő dolog. La Motte POINSINET és BERNARD is a' jobb daljátékirók közé tartoznak. Azonban minden efféle daraboknál nem az irók' dolgozatai, hanem a' hangászat, tevék a' fő dolgot.

A' vig daljáték vagy operette, melly a' nemzeti szellemmel legjobban megegyezett, legszerencsésebb előmenetellel dicsekedheték, csaknem minden népszerű játékszíneken uralkodóvá leve, 's nagyon sok költészeket találta, kik a' velek vetélkedő jeles hangászoknál nem valának alábbvalók. Ilyenek a' természetileg vidám LAFONT, az e' nemben classicus AUTREAU, LE SAGE barátjaival együtt, FAGAN, VADÉ, PANNARD, PIRON, SAINT-FOIX. A' népdali jobb izlést utóbb még inkább tökélyesítették BARRE, DE PIIS, FAVART, AUSEAUME, LAUJON,

COLLÉ, SÉDAINE, MARMONTEL, DESFONTAINES, DIEULAFOY, WAFFLARD 'st.

- L. Pierre PERRIN († 1680) Oeuvres. Paris, 1661. 3 kötet. 12.
- Antoine Houdart DE LA MOTTE (szül. 1674, † 1731) Oeuvres. Paris, 1754. 10 kötet. 12. — VADÉ (szül. 1720; † 1777) Oeuvres. Paris, 1758. 4 kötet. 8.
- FAVART († 1793) Théâtre. Paris, 1810. 3 kötet. 8. — AUSEAUME, Oeuvres. Paris, 1757. 8.
- Pierre LAUJON, Oeuvres. 1811. 4 kötet. 8. —
- DESFONTAINES (szül. 1733, † 1825). J. Marie Arn. Mich. DIEULAFOY (szül. 1762, † 1823). Alexis J. M. WAFFLARD (szül. 1787, † 1824).
- MÉNÉSTRIER, des représentations en musique anciennes et modernes. Paris, 1781. 12.
- Bern. DE NOINVILLE, hist. du théâtre de l'opéra en France. Paris, 1757. 8.
- Recueil général des opéras représentées par l'Acad. royale de musique. Paris, 1763. 16 darab. 12. Amst., 1717. 13. darab. 12.
- Histoire de l'opéra bouffon. Amst. et Paris, 1768. 2 darab. 12.
- Histoire du théâtre de l'opéra comique. Paris, 1769. 2 darab. 12.
- Histoire anecdotique et raisonnée du théâtre italien par DES HOUMIERES. Paris, 1769. 7 kötet. 12.
- Castel BLAZE, de l'opéra en France. Paris, 1820. 2 darab. 8.
- Histoire du théâtre de l'opéra comique. Paris, 1769. 2 darab. 12.
- Théâtre de la Foire. Paris, 1721. 10 kötet. 12.
- Théâtre de l'opéra comique. Paris, 1812. 8 köt. 18.

V. A' PROSA ÁLTALÁBAN.

A' prosa a' 16dik század' kezdetében a' lovagi történetekből 's népoktatásokból fejle ki, 's a' művészeti szebb

alaktól még nagyon távol vala; csak néhány emlékiratok és szeszélyes repke levelek tudák magokat természeti könnyűségekkel kedveltetni. De már a' 16dik század' második felében sok tekintetben gazdagíták 's nemesíték azt RABELAIS' elmés gunyiratai, MONTAIGNE' gondolatokkal teljes és természeti könnyűséggel irt próbái, BÈZE István és Tamás' sok ismeretekkel bővelkedő munkái, AMYOTT' jeles fordításai, és számos emlék- és történetírások, mellyek mind tartalmokkal mind előadásokkal magokat egyiránt kedveltetik.

A' 17dik században a' francia academia a' prosának új ábrázatot ada, azt a' grammaticai tisztaságra 's helyesebb előadásra nézve tökélyesebbé tevé, ha szinte a' természeti erő' szabadságának, kivált az olly íróknál, mint VOITURE és BALZAC nem keveset ártott is. VAUGELAS, Curtius' derék fordítója és jeles nyelvtudós, az említett hibát szerencsésen elkerülé. PASCAL és ARNAULT mind a' jobb gondolkozást mind a' helyes előadást nagy mértékben előmozdították. RACINE, BOSSUET, FÉNÉLON, BRUYÈRE, BAYLE, HAMILTON, MASSILLON 's egyebek a' maradék előtt is teljes mértékű példányokká levének. Történetírások, emlékiratok, elbeszélések, románok és regék nagy számmal jelenének meg. A' költészi pompájú prosa, mellyet FONTENELLE divatba hozta, csak kevés ideig bírta tekintettel a' 18dik század' első tizedeiben. Az encyclopaedisták az egyszerű, világos és szabatos előadást, mint a' prosa' lényeges jó tulajdonságát megismerni 's érdem szerint becsülni taníták, 's VOLTAIRE, ROUSSEAU J. J., DIDEROT, BUFFON, BARTHÉLÉMY 's egyebek, még nagyobb tökélyre vivék.

Az ékesszólás vagy szónoklás.

Az egyházi ékesszólásban leginkább megkülönböztetik magokat a' szívet erősen megrázó 's az értelmet nyomosan foglalatatoskodtató BOSSUET, a' beszédeit helyesen elrendelő 's a' dolgokat alaposan fejtegető BOURDALOUE, a' csinos és tiszta előadásu FLECHIER, a' szívre mélyen ható 's nagyon épületes FÉNÉLON, a' nemes egy-

szerűségü 's profétai kifejezésü SAURIN, a' gondolatokkal 's erővel teljes és bibliás előadása MASSILLON.

A' törvényszéki ékesszólást elébb LE MAISTRE, PELLISON és PATRU nemesítették, azután pedig a' két FALON, LAMOIGNON, TERRASSON, COCHIN, d' AGUESSEAU, GERBIER és LINGUET nagy előmenetellel gyakorlották, kik között d' AGUESSEAU legtudományosabb kimiveltetésü 's legvelősebb 's ékesebb előadása vala.

Az 1789diki forradalomnál kezdődő, 's most is folyvást gyakorlott országgyűlési ékesszólásban MIRABEAU, GUADET, VERGNIAUD, BARNAVE, RABAUD DE S.-ÉTIENNE, gróf LANJUINAIS, Foy 's több egyebek példányok gyanánt tartatnak.

Az academiái emlékbeszédek, mellyek nagy részént sok gonddal és csinos tollal dolgoztattak ki, nagy számmal vagynak. Az ilyenek' írói között különös megkülönböztetést érdemel FONTENELLE, e' sok tekintetben első rangú tudós, kinek sok oldalú tudományosságát, elmésséget 's világos és közértelmű előadását utánozói híjában próbálták elérni. D' ALEMBERT sem kevés tekintettel bir szabad nézeteiért, józan ítéletiért, 's szép előadásáért. DORTOUS DE MAIRAN, THOMAS, gróf GUIBERT, BAILLY, LA HARPE, CHAMFORT, 's többen is nem kevésse jelesek e' részben.

L. Jaq. Benigne BOSSUET (szül. 1627, † 1704) Oeuvres. Versailles, 1819. 46 kötet. 8. Lássd L. F. DE BAUSSET (szül. 1748, † 1824) Histoire de Bossuet. Paris, 1814. 4 kötet. 8.

Louis BOURDALOUE (szül. 1632, † 1704) Sermons. Versailles, 1812. 16 kötet. 8.

Esprit FLECHIER (szül. 1632, † 1710) Oeuvres. Nismes, 1782. 10 kötet. 8.

François DE SALIGNAC DE LA MOTTE FÉNELON (szül. 1651, † 1715) Oeuvres. Versailles, 1817 'st. 24 kötet. 8. Lássd L. F. DE BAUSSET Histoire de Fénelon. Paris, 1809. 3 kötet. 8. A. M. DE

- RAMSAY** (szül. 1686, † 1743) Histoire 'de la vie DE FÉNÉLON. 1723. 8.
- Jaq. SAURIN** (szül. 1677, † 1730) Chefs d' oeuvres. Genf, 1824. 4 kötet. 8.
- J. Baptist. MASSILLON** (szül. 1665, † 1742) Sermons. Paris, 1810. 13 kötet. 8.
- Olivier PATRU** (szül. 1604, † 1681) Oeuvres diverses. Paris, 1732. 2 kötet. 4.
- FALON** († 1698) Oeuvres. Paris, 1821. 4 kötet. 8.
- Fr. d' AGUESSEAU** (szül. 1667, † 1751) Oeuvres choisies. Paris, 1819. 6 kötet. 8.
- E. BOINVILLIERS** Principes et morceaux d' éloquence judiciaire précédés d' une histoire de l' éloquence judiciaire en France. Paris, 1826. 8.
- CLAIR et CLAPIER** Barreau françois. Paris, 1820 'st. 8.
- MIRABEAU** (szül. 1749, † 1791) Oeuvres choisies. Paris, 1821. 8 kötet. 8.
- Bern. le Bouvier DE FONTENELLE** (szül. 1657, † 1757) Oeuvres. Paris, 1824. 5 kötet. 8.
- J. le Rond d' ALEMERT** (szül. 1717, † 1789) Oeuvres. 1805. 18 kötet. 8.
- THOMAS** Oeuvres I. föntebb.
- CHAMFORT** Oeuvres I. föntebb.
- LA HARPE** Oeuvres I. föntebb.
- Recueil des harangues prononcées par Messieurs de l' Académie françoise. Paris, 1698. 1709. 2 kötet. 4.
- Recueil des pièces d' éloquence présentées à l' Académie françoise depuis 1671. jusqu' en 1748. Paris, 1750. 2 kötet. 12.
- Recueil de plusieurs pièces d' éloquence et de poésie présentées à l' Académie des jeux floraux. Toulouse, 1725. 12.

Levelek.

A' levelezésben a' társalkodási illendőség, csinos szószaporítás 's ékes könnyűség a' francia íróknál elevenen le van festve. E' nemben elébb példányoknak tartattak

az igen mesterkélő VOITURE és BALZAC, most pedig azoknak tartatnak BABET, SÉVIGNÉ, MAINTENONNÉ és gróf STAELNÉ, RACINE, ROUSSEAU, VOLTAIRE 's mások.

L. Vinc. VOITURE († 1648); J. L. Guez DE BALZAC († 1654) *Lettres choisies de Voiture et Balzac* etc. Paris, 1806. 8.

BABET († 1661) *Lettres de Babet avec celles de Boursault* (szül. 1638, † 1701). Paris, 1738. 3 kötet. 8.

Mar. DE RABUTIN marqs. DE SÉVIGNÉ († 1696) *Lettres*. Paris, 1820 'st. 12. 8.

Fr. d' AUBIGNÉ marquise DE MAINTENON († 1719) *Lettres*. Paris, 1815. 3 kötet. 8.

Gróf STAELNÉ (sz. 1750) *Recueil de lettres*. Paris, 1801. 2 kötet. 12.

Beszélgetés vagy dialogus.

Itt névezetesekké tévék magokat SAINT-RÉAL, FÉNÉLON, FONTENELLE, REMOND DE S. MARD, GALIANI 's egyebek.

L. Cés. VICHARD DE S.-RÉAL († 1692) *Oeuvres choisies*. Paris, 1804. 2. 12.

FÉNÉLON I. főntebb. FONTENELLE I. főntebb.

TOUSSAINT DE S. MARD (szül. 1682, † 1757) *Dialogues des dieux*. *Oeuvres*. Amst., 1749. 5. köt. 12.

Fern. GALIANI († 1787) *Dialogues sur le commerce des bleds* 1770..

Characterfestések vagy rajzolatok.

Minthogy a' Francziák már természetök szerint is nagyon hajlandók az emberi sajátságokat felfogni 's élénken előadni, azért a' characterfestésben sok íróik jelesek, p. o. DE LA CHAMBRE, DE LA BRUYÈRE, TOUSSAINT, DUCLOS, DIDEROT, THOMAS, MERCIER 's legújabbán JOUY 's egyebek; a' gunyolva festők között pedig BÈZE Theo-

dor és István, RABELAIS, LE ROY, SCARRON, 's az ujab-
bak között BEFFROY DE REGNY.

L. Marie CUREAU DE LA CHAMBRE († 1669) Les caractères des passions. Amst., 1658. 4 köt. 12. L'art de connoître les hommes. 1660. 12.

J. DE LA BRUYÈRE (szül. 1639, † 1699) Les caractères de ce siècle. Paris, 1818. 2 kötet. 8.

Fr. Vincent TOUSSAINT († 1772) Les mœurs. Amst., 1748.

Ch. DUCLOS (szül. 1705, † 1772) Mémoire sur les mœurs du XVIII. siècle 1751. Oeuvres. Paris, 1806. 10 kötet. 8.

DIDEROT I. főntebb. — THOMAS I. főntebb.

Seb. MERCIER († 1814) Tabl. de Paris. 1781.

Franc. RABELAIS Oeuvres, avec les commentaires par JOHANNEAU. Paris, 1822 'st. 5 kötet. 8.

Regék, elbeszélések 's románok.

A' regék, elbeszélések és románok alig szmláltathatnak meg, azok már a' 15dik században is nagy számmal vagynak, noha mind a' mellett is, hogy benne sok szerencsés egyes jeles vonatok fordulnak elő, példányok gyanánt nem nézethetnek. PERRAULT, ki a' régiek' tekintete ellen intézett harczáról híres, a' tizenhetedik század' vége felé a' régibb népregéket öszveszedé 's egy gyűjteményben kiadá. — GALLAND és S.-CROIX (1697) az ezer és egy éjszakákat szabadon lefordíták. — D' AUNOY grófné tündéri regéivel nagy kedvességet nyere 's nem kevés utánozókat találá. — HAMILTON e' nemben remekket ira, és S.-RÉAL után ő leve az elbeszélésben kövételre méltó példány. — GOMEZNE' novellái mulattatók, legalább jóval mulattatóbbak mint d' ARNAUD' egyhangu elbeszélései. — MARMONTEL' regéi noha egyes szépségekkel birnak, általában véve nagyon mesterkéltek. — CAZOTRET ékes könnyüségé 's vidámsága kedvetleti. — FLORIAN is sok kellemekkel bir. A' legújabbak között is e' nemben sok jelesek vagynak.

A' román legendákból 's lovagi történetekből származott 's nem sokára politikai czélzásokat mutata, mellyek már d' URFÉ' és még inkább BARCLAY' munkáiban is meglátszanak. Ezek mellett említést érdemelnek GOMBERVILLE, SOREL, CALPRENEDE, SCARRON, MORISOT, VILLARS, d' ALLAIS. — Az újabb izlésü 's az eseményeket és charactereket természetileg festő 's részvételt folyvást nagyobbitó románok' művészi alakításában egyebeken kívül LA FAYETTE grófné és LUSSANNÉ tevék az első biztos lépéseket. A' politikai románokat újra megszeretteté MONTESQUIEU, kinek sok utánozói között GRAFIGNYNÉ csaknem egyedül maga érdemel említést. PREVOST részént angol példányok után a' valóságot próbálá tabuságosan rajzolni, 's ámbár művészi saját érdemmel nem bira is, mégis nagy kedvességet nyere. Őt DUCLOS jóval felülhaladá, de nem sokára maga is egyebektől felülhaladték, mivel az idejebéli erkölcsök az ő szigoru erkölcsi komolyságával nem egyeztek meg. MARIVAUX a' világnak 's az erkölcsöknek festésében nem vala szerencsétlen, de az erkölcsiséget gyakran megsérté, 's mesterkéltséggel írásmódjával is a' természeti könnyüségétől nagyon eltávozik. VOLTAIRE szüntelen' áradó elmésséggel hirdeté az élni tanító bölcsességet; de az erkölcsiség ellen még többször vétett, mint MARIVAUX; a' miben mind a' kettejeket a' buja tollu ifjabb CRÉBILLON még jóval felülhaladta. LE SAGE a' cselszövesés és szeszélyes spanyol eredeti munkákat megnevesítve 's igen kedveltető módon plántálá által mesteri utánazásokkal a' francia nyelvbe. Az ifjabb CRÉBILLON', VOLTAIRE' 's DIDEROT' mohón olvasott románjaikban uralkodó leve az erkölcsöket rontó testiség, mellyet még a' mélyen érző 's az idejebéli eltévedéseket utáló ROUSSEAU sem került el egészen, RÉTIF DE LA BRETONNE pedig, LACLOS, LOUVET 's egyebek egész' a' botránkoztató tulságig vivének. Ezen erkölcsi romlottság ellen nemes indulattal dolgozának utóbb S.-PIERRE, CHATEAUBRIAND, COTTIN, STAELNÉ, SOUZANÉ, POUGENS és mások sokan. Ezek mellett számos kézmívi portékákat is igen sokan küldének a' vásárra a' sok formákba öltöz-

ködő unalmas szószaporító hiu GENLISNÉTŐL fogva LE BRUN-
ig, PICARDIG 's több ezekhez hasonlókig. A' most élő
románirók' nagy része hiven követi a' jobb izlésű régi 's
honi művészi írásmódot, 's a' külföldiek', kivált Angolok'
és Németek' becses munkáit sem kevesen méltatják illő
figyelemre. Vagynak olyanok is, kik, mint p. o. MAR-
CHANGY, a' régi feudális időt ajánlják. — Egyébiránt a' li-
teratura' e' neme még most is folyvást nagyobb tökély
felé siet.

L. Charles PÉRRULT (szül. 1626, † 1703) Contes de
ma mère l' Oye (1697) l. Lettres sur les contes
des fées attrib. à *Pérrault* et sur l' origine de
la féerie. Paris, 1826. 12.

D' AUNOY († 1705) Cabinet des fées 1698. 4 köt. 12.

Ant. HAMILTON (szül. 1646, † 1720) Oeuvres. Paris,
1813. 4 kötet. 8.

S.-RÉAL l. föntebb.

DE LA FAYETTE grófné (szül. 1633, † 1693) Oeuvres
de la comtesse de la *Fayette* et Madame de-
Tencin. Paris, 1804. 5 kötet. 8.

MONTESQUIEU Lettres Persannes, 1721.

Marie DE GRAFIGNY († 1758) Lettres d' une Peru-
vienne, 1747.

MARIVAUX l. föntebb — LE SAGE l. fönt. — VOLTAI-
RE', DIDEROT' munkáit, l. föntebb.

CRÉBILLON l. fönt. — J. J. ROUSSEAU Oeuvres. Ge-
nève, 1781. 25 kötet. 8. és Paris, 1825. 22 kö-
tet. 8.

MARMONTEL (szül. 1719, † 1799) Oeuvres. Paris,
1818 'st. 18 kötet. 8.

FLORIAN l. föntebb.

Jaq. H. BERN. DE S.-PIERRE (szül. 1737, † 1814)
Oeuvres. Paris, 1820. 18 kötet. 18.

F. Aug. DE CHATEAUBRIAND Oeuvres. Paris, 1826 'st.

Anne Germ. DE STAEL († 1817) Oeuvres. Paris, 1819
'st. 18. kötet. 8.

Soph. RISTEAU COTTIN († 1807) Oeuvres, 1820. 5 kötet, 8.

Adèle DE SOUZA Oeuvres, 1821. 12 kötet 12.

Történetírás.

A' történetírók' száma legio, úgy, hogy nehéz közülök a' jelesebbeket kiválogatni. A' tizenhatodik században SEYSSSEL XII dik Lajos' történetírója sokat tett hazája' megismertetése végett; CASTELNAU, BRANTOME, MARGUERITE DE VALOIS, MORNAY emlékiratokat, FAUCHET és PASQUIEUR történetírási vizsgálódásokat hagytak fen. BEZA Theodor a' reformált ekklézsiák', POPELINIÈRE és DU HAILLAN Franciaország' történeteiről készítettek munkákat; D' AUBIGNÉ a' maga idejét és saját életét rajzolta le.

A' tizenhetedik században a' dolgozatokbeli rendelkezést, előadást és nyelvet sokkal nagyobb tökélyre emelék herczeg ROHAN, ROCHEFOUCAULT, cardinalis RETZ, MÉZÉRAY, MAIMBOURG, BOSSUET, RACINE János, FLEURY, VERTOT 's egyebek.

A' 18dik század még több olly nevezetes történetírókat mutat, kik szabadon gondolkodó pragmatismussal magokat megkülönböztetik. Ilyenek ROLLIN, CREVIER, MONTESQUIEU, VOLTAIRE, MABLY, RAYNAL, DE BROSSES, GAILLARD, GARNIER, MILLOT és sok egyebek. Ezek után pedig mások között CLERMONT DE S.-CROIX, BARTHÉLÉMY, LÉVESQUE, RULHIÈRES, KOCH, AGINCOURT, DARU, az ifjabb LACRETELLE, PAGANEL, MIGNET, THIERS, GUIZOT, gróf SÉGUR a' történetvizsgálás' alaposságát az előadás' szépségével még inkább párosították.

ROHAN és cardinalis METZ igen jeles emlékiratoknak, MÉZÉRAY pedig Franciaország' történeteinek írói. — BOSSUET l. föntebb. — RACINE János l. föntebb. — FLEURY egyházi történetet írt, melly 1691től fogva 36. 4ed rétű kötetben jelent meg.

René Aub. DE VERTOT Histoire des révolutions arrivées dans la republique romaine. Paris, 1753.

- 3 kötet, 12. és Oeuvres. Paris, 1819. 5 darab, 8.
- J. Ch. ROLLIN († 1741) Oeuvres avec notes d' A. Letronne. Paris, 1824 'st. 30 darab, 8.
- MONTESQUIEU Oeuvres. Paris. 1819. 8 kötet, 8. és Avec des notes par Th. Regnaud. Paris. 1825. — VOLTAIRE l. föntebb.
- Gabr. BONNOT DE MABLY († 1785) Oeuvres. Paris, 1818. 6 kötet, 8.
- Guill. Th. RAYNAL († 1796) Anecdotes historiques 1753; Histoire des établissemens et du commerce des Européens dans les deux Indes. Genf. 1780. 10 kötet, 8.
- Ch. DE BROSSES († 1777) Histoire de la république Romaine par Salluste. 1777. 3 köt. 4.
- Gabr. H. GAILLARD († 1806) Histoire de François premier. 1766. 4 kötet, 12.; Histoire de la rivalité de la France et de l'Angleterre. Paris, 1771. 1777. 11 darab, 12.
- CREVIER (szül. 1692, † 1765) Histoire des empereurs Romains. Paris, 1750—56. 6 kötet, 4.
- Cl. Fr. Xav. MILLOT († 1785) Éléments de l'histoire générale. Paris, 1772. 9 köt. 12.
- J. J. BARTHÉLÉMY (szül. 1716, † 1795) Voyage du jeune Anacharsis en Grèce. Paris, 1817. 7 kötet, 8.

Az oktató prosa.

Ez a' 15dik században tett jó készülétek 's helyes próbák után annál gyorsabban és szerencsésebben miveltetett ki, minthogy egy felől a' francia nemzet a' tudományoknak életre alkalmazására természete szerint nagyon hajlandó; más felől a' 17dik század' közepétől fogva ott a' tudományos munkák anyanyelven szoktak iratni. Ugyanazért az ide tartozó jó írók is igen nagy számmal vagynak. MONTAIGNE, mint tudós, nagy tapasztalású, nyíltszívű, lelkes író, nemcsak saját nemzetének, hanem más nemzeteknek is tanítójává

leve. L' HOSPITAL, Franciaország' cancellarius, különféle munkáiban ritka tudományt 's igazságszeretést bizonyít. DE LA BOETIE, BODIN, ETIENNE Herik, CHARRON, az élet' bölcsességének tárgyában nevezetes írók. PASCAL, ARNAULD, LE VAYER, ROCHEFOUCAULT, az ügyes tollu BOSSUET, a' szívreható FÉNÉLON, az elmés S.-EVREMOND, a' tévelygések 's előítéletek ellen hatalmasan harczoló BAYLE, FONTENELLE, DE VAUVENARGUES, a' törvények' lelkéről velősen bölcselkedő MONTESQUIEU, HELVETIUS, VOLTAIRE, DIDEROT, d' ALEMERT, a' különösen nagyon erős és velős előadással bíró ROUSSEAU János Jakab, gróf BUFFON, BONNET, S.-PIERRE, CHAMFORT, MIRABEAU, CONDORCET, VOLNEY, gróf d' ANTRAIGUES, BARANTE, PASTORET, SIEYES, MALLETT DU PAN, MOUNIER, d' IVERNOIS, COURIER, CONSTANT Benjamin, BAILLEUL, DE PRADT, BIGNON, GUIZOT, FIEVÉE, gróf MONTLOSIER, és sok egyebek még nagyobb és különfélébb jelességekkel tündökölnek.

L. Michel MONTAIGNE (szül. 1533, † 1592) Essais, 1580. és igen sokszor; utóbb pedig par DUVAL Paris, 1827. 6 kötet, 8.

DE LA BOÉTIE (szül. 1531, † 1563) Traité de la servitude volontaire, MONTAIGNE' munkáival együtt kiadva.

Mich. L' HOSPITAL (szül. 1503, † 1573) Oeuvres. Paris, 1824 'st. 7 kötet, 8. — Oeuvres inédites. 1826. 2 kötet, 8.

Pierre CHARRON († 1603) Oeuvres par DUVAL. Paris, 1827.

Blaise PASCAL (szül. 1623, † 1662) Oeuvres. Paris, 1819. 5 köt. 8.

Ant. ARNAULD († 1694) Oeuvres. Lausanne, 1775. 45 kötet, 4.

BOSSUET l. föntebb. — FÉNÉLON l. föntebb.

S.-EVREMOND († 1703) Oeuvres. Paris, 1740. 10 kötet, 12.

- BAYLE († 1706) Dictionnaire historique et critique. Amst., 1740. 4 kötet. fol.
- FONTENELLE I. fönt.
- LUC. CLAPIER DE VAUVENARGUES († 1747) Oeuvres. 1806. 2 kötet, 8.
- Charl. DE SECONDAT DE MONTESQUIEU (szül. 1689, † 1755) Oeuvres. Paris, 1819, 8 köt. 8; avec des notes par Thomas REGNAULT. Paris, 1826. 8 kötet, 8.
- Cl. Andr. HELVETIUS († 1771) Oeuvres. 1818. 3 kötet 8. — VOLTAIRE I. föntebb.
- DIDEROT I. föntebb. — D' ALEMERT I. föntebb.
- Jean Jaq. ROUSSEAU (szül. 1712, † 1778) Oeuvres. Edition complète. Paris, 1826 'st. 8. L. V. D.
- MUSSET-PATHAY H. de la vie et des oeuvres de ROUSSEAU. Paris, 1821. 2 darab, 8.
- Gróf BUFFON (szül. 1707, † 1787) Oeuvres. 1810. 34 kötet, 8.
- S.-PIERRE I. föntebb. — CHAMFORT I. föntebb. — MIRABEAU I. föntebb.
- Marquis DE CONDORCET († 1794) Oeuvres. Paris, 1804. 21 kötet 8.
- Const. Franc. CHASSEBOEUF-VOLNEY (1820) Oeuvres. Paris, 1821. 8 köt. 8.
- Paul Louis COURIER (szül. 1773, megöletett 1825) Coll. compl. des Pamphlets polit. et opuscules litt. Bruxell. 1827. 8.; Mémoires, correspondance et opuscules. Paris, 1828. 2 kötet, 8.

A' kritika vagy műbirálási tudomány.

A' szép literatura' elvei, törvényei 's szabályai a' 16dik században a' régi classicusokból vétettek, 's a' 17dik században a' francia academia által közdivatba hozattak. A' régi classicusok' egyedüli törvényhatóságok ellen a' 16dik század' közepe után GUERET, PERRAULT, és több talentumos írók háborut indítottak; de a' régiség' védelmezői lettek győzödelmesek. BOILEAU' poetikája

1674ben főtörvényhatósági tekintetet nyere. BOILEAU mellett és után RAPIN, BOUHOURS, BAYLE, FÉNÉLON, ROLLIN, RACINE Lajos is e' nemben jelesek valának. BATTEUX rendszerbe vett aestheticát ada ki, mellyre már előbb ROLLIN és ANDRÉ utat készítettek vala. DIDEROT minden efféle kényszerítő szabályozásoknak ellene monda; de mégis támadtak az ő idejében is, ő utána is több műbirálási írók, p. o. MARMONTEL, LA HARPE, BARTHEZ.

A' legújabb időben, melly a' régít és újat, a' hazait és a' külföldit egyenesebb lélekkel tanulta itélni, a' művészetek' regényes alakja sok pártfogókat 's forró barátokat talál, noha mások azt a' nem alaptalan ellenvetést teszik, hogy annak természetét 's igaz mivoltát nem lehet szorosan meghatározni. De az e' részbeli vetélkedés és vitatkozás is elő fogja az igaz és tiszta izlést mozdíítani.

L. J. B. DU Bos (szül. 1670, † 1742) Réflex. crit. sur la poésie et la peinture. 1719. Ed. VI. 1755.

3 kötet, 8.

Ch. BATTEUX († 1780) Cours de belles lettres 1747.

4. kötet, 12.

MARMONTEL l. föntebb. Poétique 1763. 2 kötet, 8.;

Éléments de litt. 1787. 4 kötet, 8.

LA HARPE l. föntebb.

P. J. BARTHEZ († 1806) Théorie du beau 1807. 8.

Sup. KIS János.

L I T E R A T U R A.

ANGOL LITERATURA.

BIRÁLATOK.

1. *Deontology or the science of morality: in which the harmony and coincidence of duty and self-interest, virtue and felicity, prudence and benevolence are explained and exemplified. From the Mss. of Jeremy Bentham arranged and edited by John Bowring.* (Deontologia, vagy az erkölcsiség' tudománya, mellyben a' kötelességnek és önérdeknek, rénynek és boldogságnak, okosságának és jóságának öszhangzása és öszegyezése megmagyaráztatik és példákban előterjesztetik. Bentham Jeremiás' kézírataiból szerkeztette 's kiadta Bowring János.) — London és Edinburg, két kötet. 1834. X és 331 l. 's X és 316 l. nagy Sadrétben.

Bentham' neve talán inkább híresedett el, 's nézetei talán terjedelmesebben hatottak, mint a' legújabb kornak bármí filosofhusaé. Mert nemcsak hogy azon két országban, holott munkái először megismertettek, igen számos pártolói és követői vannak, hogy Franciaországban külön folyóírás foglalatostkodott elveinek terjesztésével és alkalmazásával, 's Angliában a' legnevezetesebb reformok tanítványai által vitettek ki: de még Keletindiában és Mexikóban is dicsőítetik az ő neve, 's Louisiana néhány év előtt az ő elvei szerint hozott magának törvényeket.

Egyedül Németországban mindeddig csekély viszhangra talált volt hire; sőt csaknem szokássá vált, megvetéssel és sértegetve szólni felőle. A' nézeteknek illyes általános szakadásánál közönségesen mind két részt illeti a' hiba. Ezt nyilvánosan megmutatnunk, itt már csak azért is helyén leszen, mivel a' Bentham felől eddigelé közzé tett ítéletekből alapelveinek tökéletes nemtudása világlik ki. Meglátszik rajtok, hogy nem a' forrásból, hanem a' második, vagy éppen harma-

dik és negyedik kézből merítették; 's ha ez vagy amaz forgatta is Bentham' valamelyik munkáját, eleve megállapított véleményének üvege által csak ollyast látott, mi őt véleményében megerősítse.

Benthamot a' ,materialismus', ,egoismus' és ,sensualismus' vádja alá vonták: három fogalom, mik egyet jelentők gyanánt használtak, ha hibásan is, régóta. De az ,anyag-ról', még csak szó sem tétetik Bentham' öszves munkáiban: ő, kirekesztőleg, emberi kedves vagy kedvetlen érzelmeket, 's így psychicus kifejlődéseket hasonlít és szerkezt együvé. ,Önségről' szintugy szó sem lehet: mert elve, 's ezt mindenütt a' legvilágosabban nyilatkoztatja ki, az emberi nem' egyetemi boldogságában áll. Magunk' külön boldogsága itt csak annyiban vétetik tekintetbe, mennyiben az egyeteminek kiegészítő részét teszi, 's mint hozzánk épen közel álló, szorgalmunkhoz és munkásságunkhoz is legközelebben áll. Int, hogy ott is, hol minnenmagunkra nem háramlik haszon, másoknak segédére legyünk; (lásd II. K. 269. l.) sőt minden rényes cselekedet áldozatot kíván lényegesen, 's annál nagyobb a' rény, mennél nagyobb az, mit tudva áldozunk fel érte. (II. K. 22. l.) Végre ,sensualistának' sem mondhatni Benthamot a' szónak szorosabb értelmében: mert kedves érzelmei között szellemieket is említ, 's ezeknek adja az elsőséget, sőt mi a' lélektani alapítást illeti, Bentham nagyon is számos, vélünk született szellemi képességekről és ösztönökről szól; ambár erkölcsi tekintetben, mint azt látni fogjuk, rendszerének egyik legtetemesebb fogatkozására is épen ez ad okot.

Mi — Beneke szól itt, a' berlini professor — Bentham' munkáiról, pártosság nélkül, és alaposabban talán azért is szólhatunk, mivel egy részről az ő leghíresebb és minden tekintetben legjelesebb munkáját ,a' polgári és fényítő törvényhozás' elvei' Németországra alkalmaztattuk, 's így bizonyos előszeretettel mutattunk iránta, és nézeteivel közelebről is megismerkedtünk; más részről pedig már az említett munkához toldott jegyzeteinkben, az erkölcsi szempontra nézve, véle világos ellenkezésbe tettük magunkat. Igazolja ezt e' jelen munka is; mert, elveire nézve, semmi lényegesben nem tér el a' korábbiaktól, 's a' kivített a' mi illeti, amazoknál jóval tökéletlenebb. Hogy nem magától Benthamtól, hanem csak halála után jegyzeteiből más által dolgoztatott ki, nincs ugyan mért fájlalnunk: mert tudjuk, mi tökéletlen volt legyen az ő előadása, 's hogy munkáinak nagyobb része idegen kéz által, még pedig elejétől fogva, franczia nyelven adatott ki. De e'

jelen munka' kidolgozója, bár mi tehetségekkel bírjon is egyébiránt, nem bír azon ritka ügyességgel, melly tulajdona volt Dumontnak, Bentham' korábbi munkái' kiadójának: mások' gondolataiba annyira bényomúlni, hogy őket könnyűséggel, mintha csak sajátaink volnának, előadhassuk. E' jelen munka' előadásának egyik bélyegvonása a' szélesség; ugyanazon alap-gondolatok ismételtetnek örökké, a' kivitel' köre szűk határok közé szorítottatott, 's itt a' szerző' kedvenczthemái fordulnak elő mindegyre: száraz szavallások a' deontologia' jeles következményeiről, 's a' deontologia előtti rendszerek' alaptalanságáról és terméketlenségéről.

Ha igazságosak akarunk lenni Bentham iránt, nem annyira erkölcsi, mint jogphilosophiai elveit, mik természetöknél fogva amazokkal szoros kapcsolatban állanak, kellek tekintetbe vennünk. Ő, az ügyvéd, látván a' joggyakorlat' tetemes fogyatkozásait, mélyebbre ható tudományos reform után törekedett; 's így már ebbeli kiinduláspontja' következésében, őt e' mezőn fogjuk találni legerősebbnek, 's érdemeit itt fogjuk méltólni.

Bentham rendszerét, mint tudjuk, először a' használhatóság' theoriájának (utilitarian theory) nevezte; de látván, hogy ezen elnevezés nem kevés félreértésre szolgáltat okot, 's hogy a' törvényhozás' célját sem fejezi ki, 1822 óta rendszereinek alapelvét 'a' *legnagyobb szám' legnagyobb boldogságával'* (the greatest happiness of the greatest number) mondja ki. De ezen meghatározással sem elégedett meg elvégre, mert lehetnek esetek, hol a' boldogságnak általellenében álló boldogtalanság olly nagy, hogy az emez által csak ugyan megszüntetik az egészre nézve. A' kiadó ennél fogva a' felicity-maximizing-principle (*elvé a' boldogság' legnagyobbításának*) nevet ajánlja. Már ha elmellőzzük e' külsőségeket, 's a' lényegtelen műszókat, a' benthami theoriának alapelvei talán e' következő tételek által mondathatnak ki: Egy cselekvés ha helyen-e, 's egy törvény ha igazságos-e, csak irányából, vagy a' véle-össze-kapcsolt következményekből ítélthetik meg. Minden életviszonyhoz a' javaknak és roszaknak bizonyos csoportozatai és sorai lényegesen odacsatlakoznak, 's ezek különböző elrendeléseknél különbözőleg mutatkoznak. Már most szerkezzük össze ezen sorokat és csoportozatokat minden illyes elrendelésre külön és tökéletesen; 's az, mi a' részrehajlatlanság' mérlegén a' javaknak lehető-legyagyobb, 's a' roszaknak lehető-legkisebb summáját fogja mutatni, az helyes, 's az fogadtassék el törvényül. A' házassági egyesülettel p. o. bizonyos

érzeli és szellemi; jelen és jövő, célbavett és magoktól ide szövetkező, mulékony és állandó segélyek és akadályok járnak a' házasságra lépőkre, ezeknek szülőikre, rokonaikra, az egyesületből származó gyermekekre nézve. Ezen lehetséges segélyek és akadályok mindazonáltal szemünk' láttára különbözöknek mutatkoznak, a' mint tudnillik a' házasságra lépés' alkalmával az elrendelés csak a' házasoktól függött, vagy azoknak szülőiktől is 'sat.; az szerint, a' hogy' férj és feleség, egy vagy több viszonyban, egymáshoz tökéletesen alkalmazott; az szerint, a' hogy' egészen és mindigre függők' teszzük a' szülőktől a' gyermekeket, vagy bizonyos időnek beállásával bizonyos függetlenségre szabadítjuk őket; az szerint, a' hogy' megengedtetik az elválás vagy nem 'sat. Mit kell már mind ezen viszonyokra nézve helyes gyanánt felállítani? — Felelet: azt, mi e' javaknak és roszaknak tökéletes szerkezésénél és részrehajlatlan mérlegezésénél, a' legnagyobb valószínűséggel a' boldogság' lehető - legnagyobb 's a' boldogtalanság' lehető legkisebb mennyiségét igéri. 'S ez alkalmaztassék minden egyezésre, ez minden mulékony vagy állandó jogviszonyra.

Ez ama' szerfelett egyszerű elv a' jog' meghatározására, melly különben is elejétől fogva, mindenki által ösztönileg a' kérdéses viszonyokra alkalmaztatott. Minden törvény, melly valóban igazságos, azaz: a' részrehajló érdekek' és előítéletek' kizárásával hozatott, ez szerint eredett, a' törvényhozó testnek minden vitatásai végre e' viszonyokra mennek vissza. Ezen elv már Aristoteles előtt, ki ellen Bentham, fájdalom, folyvást és tüzzel kél ki, tudományos elv gyanánt is felállítatott; 's így nem ennek felállításában alapúl Bentham' érdeme, hanem ennek consequens kivitelében, szorosabb meghatározásában, alkalmazása' nagyobb pontosságában, szóval, annak megalapításában, mit ő maga 'erkölcsi arithmetikának' nevez.

Ha a' benthami elvet öszvehasonlítjuk a' kantival: jogphilosophiai tekintetben kétségkívül amaz érdemel elsőséget, mint ellenben az erkölcsi oldalt mi illeti, meg' Kantnak tétele áll: hogy egy cselekvés' erkölcsisége csak irányából, vagy az akarás' elvéből ítélthetik meg. E' két nézet kiegészíti egymást, 's külön véve hízányos mindenik. Pusztá, üres forma tökéletesen úgy nem végez be semmit, mint nem a' tartalom' telje forma nélkül. Innen eredett a' nálunk a' jogphilosophiában, Kaut óta, mutatkozó üresség és önkény, mellyek e' tudományt vesztéhez alkalmasint közelítették. Miután a' tartalomtalan formaelv biztos alkalmazást az élet' viszonyira éppen

nem nyújthatott, mi volt egyéb hátra, mint vagy Kant után vakon az egyetemileg elfogadotthoz ragaszkodni, 's a' történetileg jelenlevőt szükségessé átszervezni, vagy pedig, érzéven Fichtével ennek silányságát, phantasticus paradoxumokra tévedni, 's a' legbiztosabb alapon nyugvót is alapjától megfosztani. Nagyon kívánatos ennél fogva, hogy a' jog' formája ezentúl, nem mint eddigelé, üres 's mintegy a' légben lebegő mi gyanánt, hanem tartalmán és tartalmában határozottassék meg; 's e' czélra Bentham' irományai segédül fognak szolgálni.

A' jogphilosophia' alapítását mi illeti, csak egy nagyobb hibája van a' benthami teoriának, de ez is az erkölcsi oldalt, legalább azt, mi bennsőbb, érdeklí inkább. Bentham, mint tudjuk, a' boldogság' alkreszeinek mondja: a' kedves és kedvetlen érzelmeket, (pléausures and pains, örömekeket és fájdalmakat) de ide világosan számítja, mint már megjegyeztük, a' szellemieket is. Az emberi lét' bennső és maradandó magasbulásairól azonban mit sem tud. Mindenütt ('s e' tekintetben, hogy az epikúri rendszer' hibája őt is illeti,) csak érzelmekről, csak állapotokról van a' szó, nem belső tulajdonságok' (kéességek, ked- és charactertulajdonok 'sat) alapításáról, mik amazoknál kétségkívül sokkal magasabban állanak. Ezen hiba mindazonáltal bármi tetemes legyen is az elvre nézve, a' jogphilosophia' kivitelére, 's az ehhez tartozó erkölcsi kiszámítás' következményeire nézve, csekélynek mondathatik. A' belső tulajdonságok' megalapítása anúgy is nagyobb részben túnan fekszik a' polgári és fenyítő jog' mezéjén, ezek' bel- és külterjedelme nem ér el odáig. Innen megmagyarázhatni, mikép történetelt, hogy moga Bentham, teoriájának ezen lényeges hibáját észre nem vette. Ó a' külső hatást tárgyazó practikai philosophiának azon részeit, mellyek belebb is hatnak, a' magasabb politikát 's a' nevelést csak alig érintette, 's ennél fogva reá nézve kevésbé szembeszökő volt a' hiba.

Ha általtérünk az erkölcsstanhoz, úgy fogjuk találni, hogy itt épen ellenkezőleg alakúlnak a' kijelelt viszonyok. Itt a' belső és maradandó, a' magas kimívelődés' alapítása, mi által sajátképen emberré leszen az ember, kétségkívül magasabb jelentéssel bír. A' mulandónak, a' kellemes érzelemnek azelőtt egészen vissza kellett vonúlnia minnenmagunkra nézve; másokra nézve, való, a' belső kimívelődés' kevésbé van hatalmunkban, 's kifejlődési viszonyait nehezebb megítélni; de innen elvonva, kétséget sem szenved, hogy az ide irányzott törekvés hasonlatlanul becsebb; hogy másokra nézve sokkal díjzóbb, ha értelmesekké, rényesekké 's religiosusokká tesz-

szük őket, mint ha bár mi, 's bár mennyi kedves érzelmeket eszközünk is ki nélkül. 'S itt ennél fogva a' benthami elveknek felebb megrótt híjánja, a' rendszer' kivételét illetőleg is, sokkal szembetűnőbb lészen. Egyébiránt az erkölcsi megítélés' legmélyebb alapja, az, a' jogira nézve is. Ha kérdem: mit tegyek bizonyos viszonyban, mi kötelesség reám nézve? — lészen a' felelet: az, mi az érdekek' egészen részrehajlatlan és egyetemileg-helyes mérlevezésénél, legjobbnak mutatkozik mindenoldalulag. Az érdekek képzik az akarat' anyagát, 's mérlegettetésök' részrehajlatlansága és egyetemi helyessége az akarat' formáját; erkölcsileg-jónak mondatik az akarat, ha anyagára és formájára nézve helyesen képeztetett. —

Bentham' erkölcsiségrendszerének e' megrótt hibája azonban koránt sem áll külön, sőt közelebbi megtekintésre csak jelensége egy mélyebbnek, 's a' szerkezetre nézve még veszedelmesbnek. Bentham tudnillik mélyebb pszichológiai szemlélettel egyáltalában nem bír; felfogása csak alig halad túl a' kedves és kedvetlen érzelmek' körén; a' belebb fekvőre nézve szemlélet' híjával van, 's alapos megítélésére ennél fogva nem is képes; visszas' része az erkölcsiség' e' jelen rendszerének éppen e' pontból erednek.

Először is, az erkölcsstan' feladása (ellentétben a' jog-philosophiaéval, melly' a' külső viszonyokra ügyel) lényegesen foglalatatoskodik a' cselekvények' belalappjaival, az akarat' okaival, formáival, vagy mineműségével. Reá nézve csak származtatók a' cselekvények, fő feladását teszik a' gondolkodás' különféle fujai. Nem tagadhatni ugyan, hogy ezek az eddigi erkölcsstanban', csak igen homályosan és ingólag határozottak meg; 's úgy látszik, a' mindenütt tiszta és éles meghatározás után törekvő Bentham éppen ez okból fordult el tőlök. A' megismerés' (Erkenntnuiss) tökéletlenségét (természetes következménye az eddigi pszichológiai taglalat' tökéletlenségének) hibásan egynek nézte magával a' dologgal, 's a' tárgy' természetéhez lényegesen tartozónak; és így merő ábrándozásnak vélte az egészet. Az indító okok körüli vizsgálódást tévedésnek mondja, melly onnan ered, hogy a' rénynek és gonoszságnak nagyságát és mivoltát, nem magában a' cselekvényben, hanem annak indító okaiban keressük (I. K. 126 I.); Rény és Gonoszság, úgy mond, ha a' kedves és kedvetlen érzelmek' alapításarai befolyásukat kiveszszük, képzemények (fictitious entities), mikről úgy szólunk, mint valókról, hogy felőlök értekezhessünk (I. K. 241 I.); 'kötelesnek lenni' és 'kötelesség' olly fogalmak, mellyekről nincs mód elúzni a' mysti-

cus homályt (11. l.); a', kellekik ' (ought) szót számúzni akarja az erkölcsstan' szótárából, mert búszáva az elbizottságnak, tudatlanságnak 'sat. (31. l.)

Ezek, 's hasonló állítások feddésre méltók valóban, 's fegyverül szolgálnak ellenei' kezében, annyival is inkább, mivel mellettök; nevezetesen a' jelen munkában, hosszasan 's mindegyre harczol. De midőn e' részben felszólaltunk ellene, hogy más részről igazságosak legyünk iránta, jegyezzük meg először is, hogy Bentham' ellentéte épen nem az erkölcsinek characterere ellen van irányozva, hanem csak annak felfogása és szerkezete ellen. A' rényesnek és gonoszoknak meghatározásában egyébiránt megegyez a' közönséges erkölcsstannal, csakhogy a' cselekvényektől 's az általok okozott érzelmektől indul ki inkább, a' belső okok' szemléletével épen nem bírván. Jegyezzük meg másodsor azt is, hogy ezen belső okok' formái eddig sem világossággal sem meghatározottsággal nem adattak elő, úgy annyira, hogy a' tudomány' részletesebb kidolgozásában illy ködös előfogalmak mellett, az erkölcsstannak minden eddigi szerkezetei (bár mi különösnek látszassék is ez első pillanatra) a' kivitelben, inkább vagy kevésbbé, benthamfélékké lettek, ha az elvekben egészen különböztek is tőle. Vessünk csak egy pillanatot Kantnak erkölcsstanjára, mellynek, mint-hogy leginkább hajlik az ellenkező oldal felé, e' hibától csakugyan mentnek kellene lennie: itt is mindig a' cselekvényekről van szó, mindenütt a' cselekvények szabatnak kötelességül; 's az erkölcsi és erkölcsstelen akarat' belső formái csak néha érintetnek meg elég homályosan. Ennek alapját a' mondotokban kell keresni, abban, hogy az eddigi lélektan nem volt képes az erkölcsstan' alapelveit éleesebben kijelelni; 's így e' tekintetben, károsan folyván bé e' hízány az egészre, Bentham' elleneinek, az erkölcsstanban, szintűgy ajánlható a' reform, mint magának Benthamnak.

Bentham' rendszerének ezen tökéletlenségével szoros kapcsolatban áll egy más is. Mert ambár, 's nem minden jog nélkül, ismételve arról vádolja az eddigi erkölcsstanelveket, hogy tárgyilag önkényre mennek ki elégre: mégis az ő elvei szintölly kevésbé vezetnek az erkölcsinek egyetemileg egyféle alapszabályához, minő az erkölcsstanhoz lényegesen kívántatik meg, sőt felállítást is egyenesen lehetetlennek mondja. A' kedves és kedvetlen érzelmek' rangját, úgy ír, határozza meg kiki magának, másnak számára e' tekintetben illyesmit osztályozni, dőreség, 's hiú elbizottság. (I. K. 29. 59. 68. l.) De ez' állításnak, beunünk, ellenszegzi magát annak legbensőbb tudata:

hogy az erkölcsi szabályok' egyetemi helyességével az egész erkölcstannak el kellene dőlnie. Való, Bentham úgy vélekedik, hogy az erkölcstanító jobb irányt adhat a' tévelygő' gondolkozásmódjának, hogy az iránt, mit a' jövődtől kelleik várnia, őt felvilágosíthatja, hogy neki szélesebb látkört, 's csendes és terjedelmesebb szemlélődést teremthet. De ezen útkimutatás kirekesztőleg csak az okbeli viszonyokat, a' practicus világnézet' külöztályzatát, nem belsejét illeti, nem az értékek' szoros mérlegezését, miket Bentham kinekkinek ízlése szerint becsültet mindenkiével, 's mikre nézve egyiránt helyesl minden ízlést, bár mi romlott legyen is az egyébként. Már pedig a' mélyebb psychologiai taglatat, ezzel teljes elöntében, megmutatja, miképen a' hajlandóságok' különfélesége mellett is van egy minden emberekre nézve egyiránt helyes foksora a' javaknak és rosáknak, melly, ha bár eredetileg nem vele született az emberrel, mégis alapja olykép vetetett meg mindenkiiben, hogy a' meg nem zavart practicus fejlődésközben szükségkép szintűgy kifejlik. 'S így igen is, van egy becsúsora azon értékeknek, miket kiki a' többieknek, nem magából mint individuumból, hanem az egyetemileg emberi alapszabályból származtatólag, törvényül szabhat; kinek érzelmei, akarata, cselekvése innen eltérnek, épen ez által practicailag hibás miveltségünek mutatkozik, 's erkölcsi feddésre méltó. Csak illy egyetemileg helyes alapszabály mellet követelhetni valamit az erkölcsi szempontból, 's midőn Bentham annak lehetőségét tagadja, legmélyebb alapjában magát a' tudományt aláassa. Egyébiránt való, hogy e' tekintetben is az *eddig* erkölcstan mit sem nyer a' benthaminak ellenében. Az egymileg különfélenek 's az egyetemileg helyesnek egymástóli elválasztása, 's ez utóbbinak élv gyanánti felállítása körül az első lépések is még csak alig tétettek meg; 's így az erkölcsi kétkedő, fájdalom, még mindig nem kevés pártólóra számot tarthat.

Miután a' benthami erkölcstan' elveiről a' fennebbiket elmondottuk, kiviteléről csak keveset jegyezhetünk meg, mert ez minden pontjában nem egyéb amannak consequens alkalmazásánál. Két főrésze oszlik az egész: az elméletire, melly az első, 's a' gyakorlatira, melly a' második kötetben kifejlesztetik. E' felosztás mindazonáltal nem tartatott meg a' legszorosabban: a' második kötet, való, több részletest, 's az első inkább az egyetemi polemicát tárgyazza; de különben ebből 's amabból egész fejezetek is cseréltethetnének fel egymással. A' rényt valamelly akadály' meggyőzésébe helyhezi a'

szerző, melly hatásaiban irányt vesz a' boldogság felé (I. K. 140 l.). Mindenütt, hol bár mi parányi mértékben is több a' boldogság, okunk van a' helyeselésre, ha bár nem mondat-hatik is épen rénynek a' tárgy, mert ehhez némi erőtetés, ál-dozat kívántatik, de melly megszokás által reánk nézve oly bennsővé válhatik, hogy ehhez épen semmi különös meghatá-rozás nem kívántatik. Az erkölcstelenség' okai (I. K. 122. l.): hibás erkölcsi elvek (ascetismus et sentimentalismus), félszeg alkalmazása a' vallásnak, minnen érdekeink' a' tarsaság' érde-keinek elejébe tétele, a' kisebb, de jelen jónak, tetemesebb de távolabb jónál felebbre becsülése, 's egy jelen, kisebb baj-nak kikerülése, ha általa egy nagyobb de távol jó megszerez-tethetnék. E' tekintetben hibás erkölcsi számvetésnek monda-tik a' gonoszság. A' rények négy alapfajra szoríthatatnak; 's ezek: okosság minnenmagunkra nézve, okosság másokra nézve, hatékony jóakarát a' kikerülésben, hatékony jóakarát a' cse-lekvésben. Az utóbbi két osztály egészen függetlenül nyilat-kozik, magunk' hasznát 's mások' érdekeit mi illeti, 's így minden ön haszonkeresés nélkül, ambár Bentham azt állítja, hogy illyes magunkra nem ügyelés a' jótétben, mindig reánk nézve is hasznossá válik következményeiben, 's hogy ennélfog-va minnen érdekeink általjános kapcsolatban 's ugyanazon-ságban állanak a' jóakarátbeliekkel. Bentham tehát, ismétel-jük még egyszer, épen nem egoista, még pszichológiai tekin-tetben sem; sőt nyilvánosan 's helyben nem hagyólag azt jegy-zi meg az ismeretes alaprényekről, hogy hárm minnenma-gunkra irányoztatik, 's csak egyike, az igazságosság, mások-ra; és még ez is silány, majdnem kirekesztőleg tagadó alak-ban.

A' második kötet' részletesebb kivitelét mi illeti, még azt kellek megjegyezni, hogy az csaknem egyedül a' tár-saság' viszonyaira, szorosabb értelmében a' szónak, azaz: a' társalkodási viszonyokra terjeszkedik ki. A' szerző igen ter-jedelmesen szól arról, hogy nem kellek nyersen parancsol-gatnunk, nem nyers kérdéseket tennünk, hogy mások' beszé-débe nem kell esni, 's beszédököközben a' nyugtalanság' je-leit nem kellek adnunk, hogy mások' privátdolgait ne nyo-mozgassuk, hogy türelmeseknek, egy - sőt jókedvűeknek mu-tassuk magunkat, ha megtámadtatunk, hogy, mennyire lehet-séges, kellemes tárgyakról szóljunk 'sat.; de a' való cselek-vést, a' nagyobb viszonyok közzéi hatalmas bényúlást csak alig említi. Bentham itt úgy járt, mint közönségesen jární szokott az ember: ő, a' kisebb társasági; körben élő tudós,

említést csak arról tesz, mire mindennapi tapasztalása által figyelmessé tétetett, 's a' közvetlen külső következményekről irányzata által többféle paradoxonokra és túlságos ítéletekre vezettetik, Így (I. K. 203. l.) a' vitézség épen rosztaltatik, mert csak kedvetlen érzelmeket von mindenünnen maga után; így (II. K. 266. l.) minden fájdalmas részvétel- és gyászjelek kárhoytatnak, mert általok csak öregbítetik a' bánat, mint-hogy kötelességnek nézetik, és érdemnek; sőt a' vad népeket, kik temetés' alkalmával víg tort ülnek, a' mívelteknél bölcsebbeknek mondja e' tekintetben. Nagy élénkséggel szól a' háború 's ennek hősei ellen, kiket, úgymond, gyűlölni kellene. Ha olvassuk, hogy husz ezer esett el egy háborúban, a' győzedelem' dicsó voltánál egyebet nem érzünk; pedig e' husz ezer között kinekinek szenvedései vagy halála nagyobb, — kisebb nyomorkör' központját képzik.

Mind ezekből az világlik ki, hogy a' jelen munka, ha egyes észrevételeinek helyességét megismerjük is, az erkölcs-tanra nézve tetemes nyereségnek nem igen nézethetik. Sőt az erkölcs-tan' legfőbb 's legfontosabb tárgyát ítéletünk szerint épen az teszi, mit a' szerző egészen kirekesztett elméletéből. Ellenben kívánatos volna, hogy köztünk-is több haszna vétet-nék Bentham' jogphilosophiai munkáinak, 's hogy az erkölcsi alapviszonyok körüli tévedései ösztönül szolgálnának, kipótól-ni az eddigi vizsgálatok' hiányait, mellyek az olly éleselmé-jű és jóakaró Benthamot arra bírhatták, hogy az egész épü-letet igen rosszul szerkezettnék, és beszakadással fenyegetőző-nek hibásan mondja. (*Allgemeine Literatur-Zeitung*, November 1835.)

---

2. *Sketches in Spain, during the years 1829, 30, 31, 32; by Captain S. E. Cook R. N.* Spanyolországi vázlatok, az 1829, 30, 31, 32diki évekből) 1834. l. k. XIX és 344 lap. II. k. VIII és 336 lap. nyolczadrétben.

E' jelen munka kétségkívül egyike az újabb időbeli leg-jobb irományoknak, mellyek Spanyolországról szólnak. Szer-zője, kinek sokoldalú műveltsége mindenütt kiviláglik, csak-nem három esztendő't töltött a' még mindig nagyon kevésbé ismert országban; több, ritkán béutazott vidékeket is meglá-togatott, 's észrevételei nem viselik magokon az Angolnak szo-kott előítéleteit. Igazságszeretet, el nem fogultság és józan-ság bélyegzik közleményeit általjában. Örömmel ismeri meg a' jót, 's kiemeli azt, a' hol csak lehet, a' nélkül hogy el-

hallgatná a' roszat, vagy élpalástolná; a' természetet 's az embereket olyanoknak festi, milyeneknek az egészséges szem látja, nem minőknek színes üvegek által mutatkoznak. A' legkülönfélébb tárgyakra terjeszkedvén ki a' szerző, ugyanazon egy fokát az alaposságnak nem találhatni a' munka' mindenik részében; de még csak egy sincs érdek és tanúság' nélkül. A' könyvnek nagyobb része, mint azt már a' czimból is sejdíthet, ni nem áll öszvefüggő útleírásból. Csak az első hét czikkelyben adja elő röviden a' szerző Spanyolországban tett útazásait, mellyek csaknem mindenik tartományra terjeszkedtek ki; a' többi czikkelyekben észrevételeit a' természetről, művészsegről és életről a' fő tárgyak szerint elosztályozza, 's néha nem a' legalkalmasabb rendben. Külön czikkely szól a' fővárosról, mellynek helyzeteről azt jegyzi meg nem ok nélkül, hogy az minden tekintetben épen ellenkezője annak, minek lennie kellene. A' Madrid felőli közlemények' sorából a' királyi képgyűjteményt érdeklő adatok annál inkább érdemesek a' kiemeltetésre, minthogy magas becsök koránt sem ismeretes eléggé. A' szerző e' gyűjteményt — 's joggal, úgy hiszszük — legjelesebbnek mondja egész Európában, mert egyéb illyes gyűjteményekhez tartva, legtöbb jó festeménnyel bír, 's csak igen kevés roszszal. Annak még csak képzelete sem lehet a' spanyol festőiskolák' dicső műveiről, ki nem volt Madridban; 's meny-nyei jeles képeket láthatni még ott olasz és németalföldi mestertől! De igazságos a' szerzőnek azon panasza, hogy ama' rendkívüli műek sokat vesztenek, a' fonák tisztogatás által. — *A' bükaviadalokról.* — *A' kormányról.* Bizonyosan igen híven, 's ennél fogva gyászos érzelmeket gerjesztő. — *Az ország-útról.* Szerzőnk azt állítja, hogy fontolóra vévén a' kormány' segédeszközeit, 's a' helybeli akadályokat, új utak', 's a' régiék' javítása' ügyében annyit tett Spanyolország, épen napjainkban, mennyit kivüle egy tartomány sem Európában. A' foglyok' idealkalmazása által, több vidékekben a' legnagyobb nehézségeket is legyőzték, mellyeket főkép a' mivesek' hiánya, 's az illyes munkákhoz kevésbbé szokott lakosok elejökbe gürdítettek. Ez' alkalommal szó tétetik az utazók' nagy hasznára béhozott, nem ritkán haramiáktól kísértetett szorgalomszekerekről; melly intézet körül egy *Cabanes* nevezetű tiszt szép érdemet szerzett magának. Való a' szerzőnek azon észrevétele is, hogy a' spanyol szorgalomszekerek' rendszere épen ellentétben áll a' franczia rendszerrel: Franciaországban az utással olyformán bánnak, mint más teréhvél, Spanyolországban ellenben megkülönböztetéssel viseltetnek irán-

ta, 's kényelmeire minden lehetséges gond fordítottatik. — *Az igazságtiszolgáltatásról.* Spanyolország' állapota soh' sem mutatkozik gyászosabbnak, mintha törvényszékeinek tökéletes bomlására tekintünk. — *Orvosi tudomány.* Parlagon hever általában, 's csak a' fő-, és egykét nagyobb városban tökéletesbült valamennyire az újabb időben. *A' papság.* Különféle osztályairól, 's társasági viszonyairól. A' szerző több e' tárgy körüli hibás véleményt megigazítván, kijeleli különösen a' nagy hézagot, melly itt a' szerzetesek 's a' többi papság között van. Majd az egyház' jövedelmeiről szól. — *A' Seregről,* 's a' *Főkapitányok'* viszonyairól. — *A' népek erkölcséiről.* Igen érdekes characteristicá általában, 's a' különféle tartományok szerint. Nem tartóztathatjuk magunkat a' szerző' jeles észrevételeiből e' következőket közleni: a' legjobb spanyol modorok a' nyíltszívűséget és egyenességet, saját vigyázattal és óvakodással, a' férfiaságot és komolyságot, a' legtökéletesebb philanthropián alapúlt vígsággal, és mások 's magok iránti tisztelettel kapcsolják együvé, — 's az emberi modorok' tökéletessége valószínűleg ebben áll. Modoraik olly tiszták, hogy az idegennek legparányiabb vegyülete kirí belőlök, és számtalan esetek közt, mellyeknek szemtanúja voltam, még csak egy sem fordult elő, hol akár férfi, akár asszony nyert volna valamit a' külföldön mulatozás által, pedig sokan utazták be modoraik' legkisebb változása nélkül. Meglepő különösség még az, hogy a' legértelmesebb férfiak, kikkel ez országban találkoztam, soh' sem voltak hazájokon kívül, 's ha fontolóra vesszük az illető kevés segédeszközöket, tudományuk néha valóban rendkívüli. Mind azon tudományos műveltségű számos férfiak, kikkel csak ismeretségbe jutottam és értekeztem, ugyanazon egy, változhatlan characterrel bírtak. A' legnagyobb egyszerűség; semmi elbizottság vagy kuruzsolás; a' legszívesebb készség mindennek közlésére, mivel csak bírtak, a' titkolódzás' legparányiabb árnyalata nélkül; semmi nyoma a' magok' vagy a' mások' elbenítésának teoriáknak vagy nebelgő nézetek által. Fő bélyegvonásuk, úgy látszik, szilárd, józan, egészséges értelem, 's a' nézet' mélysege, mik a' tudományos műveltségnek legalkalmasabb alapúl szolgálának; 's azon tisztelet, mellyel a' tanulni kívánóknak bánnak, 's azon készség, mellyel kiki eleget tesz kívánságaiknak, erős tanúbizonyosságot tesznek a' nép' természeti értelmességéről. — A' szerző különösen a' nemzet' asszonyi részének védelmére kel, 's azon van, hogy azon épen nem kedvező véleményt megczáfolja, melly a' spanyol asszonyok' magokviseletéről, a' há-

zassági viszonyokban, itt — ott elterjedett. — *A' Francia- és Spanyolország közötti viszonyokról, 's az újabb politikai változásokról.* A' párdüh' helyes felfogására vezető igen tanúságos egy cikkely. — *A' haramiákról.* Egy mivelts országban sem rabolnak olly rendszeresen, mint Spanyolországban. A' kormány' tehetetlensége e' tekintetben kiviláglik mindenek felett azon mód által, mellyel 1829ben egy Castro nevezetü tiszts, magányos boszúállásból, királyi engedelemmel egy lovassági osztállal, ön költségein és korlátlan hatalommal, az andalusiai zsványcsapatokat üldözöbe vette, a' foglyokat elítélte, 's így Spanyolország' ama' részében legalább némileg helyreállította a' biztosságot, melly, való, hogy nem sokáig tartott, mert a' rémületes haramiavadász egy testület' armányai által királyi szabadékától elesett ismét. — *A' kereskedésről, a' fi-nanctiák' állapotáról, a' földmivelésről.* E' cikkelyek jó rend' hijjával vannak; 's közleményeik nem a' legpontosabbak, Általjában véve láthatni belőlök azon nyomorú állapotot, mellyben a' kereskedés 's kézművek, és a' státuszgazdaság sínlődnek. — Külön cikkely szól a' márványról. Spanyolország, szerzőnk szerint, többféle szép márványfajjal bír, mint kivüle bár milly europai tartomány, pedig részben a' tengeri továbbszállításra igen alkalmas helyeken türetnek; de már hosszabb idő óta keveset gondolnak velök, 's a' nemzet' értelmesebbjei előtt is közülök csak igen kevés ismeretes. A' szerző több illy bányákra figyelmezteti olvasóit, 's jegyzeteket közöl a' spanyol márvány' alkalmazásáról régiebb épületeknél. — *A' lovakról.* A' hajdanta olly híres spanyol lötenyésztés véghetetlenül sokat szenvedett az újabb idők zivatarai által, 's a' legjobb türzsök csaknem egészen eltűntek. — *A' barok.* A' dicső xeresi, malagai, alicantei 'sat. börokat csak ritkán találhatni Spanyolországban 's annál kevésbbé másutt, eredeti tisztaságukban, mert fájdalom, közszokássá vált, őket különféle fajok' vegyülete 's egyéb álpótlékok által annyira megmásítani, hogy saját ízöket nagyobb - kisebb mértékben elvesztik. — *A' bányászatról.* Közleményei a' spanyol bányászati rendszer, 's egyes bányák felől, kevésbé kielégítök. — A' spanyol *architectura.* Észrevételek történeteiről általjában, 's egyes, jelesebb épületekről. — A' spanyol *szobrászatról* és *festészetéről* szóló cikkelyek terjedelmességök által különösen ajánlkoznak, mennél tökéletlenebbek voltak eddigelé a' Spanyolok' dolgozmányai e' művészségekben. A' szerző a' spanyol művészség' sajátságairól szól, 's kifejlödési fokait, és egy részről a' helybeli természet', más részről az idegen művésziskolák' befolyását megjelvelén, a'

spanyol, egyes iskolákról, 's legjelesebb mestereikről értekeznek. — A' *természettörténeti*ekkel foglalatoskodó cikkely előszőr is általános észrevételeket közöl Spanyolország' természeti alkotásáról. Aztán, helyes bősséggel, az erdőfákról értekeznek, 's geographiai terjedésükéről becses jegyzeteket olvashatni. Kevésbé becses a' Spanyolországban honos *madaraknak, emlősöknek és csúszóknak* áttekintése. A' végcikkelyben előforduló *geologiai* észrevételek sem tartoznak a' legjelesbek közé; mert jobbára olly határozatlanok, hogy lehetetlen általok Spanyolorzágnak eddigelé olly kevésbé ismert geognosticai alkotát tisztán felfogni. (*Göttingische gelehrte Anzeigen*, 89. Stück. 1836.)

3. *Report of a Committee of the Manchester Statistical Society on the state of Education in the Borough of Salford, in 1835. London, Ridgway.* (A' manchesteri statistikai társaság' választottságának jelentése a' nevelés' állapotáról Salfordban, 1835ben).

A' nevelés' főtárgya és feladása általjánosan félreértetik Angliában; a' tanításnak czélja nem az, hogy adatokkal terheltezzék az emlékezőtehetség, hanem hogy elvek által képeztezzék a' lélek. Nagy és fontos különbség, 's ennél fogva talán helyén leszen itt kevésbé bővebben ereszkednünk e' tárgyba. Betéve tanulni, kívül tudni, annyit tészem, mint bizonyos számú adatokat emlékező tehetségünk' gondjára bízni; egészen más valami pedig, ezen adatoknak természetét és egybefüggését, vagy — más szókkal — lételök' elveit kimutatni. Ezen utolsó nélkül, melly egyedül érdemes az ismeret' nevére, amaz épen haszontalan. Hogy Amrúnak, Egyiptom' saraczén hódítójának szerencsés kifejezésével éljünk, azon férfiú, ki a' tanulás' ollyas köveivel bír, mellyeknek mikénti öszverakathatását nem tudja, hasonló a' könyvekkel megrakott tévéhez, melly az erejét felülhaladó teher által földhez nyomatik. Kérdezzünk meg p. o. egy, geographiát és astronomiát úgy, mint az iskolákban szokás, tanúlt gyermeket; ő az éghajlatok', a' nap' és éj' hosszának változásairól 'sat. szép dolgokat fog mondogatni, de az illető okokat előadni, minden bizonynyal nem leszen képes. Csak minapában láttuak egy gyermeket, ki elejétől végig hiba nélkül elszavalta Goldsmith' geographiáját, de a' napnak és éjnek okairól csak annyit tudott, mennyit ama' paraszt, hogy t. i. nyúgot' végszéléig érvén a' nap, onnét ugyanazon úton meg' vissza is tér, csakhogy

most őt nem láthatni, mert ilyenkor sötétben szokott útnazni. Felfüggesztettünk egy golyót a gyertya elejébe, 's forogtatván azt, egykét perc alatt megtanulta a valóban hasznos leczkét. Ezen egyszerű szerkezmény az éghajlatok és évszakok' különféleségének tanítására is alkalmasabb, mint bár mi értekezés, melly nyomtatásban jelent meg eddigelé e tárgyról.

A szóban forgó gyermek' nevelésének az a hiánya, hogy tanították ugyan gyakorolni az emlékezőtehetséget, de az ítélt, 's az érzékeket nem. Mudie több meglepő példákat hoz fel az ismeretek' nagy tömegéről, mellyre minden könyv nélkül szert tehetni, csupán csak az érzékek által. Ez egyike a legfontosabb adatoknak, tárgya a mindennapi tapasztalásnak, 's a mindennapi vele nem gondolásnak. Arra, hogy figyelemmel legyenek a szemeik előtti tüneményekre, egyáltalában nem oktatjuk gyermekeinket; könyveket helyhezünk elejükbe, tárgyak helyett, 's ezek igen ritkán világosíttatnak fel amazok által. Ennek szükségkép így kell történni, míg a tanításnak egy rendszerét fel nem állítjuk. Nem tudván, mihez kellessék mérni a tanítónak illető képességét, azon hibás véleményben van sok szülő, hogy az a legjobb oktató, ki leg hamarább előre viszi a gyermeket. Innen az következik, hogy lényeges tudományt nem oszthat a tanító, mert csak annak látszót kény elen osztogatni.

A hibák, mellyeket épen most kijeleltünk, az érzékek' művelésének elmulasztása, 's az emlékezőtehetségnek rendkívüli megterheltetése, nemcsak tagadólag ártalmasak. A baj még tovább megy. Szemeink előtt büntettek egy gyermeket azért, mert követvén a természet' sugallását, jobb nevelési tervet gondolt ki magának, mint sem a minót követett volt mestere. A gyermek tíz vonást húzott táblácskáján, hogy azok számolásközben segédére legyenek, azaz: feltalálta külön maga számára a tanítás' azon elvét, melly által annyira elhíresedett vala Pestalozzi; de oktatója megbüntette a gyermeket, mert nem bízott egyedül fejébe.

Sokat okoskodtunk az emlékezőtehetség' művelése körül. Voltak rendszereink, mellyek az emlékezet' olly tömegével jártak, hogy akár egy szárkát is taníthatni a tudományok' öszves körére. De ezen egyszerű igazságról ritkán emlékeztünk: , az észnélküli emlékezőtehetség' műveltetése kártékony. A ki hozzá szokott, azt betéve tanulni, mit nem ért, a szokat elejébe fogja tenni a dolgoknak, képtelenné leszen erede: ti vizsgálódásokra, 's külszinéért feláldozza a lényegest.

Gyászos látnunk, mi nagy apathiával vagyunk e' tárgy iránt. 'S íme, a' jámborok olly annyira megelégesznek nemzeti nevelésünkkel, hogy sympathiáikat a' külföldre vitték, 's felállott egy irgalmas társaság, *mellynek célja, az asszonyi nem' nevelése Chinában!* — Igen szép cél, semmi kétség, de mégis, mielőtt felszólítanók a' britt közönséget, hogy ügyelne fel chinai gyermekek' tanítására, — gondoskodjunk előbb a' nevelés' állapotáról itthon. (*The Athenaeum, Journal of English and Foreign Literature, Science, and the Fine Arts. London, August 6, 1836.*)

SZALAY László,

a' M. Tud. Társ. lev. tagja.

VEGYES KÖZLÉSEK.

RÁNDULÁS CARINTHIABA, GLOCKNER HEGYÉIG.

Nem kellene talán addig külföldre mennünk, míg itthon is van mit látunk: de annak, ki nem úgy rendelkezhetik idejével 's körülményeivel mint akarná, meg kell ragadni az alkalmat, melly akár a' honban, akár azon kívül, tapasztalása' nevelésére kedvezőleg mutatkozik. Ez birt engem is a' mult (1835ki) nyár' végén arra, hogy, ámbár hazámban is sok volna még látni való, egy nemes lelkű báró' meghívását elfogadjam, 's a' regényes tájokkal diszes Carinthiába ránduljak. Noha pedig csak futólag 's igen rövid idő alatt végezhettem utam' nevezeteseb részét: használám még is lehetőségig a' mulékony perczeket; 's nem hunyván be szemeimet, a' mit láthaték följegyzém. Tán egykor más honfi több időnyerességgel 's több előismérettel fölkészülve járandja meg a' beutaztam tért, 's nálam érdeklőbbben tudósítandja tapasztalásai felül a' hazát. Maga részéről ugyan, ha ki reá szánja magát, elégületlen illy utról nem fog visszatérni, sem megbánni, hogy a' monarchiában fekvő hegyi vidéket előbb 's inkább kívánta látni, mint az elhiresült és sűrűn látogatott, de aligha szebb Helvetiát. — Bár valaki édes hazánk' havasait, víz-zuhatagait, tavait, barlangait, ásványait, növényeit, mellyeket szintugy nem hijányzunk, mint más ország, ismértetné meg a' sokasággal; rázná föl álmaikból a' szunyátolókat; nyitná meg szemeiket a' vakoskodóknak; szóval: olvasna a' mindenki előtt tárva álló természet' nagy könyvéből olly fen szóval, hogy kinek füle van, értvén az igéket, ne hajhászná külföldön, mit honn sem nélkülöz. Míg ez kis résznyire talán általam is megtörténhetik: közlöm — hazámat mindig szívemen 's szemeim előtt hordozva — külföldre tett kirándulásomat.

Vas vármegeye' nyugoti szélén léptem először ált édes hazám' határait, 's beérék a' szomszéd Stajerországba. Elfogultság, 's ollyas érzelem lepett meg, millyen az anyjától először elváló gyermeké; 's nem érzélgés, hanem a' velünk született honszeretetet volt, melly negyvenhat napi távollét után

visszatértemkor e' helytt kedves Hunniának még levegőjét is édesbben szivatá velem.

Magam valék csak; 's mikor a' virradó nap hegyről völgyről felüzte az éj' fátyolát, hasonlítgatni kezdém az előttem fekvő vidék' minőségét, mivelletését, termékenységét hazáméval; hasonlítgatni a' lakosok' szorgalmát' a' magyar földművelőjével; azok' javait, terheit, kedvezményeit, iparágaik' előmentét vagy hátramaradtát emezével; 's a' mérleg már itt a' közelben — utóbb tapasztalásaim még szomorítóbbak valának — hazám' részén a' hiány felé kezdé hajlani. Okait mások elég velősen fejtegették; orvosolni pedig a' háza' atyjaihoz tartozik. De jólétén minden község — nemes vagy adózó — anynyiban, gondolom, önmaga nagyot segíthetne: ha, mint itt sok helyen, gyepűjire, az utak mellé, 's minden haszontalanul álló földre gyümölcsfákat ültetne; 's nemcsak a' föld' mélységét tekinténé tulajdonának, hanem a' fejeink fölött végtelenül kiterjedt levegő- téréből is, elágoztatván abba heverő földjében gyökerezett alma, körtvély, szilva, dió, gesztenye, eper, vagy más a' hely' minőségéhez alkalmas gyümölcsfájt, néhány ölnyi nagyságot foglalna el magának.

Gréczbe jövék, a' mind belső alkotására, mind vidékére kies városba. Föltűnő volt előttem a' nép' vallásossága, csön- dessége, serénysége, szerénysége, szivössége. Sokféle és sokszori kérdéseimre mindenki legnagyobb készséggel felelt, 's tudománya szerint utba igazított. Garázda zajt, pajkos hánytorgatást, szilaj büszkeséget, pörlekedő 's üszvekapni szerető szellemet, mint némi nagy városban, épen nem tapasztalék. Lehet, hogy résznyire a' bor' drágasága, 's az úgy nevezett arany szabadság' hiánya nem engedi a' népet kirugni, 's erkölcsét fanyar nyersességüvé válni.

Menék tudományos kincseit látni; de szerencsétlenségemre a' nemzeti muzeumnak — Johanneumnak — belsejét, minthogy azon nap zárva volt, nem láthatám; 's ezen okból, ismét csak egy illy nap mulathatván ott, visszajöttömkor sem. Láttam mégis annyit, hogy ez, a' pestinél eredetére későbbi, sokkal szebb épületben van a' mienknél; udvara tiszta, holott a' pestiét ellepte a' magyar átok, a' gyepesedés. Belől is, mint hallám, minden rendszeren, tisztán 's téresen van elhelyezve.

De hiszen reményljük, nekünk is lesz — ha pénzünk lesz — majd talán ollyas épületünk, mert bele való kincsünk, hála isten', elég van, hová a' hozzánk jövő külföldieket pirulás nélkül elvezethetjük; mikor azután egy fő tiszteletű gróf nem lesz kénytelen magán olly erőszakot tenni, hogy, ha még egy-

szer marsal Marmont féle vendég a' nemzeti muzeumot kívánja látni, nemzete' becsületéért az igazságon is valamit azt ferdít-sen. Bennünk tehát a' remény ('s az is bár későre ne nyúl-jék!) él csak, hogy a' mi a' kis Stajeroszégban már léte-sült, nálunk is, nagy Magyarországhban, a' nemzethez, Árpád' nemes fiaihoz, küldiszre is méltó muzeum fog valahára emel-ke dni.

Nyitva állott, hová leginkább vont szíven; a' fűvészkert: A' pestin kívül fűvészkertet még nem láttam; 's égtem a' ki-vánságtól hasonlítást tehetni. De ha a' különbségét őszintén ki kellene vallanom: drága hazánké becsben csak veszteni fogna. Gréczben angol izlésre kanyarult széles tiszta utak vezetnek a' kertben szerte. A' növények csoportokban Jussieu' rendsze-reként ültetve, vagy fölállítva; köztök szemvidító pázsit, mellyen minden csoporthoz közelíthetni; a' nevek fejr táblák-ra tisztán 's igazán nevezőjük' nevével 's hazájokkal följegyez-ve; sehol szemét, minden a' maga helyén, czélirányos meleg-hideg - 's ponyvaházok, munkás elég. A' kertészek az ott sür-gő professorok' jelenléte, 's a' három oldalról belátó nép' te-kintete által tüzelve, szenvedélylyel üzik foglalatosságaikat: Szóval: mivel pénz is, tér is, akarat is elég van, a' jól vá-lasztott helyen jól foly minden. A' kert' illyes minőségénél, 's a' professorok' ottani kedvencz tartózkodásánál fogva lehe-tetlen, hogy az ifju ember a' természeti tudományok' ezen ágához kedvet ne kapjon. Már most ki Pestet ismeri, huzzon párvonalt a' nem ugyan uj kert, de ujdonuj egyetemnek kert-je, és a' celeberrima Universitasé között: lelke is sirni fog: A' következmények kézzel foghatók.

Keserítő vala azért nékem is e' tekintetben hazámra em-lékezni; de a' jelen' örömeit e' szép kertben annál édesbben él-delém. Nem is volt, mi szívemet jobban megvidította volna, mint még valami, mit, kimondhatatlan kárára, hazám nélkül-iez, 's a' hitel' mostani állapotjánál örökké nélkülözni fog. A' takarékpénztár (Sparcasse) ez, mellybe minden ember igen csekély summácskát is, mellyre tüstént nincs szüksége, bele tehet, 's mikor kívánja, kamataival együtt visszavehet. Illyes intézetnek a' birtoki jólétre, 's ebből az erkölcsire, hogy jó befolyása, 's kiszámíthatlan haszna van, ha messze nem ve-zetne, igen könnyű volna megmutatni. Hazánkban, mint mon-dám, a' hitelnek rosز lábón állása miatt illy intézetnek lehetet-ien alakulni; pedig az indolens magyar köznép önhaszna' esz-közlésére így talán reá vétethetnék. Teszem: a' lelki pázsito-rok — mert csak mégis ezeknek van, ha értenek hozzá, leg-

több alkalmuk az alnép között jót alapítani! — jól kilesett pillanatban néhány embert reá beszélnének: adják keresményök' kis részét illyes intézetbe, 's vegyék annyiba, mintha azon kiadtak volna (melly közember maga fölött annyi lelki erővel bir, hogy illy czélből csak tiz garast is félre tud tenni, annak léte biztosítva van; mert illyenből korhely nem lesz): máskor ismét így tévén a' helyett, hogy többözödvá gégejökön rosz bort korcsoláznak le, 's a' csapláros' erszényét töltik, szaporítsák ön kis pénz-gyűjteményöket, melly maga magát is nevelvén, néhány év mulva elégséges leend p. o. egy fíjok' kiházásítására, egy jó tehén' szerzésére, vagy véletlen szerencsétlenség okozta bajból kivergődésre, 'sat. A' példa követésré találna. De a' morális haszon ennél sokkal nagyobb 's tetemes lenne. Ennek részletes kifejtése hosszú, 's amugy is illy viszonyokban teljességgel sikeretlen munka volna. ¹

Elhagyám korán reggel e' várost, mellyen egy napi itt mulatásom alatt nem légjobb kövezetén kívül semmit sem gáncsolhaték, társasági kocsin, mellyen, tizenhatan lévén öszveszorítva, nem legkényelmesb helyzetben haladánk. Utunkban csinos falusi házak, 's mindenütt szorgalommal művelt földek gyönyörködteték szemeinket. Termés általában jó volt, 's a' tengeri olly szép, hogy annál szebbet sehol Magyarországbán nem láttam. Dél után a' hegységekbe érénk; 's engem a' rónához szokottat, de hegyvidék-kedvelőt, ezentul egész utamban a' tájékok' szüntelen 's hirtelen változékonysága folyton elfoglala, 's néha a' természet' rendkívüli szépsége magával ragada. Az irtóztató meredek *Radl* nevü hegyen, kivülem, lábomon esett baj miatt, 's két gyermekén kívül, az egész társaság leszállott. 'S így, a' kerekék' kitelhető megkötése mellett is, lemenet másfél óráig minden pillanatban az eldülés' rettegéseinek tulajdonképen csak én valék kitéve. Ekkép a' tájék' regényességének éldelete is reám nézve elveszett; 's visszajövet, mikor ezen utat gyalog tevém, az előbb óriásinak tetszett hegy a' már azóta nagyobbakat látottra kellem-hatását nem tevő.

Hochmauten helységnél, melly a' Carinthiába menőkre nézve Stajerszágbán vég hely, láttam először hazám' négy nevezetesb folyójának egyikét, a' Drávát. Az ujság gerjesztette benyomás, mint szokás a' nagy folyókat először látók-

¹ Azonban, mint a' hirlapokban olvasom, a' kis Erdélyben, Brassóban, illyes takarékpénztár az 1836ik év' kezdetével folyamatba indult. Talán, talán Magyarországbán sem volna az teljességgel lehetetlen!

nál, némi tiszteletet gerjesztek bennem; kíváncsi figyelem fogta el valóm; új varázs ömlék a' vidékre; 's a' várakozás' teljesültének édes jutalma tölté el keblemet. A' viz' csekély állásánál a' folyám' medréből kidomborodó sziklahátok a' Dúnánkon nyilván örökdő, 's a' mérész hajót zuzással fenyegető szirttömegekre emlékeztetnek.

Carinthiába érénk, melyet éjszak-nyugoti csucsáig egész hosszában valék keresztül utazandó. A' földművelés itt nagyobb iparral üzetik, mint talán akárhol; de a' föld — sok hegysége teszi — már tetemesen silányabb, mint csak a' szomszéd Stajerországban. Klagenfurtig még boldogság, de azon túl (a' Dráva' völgyét Roszeck és Wernberg között, hól egy hold haszonbérbe adott földért tizenhat pengő forintot fizetnek, kivévén) a' szigorú, hideg földből vas szorgalommal lehet csak kicsikarni valamelyes életet. Buzán, rozson, árpán, és zaban kívül igen szép tengerit, hajdinát, lent, kendert, 's ezt egész siberiai nagyságában, láttam természetni; 's a' mi különös jegyzést érdemel, komlót. Ezt bizonyosan a' föld' lehetséges legnagyobb használása, 's a' termesztésre alkalmas tér-szűke' tekintetéből egyvalaki által tett néhány sikeres próba után a' carinthiai paraszt azonnal fölvette gazdaságába, hosszú pónákra futó növénynyel a' levegőben akarván pótolni, mi alant hiánylik; mert a' lakos itt nem olly konok tespedő, mint máshol itt ott; 's azért a' fiu megpróbálja, bár apja semmit sem hallott is felőle, ha valamit dicsértetni *hall*, 's bizonyosan utánozza, ha valamit jónak *lát*. Erre részint szegénysége is hatalmasan sarkalja, 's birtokának tulajdona 's elkülönözöttsége is valamit merényleni bátorítja.

A' Carinthusnak nincs bőven gabonája; használja tehát a' természet nyújtotta gazdasági kutfókat. A' marha-tenyésztés, alkalmas lévén erre a' hegyes vidék, jó karban áll. A' lovak nem nagyok, de erősek 's tartósak. A' kecskék igazán hazájokban vagynak, 's nagy számmal a' hegyek' ormain azt legelik le, mi a' hozzá nem férhetés miatt ugyis használatlan veszne el. Így a' szép tarka tehenek is napestig a' magasokat járják, 's illatos füvekkel élven, jó kövér téjjel szolgálnak. Vigyáznak is reájok gazdájik, 's leirhatlan gyengédséggel viseltetnek irántok, mint gazdaságuk' legelső czikkelye iránt. A' sertésekről, mint lelőggő fülü, borzas, tömött sertélyü, apró, fekete fajtáról dicsértéses nem mondhatok. A' sódort 's szalonnát szerető mieinknél mindenütt jobb fajtát láttam. Hogy apró - marha nincs bőségben, a' gabona' szükéről lehet gyanítani.

Klagenfurt felé haladánk: de ennek éjjeli keresztül mentekor a' holdvilágon ragyagó bádogos tornyait látám csak; azonban visszajövet kellemes benyomást tett reám a' városnak mind fekvése, mind belső elrendelése. Utczáji majdnem általán szélesek; egyenes sorok, és tiszták; (itt ellentétben hazámból a' különben bájvidélü Nyitra jutott eszembe) házai 2—3 emeletűek, piaczaí tágosak, de Pestéhez, vagy csak Gréczéhez képest is üresek, csöndesek; lakóji tisztesen ruházottak. Tudományos intézetei isméretesek. Az idén gyönyörü uszó-iskola is állittatott. Megvan ití is a' takarékosághoz könnyü utat nyitó, 's a' gréczihez hasonló, megbecsülhetetlen intézet, a' Sparcasse. Azon fölül széke ez egy honi gazdaságbeli társaságnak, melly tagjai között valamint grófokat, ugy kised falusi birákat is számlál. — Számtalanok, 's azért szükségkép minden utas előtt föltünök a' házokról árboczkokként légbé nyuló villámhárítók, mellyek hacsak nem valamely divatizlés' vagy utánzási vágy' szülöttei, számukkal mutatják: helyzete miatt mennyi oka van sokszor a' városnak a' villám' rémítő sujtásaitól rettegnie.

Már előtte való nap csodáltam a' hegycsucok' különös színét, minthogy azok távolról néha felhőknek, 's a' felhők hegyeknek látszattak; mert a' szél kinyomván árnyékos völgyekből a' ködöt, ezt fellegekké, ezeket ismét hegyképekké alakítja; a' hegyek pedig fejeirő, majdnem függőleges, és semmi mohoeskától meg nem szállhatott gerinceikkel felhők gyanánt mutathoznak.

Most már a' csatornájával Klagenfurtot érintő Werden tó' partjain valák, mellyen még a' reggeli téjfejér köd' könnyü leple uszkált; de majd gyöngycseppekben lehullván ez, előttem állottak a' Carinthiat Carnioliatól elválusztó, 's természet rakta gátok hosszu sorban emelvén föl fejeiket, 's megmászhatlan tar csucaiokkal büszkélkedve tekintvén a' termékeny Dráva-völgyre.

Itt a' határ, mellyen tul a' *termékeny* szót többé nem igen használhatni; mert a' fenyő — magának a' tónak tős tövében is —, a' kapcsos korpafü (*Lycopodium clauatum* L.), ölyü repő (*Pteris aquilina* L.), csipkés, és kóruta bordalap (*Asplenium trichomanoides* L. et *Ruta muraria* L.), édesgyökerü, erdei, páprágy, és töredékeny páfrán (*Polypodium vulgare* L., *Filix mas* L., *Filix femina* L., et *fragile* L.), fekete áfonya (*Vaccinium Myrtillus* L.), repsén hanga (*Erica vulgaris* L.), fanyal kukojcza (*Arbutus uva ursi* L.) tenger-mennyiségben borítják el mindenütt a' földet, 's oléggé mutat-

ják: milly magasságra, milly termékenységű 's létalaku tájékra érkezett az utas.

Ugyanis a' növényzet' hirtelen változása mindenki előtt föltűnő lévén, a' mint ez komorabb vagy vidorabb alakot ölt magára, úgy természetesen hajlandó az ember az egész vidék' vírányiságát vagy zordonságát ahhoz mérni. Nekem különösen, ki a' fűvészetet Keszthelynek növénydus gyönyörű vidékein hajdan megkedveltem, 's azóta üres óráimban csupa kedvtöltésből üzöm, máskor is, most is mulattó foglalatosságul szolgált az itt vadon termő növényekből a' föld' minőségéről ítéletet hozni. Ekkép, úgy vélem, a' valótól igen keveset elütve meg lehet határozni: kellőleg használtatik-e valamely telek, vagy a' birtokosnak akár tudatlansága, akár renyhesége miatt nem mulaszt-e annyi hasznot'hajtani, mennyit hajthatna.

Nem fojthatom el ez' alkalommal azon ohajtásomat: hogy bár a' honi tudósok öszvéfogott erővel — mert egyes, legyen az bár ki, illy munkát tökéletességre hozni aligha képes, — Magyarország' fűvészi geographiaját, de ne szárazon, hanem kapcsolatban a' földmivelésbe vágó chemia-'s mineralogiával, kidolgoznák! mert ez által sokan talán jószántukból is a' növények' ismeretének vágyára édesednének (holott most e' részben néha azoknál is tapasztalni hijányt, kik a' fűvészetet kötelességből tartoznának tudni), 's legrövidebb uton tetteleg meg lenne felelve azon, minálunk igen gyakran tétetni [szokott kérdésre: mi haszna van ennek, vagy amannak a' fűnek? mi haszna a' fűvészetnek? Ugyanis, ha valamely növénynek, p. o. az úgy nevezett gazoknak, kitűnő orvosi, technicali, vagy gazdaságbeli — általán materialis — hasznát a' kérdezett nem képes mindjárt megmondani, orrfintorítva, vagy a' fű' pusztá nevét neveltséges elcsavarásokkal kiféczamítva szoktak sokan a' dolgból tréfát üzni, 's a' fűvészetet — scientiam amabilem Linnaei — szeméttudománynak, szemétygyűjteménynek rutolni. De (elmellőzvé, hogy csak azt becsméreljük, mihez nem értünk; 's hogy a' tudományok' szerzésében nem kell mindig materialis haszonra, nem arra tekinteni: quid infert ad culinam?) ha jól kidolgozott fűvészi geographiánk volna, akkor azon fáradságos megmutatás helyett: hogy a' nagy természetben minden lény kapcsolatban áll egymással; hogy a' legparányibb penészecske a' szüntelen rontó bontó 's teremő életerőnek munkálatja, 's a' nagy egész' láncolatában szinte olly szükséges szem, mint a' tölgy, és czedrus; hogy gyakran az utfélel eltiport növényben végtelen erő rejtezik, 's reánk nézve csak tudatlanságunk miatt vesz el hasztalan 'st. e' f., ak-

ker, mondom, csak ezt kellene felelni: atyámfija! nyissd ki szemedet, 's ha a' gazdaságra adsz valamit, 's miért is ne? hiszen a' földből jó mindened, ismérd meg a' rajta termő növényekből egy pillanattal: milyen az előtted fekvő föld; mellyek létalakjai; mit bir el; hogy használhatod legcézirányosabban? Látod már, hogy egyik isméret a' másikra vezet, 's hogy a' lábod előtt termő gazt úgy illik, 's még hasznosb ismérded, mint a' távol tengereken tul termő pálmafát? — —

Az úttól félre hegyek között fekszik Villachtól két órányira báró Jöchlinger Felix' csinos kastélya, és, mit az ember e' tájan nem keresne, finom izléssel, 's nagy költséggel a' vadonból egyedül általa létre hozott angol kertje ritka növényekkel diszelgő tetemes melegházakkal. — Hálás érzettel nyilvánítom, hogy e' méltóságos bárói család' szivesességéből 's társaságában tevéem minden további utamat.

A' tájék erre mindenütt olly regényes, olly bájtel, változásával minden nyomon olly meglepő, hogy a' legkényesb izlést is kielégíti. Különösen gyönyörű kilátás végett *Landskronba* menénk. A' vár igazán mint egy korona föltéve a' tetőre az ősz régiségben büszkén állott, mikor a' cseh Ottokar 1269ben azt bevenni erőküzdött, 's azután is, legalább lakható állapotban, egész a' mi századunkig; de miután a' villám' tüze annak fedelét lepörkölte, gróf Dietrichstein, kinek ez birtoka, többé azt nem építteté föl. Boltozatok, vízfogó, 's toronyüregek még most is láthatók; de már szeplők 's moszatok borítják köveit; erdei repkény kapaszkodik a' falból kinőtt fájira; üröm kórók lengenek tornyain, 's vadrózsa 's galagonya övedzi túske koszorúval mohos lábait. Nem sok idő kell, 's a' fölötte elvonuló évsorok úgy megrontják alkotmányát, hogy a' vándor álmélkodva fogja kérdeni: ez volt-e a' tartomány' várainak legjelesebbike? illy méltatlan porba dülhetet-e az ország' koronája? azonban c'est tout, comme chez nous; a' tisztés régiség' tanító, példázó, buzdító emlékjeleit mi is romlani, 's enyészni hagyjuk, sőt segítjük, az ő kövekből *villákat*, házakat, ólokat 'sat. építvén. E' keserítő emlékezetet, 's a' borzasztó pusztaság, néma csönd, 's enyészet okozta idegenítő benyomást mérséklőleg néhány ott a' magányban senkitől észre nem véve az ártatlanság' színében szerénykedő gyönyörű boglárpótot (*Parnassia palustris* L. ¹), 's egy pár fecske tar-

¹ E' növénynek helyes latin fajnevről már hazámban kértelkedtem; itt pedig sok helytt a' legmagasabb hegyeken, 's épen nem mocsáros földben lelvén föl azt, helytelenségéről egészen meggyőződtem.

niesot (*Gentiana asclepiadea* L.) szakaszték le, 's hozék el emlékül. A' kilátás, mellyért tulajdonkép jövének, egészen kielégítő volt.

Nem messze e' várromhoz vannak: *Ossiach*, *Wernberg* és *Fyllach*.

Ha vadont, magányt szeretsz, 's a' magára hagyott természet' nagyszerűségétől ihletetni kívánsz: menj Landskronból Ossiachba. Jobbról a' sötétlő fenyvesek' komor zöldjétől árnyékolt meredek hegyek, az őzek' kedves tanyáji, utul néha csak keskeny tért engednek, 's itt ott hullni látszó kőszalok megdobogtatják szivedet, 's alattok gyorsan elsurranni késztetnek; ha letekintesz, a' sok helytt hetven öl mélységű, 's pír-szemők pontyokkal (*Cyprinus erythrophthalmus*), és galócza zsemlyingekkel (*Salmo Trutta*) bővelkedő, 's Fertőnket, de keskenyebb alakban, nagyságára 's kellemes tekintetére meg-egyenlítő ossiachi tó terül el lábaidnál; emeld ismét föl szemeidet, 's túl a' parton a' vadvétésű Görliczeknek völgyvágányokkal szagztatott vonalát szemléled előtted cserjékkel benőve, 's hol néhány lépésnyi rónaság van, az ott fenn hajlékolt magányosoktól bevetve. Így jutsz a' tónak mintegy közép táján épen a' parton fekvő Ossiachhoz, az ó kor' történeteiben híres helyhez. A' testvérét Stanislaust meggyilkoló, 's életét gonosz tetteért hánkódva itt végző Boleslaus lengyel hercegnek legendája a' nép' szájában forog.

Inaét fölmenének a' *Tauern*¹, hol nyaratszaka császári nénes legel, melly télen Ossiachba leszállíttatik. Legforróbb éélben érénk a' csucsra. Fáradtságunkért meglepő kilátással jutalmaztatánk. Beláttunk alsó Carinthiába; láttuk a' száz ötven ölnyi magas sziklahegyen fekvő Osterwitz várát, mellyel e' Carinthusok szintugy dícsékesznek, mint mi a' fűgét mutató szűzzel ékesített Komáromunkkal. Illy aprólékos hiusága alkalmasint minden nemzetnek van, 's azt el is lehet nézni. Hogy a' XIVdik század' első felében az elhiresült, hős szellemű Maultasche Margit e' várt hosszas körtáborlat alá vette; 's a' kis számra és vég inségre jutott őrizetet csak a' szükség sugallta megédes szeszélyű ötlete menté meg a' katonás asszony bosszu-dühétől, itt kiki beszéli. Szép, midőn hazája' nevezetesebb történeteit az olvasni nem tudó pór is csupa hagyomány-

¹ *Tauern*nek neveztetik Carinthiában minden nagyobb hegy, mellyen járt ösvény visz keresztül. Így vannak: Ossiacher-, Malnitzer-, Gmünder-, Nassfelder-, 's a' Taurn. Ugy tartják, a' név a' *Tur* régi celta szótól, melly hegyet jelent, veszi eredetét.

ből isméri. — Láttuk gróf Goess' várát: Gradischt, és Carlsberget, és más egyebet. A' messze láthatárt mindenhol igen maeas hegyek zárak be.

A' Carinthusok' szorgalmának, mellyben annyi örömöm telt, itt e' magas hegyen is szép példáját láttam. A' futó szerdjét, 's mindennemű haszontalun csepőtét fölégeték¹. Az így kürtött 's hamuval kövérített föld jól diszlett lóherrel volt bevetve, mellynek szárítása' módját itt följegyezni nem tartom helytelennek, a' végből, hogy azt, ha a' nálunk divatban lévőnél gazdáink célirányosbnak találандják, elfogadhassák; ha nem: az ádes honbeliek mellett maradjanak. Mert hazámból kiképtemkor is — bár minő csekélyek levének észrevételeim — legalább azon jó szándék lebegett előttem, hogy a' mieinktől elűtő szokásokat 's intézeteket följegyezvén, talán valakinek, ki tudja kinek, a' hazában használhatók; mit böcsérzetül magamnak fölróni nem szégyenlem, miután a' nagy hazafi, kit mindenki tisztelettel említ, a' férfi, kinek késő hunytát koszoruzza dicsőség, 1834ben, mások által elismért tenger érdemei között azt maga is, és szerénységében csak azt tulajdonítá magának érdemül, hogy mindent, a' mit lát, kell, tanul, 's tapasztal, a' hazára alkalmazza.² — A' gyakor esőzések mellett tehát így szárítják takarmányaikat: a' lekaszált füvet vagy lóher nagy csomókba kötvén, póznákra szurják. Ilyes csomókkal fölig megrakott póznák szabad ég alatt földbe tűzve sorban állanak. E' módon szüleségük, szabadon járhatván azt a' szellő, az eső pedig, vagy hólé róla könnyen lefuthatván, megfűléstül 's nedvtől egyiránt ment. Így a' még hegyes vidékekben — Heiligenblut felé — a' gabonát földben oszlopzott nagyszerű lajtorják' fokaira úgy helyezik, hogy a' kévék azokon nyargalni látszanak.

Wernberg most báró Jöchlinger' birtoka, hajdan Ossiachhoz iartozó Benedictinus klastrom, magas helyzetéből az alatta

¹ Virgiliusként:

Saepe etiam steriles incndere profuit agros,
Atque levem stipulam (rubos, dumos, et inutiles
frutices quoque) crepitantibus urere flammis.

² Az említett évben kimondhatlan örömömr szerencsém volt Panronia' fedeletén a' magyar hon' boldogságát észével 's erszényével egyiránt példátlanul előmozdító nagy hazafival utaznom; melly alkalommal egyebek között, miket soha e' nem feledek, a' fenn irt nyilatkozást is tevė. Maganra nézve azonban azt csak úgy hozom föl, mint Ovidius, házatól eltávoztakor, a' maga fájdalmát és siránkozó felesége' veszékeléseit Troja' pusztulásának nagy képével hasonlítja össze, mondván: Si licet oxemphis in paruo grandibus uti.

folydogáló Drávára tekint, mely itt komor erdőkkel borított hegyek' kanyarulásai közül egész pompával ümledez elő; ezen túl mindjárt Carniola' kopár sziklái mérédeznek; körülé a' természet és mesterség alakította szép park; jobbra a' gyönyörű villachi havas. Mind szép 's elragadó tekintetek. A' Benedictinusok' eltöröltetése után ezen épület' birtokosa a' templomot csürré, az ebédlő termet istálóvá, a' könyvtárt magházzá változtatá; miért, mint gyanítják, valaki azt szándékosan följuyította; 's még maig sincs, noha sok javítás tétetett rajta, egészen ujra kiépítve.

Használni akarván az alkalmat, látni a' nép' multságát, elmenék a' Dráva' mellékét lakó Vendusoknak egyik templom-ünnepére. A' vagyonosok muzsika mellett egy magas facsűrben kerengtek, a' szegényebbek tekéztek nemesak a' tekepályán, hanem a' gyepen is. Néztém, mikép e' mulatók olly könnyelműleg veték oda a' porba egy dobásért ezüst tizesöket, mintha házukban a' bőség' forrása buzogna. Valljon szerencsés, vagy szerencsétlen-e az a' nép, mely ünnepi rigalmait pénzbeli játékokban találja, 's egész héti verítékes keresményét néhány vak vetésre teszi ki? Házsártoskodni senkit sem láttam. A' bor' magas ára idves józanság' állapotjában tartja az embereket. Kedvelt ital itt, — már Klagenfurtban is — a' kősör (Steinbier). A' Vendusok nectarnak tartják. Nekem azt izletesnek találni lehetetlen volt. Sed de gustibus non est disputandum.

Villach a' hajdani Colonia Julia, v. Julium Carnium, noha a' középkor' általányos rombolásaiban keresztelt ellenségtől sokat szenvedett (1359ben Rudolf azt földig pörkölte; 1478ban pedig a' Törökök — hová nem jöttek ezek a' kontyosok! — pusztíták el), fölemelkedék még is; 's most nem ugyan Itáliának Németországgal üzött kereskedésének rakheije, mint volt, hanem a' töle nevezett kerületnek, Carinthia' legregényesb részének — természeti szépségei miatt az austriai birodalom' Helvetiajának — fő helye, a' Dráva' két partján fekvő jeles városocska. Ott létemkor épen sokadalom lévén, pezsgett-a' sok ember. Kalap, manchester dolmány, térdig érő bőrnadrág, harisnya 's czipó a' Carinthusnak csaknem általányos öltözete (vessük öszve télen nyáron nehéz szűrben, vagy bundában járó al-'s fölföldi parasztainkat); de kalapot mind a' két nembeli egyiránt visel. Mondják: a' szép nőnek minden szépen áll; e' tekintetben egy Magyar sem fogná mondani, hogy az itteni nőknek szépen áll a' kalap.

Meglátogatám a' plébánia-templomot, melly régiségekkel teljesteli. Sok jeles ember' képszobrát láthatni itt, Nevezetesebbek másokon kívül Khevenhüller' és Djetrich v. Finckenstein' szobrai. Ezen utólsónak, melly remek, áltellenében van egy igen régi, a' gethsemani kertben szomorkodó, vérverítéket izzadó, 's az angyal által vigasztalt Krisztusnak festett képe; mi csoda mestertől? hijában kérdeztem. A' reám tett hatás szerint itélve, e' képet fő szépségünek tartom: n' halál' szörnyeitől irtózó, 's a' szomorú enyészet' kinjaiban vonagló istenembernek tusakodásait, továbbá a' kezében kelyhet tartó, 's mennyei vigasztalást nyújtó angyalnak nyugalmát lehetetlen jobban ábrázolni. — Jeles e' templomban a' kőből készült szöszék is, valamint egy más, tölgyfából készült, 's mint a' reá metszett évszám mutatja, négyszáz esztendőnél régibb pad, melly hajdan időben, midőn a' templom' felét a' protestansok bírták, szószék gyanánt szolgált a' praedicatornak. Az ablakok résznyire gyönyörű festett üvegekből vannak. Általán e' templomban majdnem minden fölséges régiségekre mutat. De, a' mi sértő, a' régi sirboltok' tábla-kövei ocsmány fűszénység — vagy szarvas tudatlanságból-e, minden esetre a' tisztos régiség iránti gondatlanságból a' templom' aljának kirakására fordítottak, hol a' rajtok lévő fölirást és czimereket a' járók' léptei elköptették, már ma olvashatlanok, 's följegyezve sincsenek. Majd utóbb gyanítgatás, okoskodás, phantasia fogja, vagy akarja tenger erőködéssel, és tudománypazarral kipótolni azt, mit az egykoruaknak pár szóval följegyezni, ha már a' köveket elhasználták, mibe sem került volna. De úgy vagyunk rendszert az illy becses emlékekkel, mint a' nagy emberekkel: míg élnek, sokszor föl sem vesszük őket; enyésztek után hárval sóvárgunk] utánok. Nemcsak a' Magyarok vethetni tehát szemére, hogy a' hajdankor' maradványainak megőrzésében nem elég gondos.

A' táj, mint mondám, kielégítő 's festői; de ezen túl a' föld már olly sovány és makacs, hogy sok ész és feszült szorgalom kívántatik, abból valamelyes terményt kicsikarni: 's mégis e' száz és husz ezer lélekből álló kis kerület, ki hinnené, de magától a' megye' főispánjától (Kreishauptmann) tudom, a' császárnak nyolcz száz ezer pengő forint különbféle adót fizet. Áldjad a' gondviselést buzatermő vidékéért, hazám! hogy sem élelmed miatt a' föld' mostohaságával nem kell olly veritékesen vinned, sem polgári alkotmányod' következtében illy tetemes adónak magad' alá vetned.

Az anya természet azonban, ha nem egyformán is, mindenütt nyújt az embernek, csak eszével 's kezeivel élni ne restelkedjék, elegendő életforrásokat. Hol hegyeket alakít, azoknak ormait illatos füvekkel vonja be, gyomrait pedig érczekkel tölti meg. 'S így Carinthianak, a' marha-tenyésztésen kívül, keresetforrásra osztályrészül főkép a' bányászat jutott; akadni is itt majdnem minden hegyben a' hajdani bányászat' nyomaira. Jelenleg *Meiseldiegh*ben ezüst, *Sonnbergen*en timsó és vitriol, *Kätschthale*ben egérkő nyeretik. De nevezetesebbek a' vas, 's kivált az ólombányák. Utamban több hámozt látván, a' vasbányászatról csak általányosan:

Az 1765diki rendelés szerint mintegy nyolczvan ezer mázsányi vasat volt szabad Carinthiában a' bányákból venni. Ez magában elég szép mennyiség. Utóbb e' bölcs rendelet fölfüggesztetett, 's kiki annyi vasat állíthatott elő, mennyit akart 's birt; 's valóban a' mult század' vége felé száz husz ezer mázsával több ásatott, mint azelőtt; de a' czél, hogy t. i. a' vas olcsóbb legyen, el volt hibázva; mert a' melly viszonyban növelkedik a' vas' mennyisége, ugyan abban fogy a' vas' elő-termesztésére szükséges fa. Ha tehát az erdőknek pihenés nem engedtetik, világos, bár mi vizásnak tetszhetett volna első tekintettel az állítás, hogy minél több lënd a' szokott kezelés mellett a' vas, annál magasbra fog rugni annak ára, ha csak kőszén-bányák által nem tétetik a' Dryasoknak kimélő áldozat. Sőt az erdők' fogytával csökkenik a' népesség is; mert kerékszám mintegy ezer férfi embert foglalatoskodtatván Carinthiában a' vasbányászat, ha fa nem lesz: miből élnek ezek? Igaz: a' jelen erdőbirtokosoknak pillanatnyi hasznót hajt a' szabad irtás; de az egészre, a' jövődőre nézve, hazáján vag szekercezzével sebet, ki azt pusztítólag erdeje ellen fordítja. Ennyire függ össze ezen iparaggal 's népesedéssel az erdőszet!

Jelenleg Carinthia évenként száz nyolczvan ezer mázsa vasat ad. Mit ad Magyarország, mit hámorainak örökös tüzével a' kormos éjszakát üző Gömör, az igazi scytha — vas — megye, a' kormány sem tudja. Kétségtelen azonban, hogy hozánk azért hozatik be külhoni vas, mivel hazánkat is a' fa' szükje nyomja. Nincs-e tehát méltó okunk az igen bölcsen óvó 's tilalmazó legfőbb parancsok mellett is a' magyarországi erdőbítanglásokon sohajtánunk?

Nevezetesebbek az ólombányák, mert Carinthia évenként 40—43 ezer mázsa ólmot, tehát két annyit ad mint Magyarország. E' mennyiséghez csupán Bleyberg — Villach mellett —

a' legfinomabb, 's az Angolénál is jobb ólomtól mintegy három negyed részt ad.

Ezen igen híres, 's a' maga nemében egyetlenegy bányának látására indulánk. Villachnál három völgy egyesül. Középső ezek között a' M. Theresiatól 1759ben Bamberg' püspökétől visszaváltott Bleybergvölgye. Ezen vezetése utunk fölfelé egyenesen neki a' várostól nevezett havasnak. Fejér 's szürke mészkő, 's fekete palakó teszik jobbadán e' hegynek alkotó részeit. A' mészkőben petrificatio nincs; hanem az érczhegyekben, de most már igen ritkán, találhatik opálszerű csigamárvány (opalisirender Muschelmarmor). Nagy nehezen teheték belőle szert egy példányra.

Az ut olly borzasztó hegyinek, áskáló erdei csermelyektől olly vadul megszagatottnak, bajbonczos növényekkel benőtt rettentő sziklafokok által olly igen elzordonultnak tetszik, hogy azon utat lehetetlennek képzelék. De sok nincs ugy a' világon, mint embernek első tekintettel látszik. Az ut naeandri kanyarulásokban a' kapaszkodókat csigásan körülfontva, a' leomolthatandó földet 's kavicsot erős fallal tiltva, a' mélységben mormogó vizektől biztos korlátokkal védve, olly művészileg készült, hogy rajla kívánhatólag kényelmesen haladhatni. Ehhez hazámban Orosziból Vácra mentemben — ehhez közel — láttam csak némileg hasonló; másként ugyan Carinthia' utjait — a' mellékeseket is — honunknak sok helytt két árok közzé szorított elkerülhetetlen nagy sárával nem mérém hasonlításba hozni. Itt ugyanis a' kerületbeli helyhatóság szüntelen' számos munkást foglalatoskodtat az utakon, kik vésővel 's kalapácsal, vagy repesztő porral széttördelik az ezer évü sziklákat, azokat az utakon egyenlőre kalapálják 's gereblyélik, a' kásával zuzottat azonnal eltakarítják, és semmi pocsolót, vagy güdröt meg nem szenvednek. E' nagyra menő költséget a' kormány csupán a' vámpénzből könnyen győzi, mellyet itt nem egyedül a' földhöz ragadt szegény, hanem az amazéval hasonló kényelemért, az ország' dusa is fizet.

A' tulajdonképi bányászat Bleybergen kívül keletre kezdődik, 's két órány — bleybergi, nötschi, és greiti részekre osztott — téren egész Greit helységig terjed. A' XVIedik században e' bányák' legnagyobb részét báró Fugger bírta. 1595ben Fugger Antal Carinthiában 's Tyrolisban fekvő minden bányáját rokonának Marxnak tizenegy ezer forintért adta el.

A' csapagátoron (Erbstollen) bemenénk az aknába, 's mintán ezer öt száz ölet a' föld alatt elbolyongtunk, 's az érczet földhöz ragadt, mellyel Selmerzen szebbet láttam, 's egy

pár szívattyút megnéztünk, 13 latorján harminczegy ölnyi magasságra a' fölvilágra léptünk. Vezetők az ottani bányá' egyik adtsiztje volt, ki általam Selmeczet hallván említett: jól ismeri ő, így szóla, a' selmeczi bányákat, mert e' város' academiajában végezte tanulmányait, mi azonban szerencsáját nem hogy elő mozdítaná, hanem hátráltatja; mert itt a' magyar academicusokat nem szeretik. Ha igazat szólt (moralis character: felől az által, hogy fél napi fáradságáért, 's szolgálatabeli készségéért, a' mi az illyféle embereknel szerfölött ritkaság, teljességgel semmit el nem vón, bennünk jó véleményt gerjesztett): ugy valóban tőlünk is nagy fonákság, hogy gyakran sok hozzáfogható honfiak' elmellőzésével annyi idegent hizlalunk. — Bleyberg' lakosainak száma két ezer hét száz, ezekből bányamunkás hat száz, Megnézván a' törő malmokat, mosó gépeleyeket, és olvasztó kohokat, mellyeknek, valamint a' működésnek technicus neveit magyarul kifejezni képes nem vagyok, e' nevezetes helyről eltávozáuk.

Igen föltűnő volt előttem valamint e' bányá vidéken, ugy máshol is ezen országban, mindenütt ama' szerencsétlen emberek' nagy száma (itt Trotlnak híják őket), kik lelki 's testi kép ki nem fejletten mint feltébblyodottak kába bámázkodásuk — 's formátlanságukkal az idegent eliszonyítják: ugyanis czudar, borzas haj, yisítva rüfögő hang, szertelen nyakguga, gyakran folyó szemek, és löcslábok azon bélyegek, mellyeket e' nyomorultakon észre vehetni. Nem egy házról hallám, hogy azt három, négy illy félcretin lakja; 's uton utfélen bukkanni illy kellemetlen benyomást okozó emberekre. A' szivesség, mellyel e' fejletlenek a' különben nem barátságos, mert kicsikart szegény vidékben minden háznál, ha bemennek, fogadtatnak 's tápláltatnak, talán csak onnét magyarázható, mivel az illy neműek' nagy számánál 's gyakoriságánál fogva egy családutya sem bizonyos: nem növekedik-e övéjének szaporodtával e' szerencsétlenek' száma is. A' kormány, ugy látszik, mit sem akar felőlök tudni; 's így az eltartás' terhe a' községeknek fekszik, 's ezek, mint mondám, szivesen, 's egész szelidséggel teljesítik ebbeli felebaráti kötelességüket. —

Most már, Augustus 17kén, minden mellék kalandozás nélkül utunkat a' Gross-Glockner felé irányzók. Ne is késsek, ki e' sok tekintetben nevezetes, 's nagyságára az austriai birodalomban második hegyet¹ látni akarja, oda Augustus'

¹ J. C. Bisinger szerint a' Gross-Glockner az europai hegyek között nagyságára kilenczedik, és 11,988 lábnyi a' tenger' szine fölött. Nevét azon élénk képzelődéstől vette, melly

vége előtt eljutni, mert September' elején ott rendszerint már beáll a' tél, 's csaknem Majus' végéig tart.

Elhagyván Villachot, a' tájék' festői szépsége tündér-lájjal varázslá szemünket, szívünket. Kétfelől párhuzamosan futó, erdőkkel borított, 's uj meg' uj dombokkal magasbított hegygerincz; itt ott kőpaszon kicsucsorodó, vagy a' fellegekbe nyújtózó sziklafal; foltonként a' meredekről lesikamlani látszó vetemény földek; fenyőárnyozta lékaszált darabká hegyormok — a' feszűit iparu szegénység' tanúi —; famedrekbe gyűjtött erdei források 's hegyi patakok által hajtott kallók' malmok, 's hámorok' csoportjai tündéreztek a' szállangó ringgell ködben eióttünk; középelt a' Dráva, hol jobban a' hegy' lábához simulva, hol belebb kányarulván, partjain muharnak, vagy pohánkának kis tért engedve, hűmpölygeté a' Dunába téréndő 's gőzösöket hordozandó hajjait.

Jobb 's bal felől a' hegycsucokon ó erősségeken kívül a' vallási buzgóság építette templomok 's kápolnák fejjelenek; 's ezekben néha az isten' dicsérete hangzik, mikor a' régi várakban, mellyek csaknem hozzá férhetlen helyeken romjaikban hevernek, örök, mély csönd uralkodik. — Az itt látott sok váromladék engem is szinte eltöltött régi képekkel, mint egyik jeles költőnk, mikor puszta várak alatt megyen el; 's földagadó keblem szomoru érzésekkel teltet meg; nem azért, mivel az emberfej, legyen az magyar vagy német, leszállott a' magasról, hanem mivel az békételen idők' 's az ököljus' zordon kora éledt föl emlékezetemben; mikor az ember, nem lévén alatt bátorság, — vagy menedékül kényszerítettett illy hozzá férhetlen helyekre vonulni, vagy mord keble' ösztönzéséből — vérre 's vagyonra vágyva — szeretett illy saslakot választani, honnét békes lakosokra, vagy erőtlen utasokra fergegként csapott le, vagyonukat elrabolván, magokat lánczra fűzvé, vagy éltöket eloltván. A' büszke nemesnek, elhiszem, kéjtelmes lehetett szabadsága' 's kedvesei' karjában boldogul élni, 's kevély szemmel tekinteni a' környékre, hol több falu parancsokat tőle vón: de a' munkás polgárnak jobb izün esik házáat rónán, a' törvények' nyugtató paizsa alatt bátorságban. másé mellé építeni, mint a' magason ép várakat, 's azokban Stiborokat látni.

Dél tájban a' csörgő züggő esésekben lefelé habzó *Liseren* keresztül menvén, Spital mezővárosban voltunk. E' hely a'

szerint neki harang' alakja volna. Hányféle alakot nem képzelt az emberi együgyűség, vagy poetai ábrándozás sokszor még a' holdban is már!

XII. században vette eredetét, 's az Ortenburg ház' birtokából a' Cillei grófokéba szállott. A' magyar historiában gyászor: emlékezetü Ulfrich' halála után a' koronáé lett. Iső Ferdinand azt cancellarjának, a' spanyol Salamancának ajándékozta, ezután jutott a' Porzia hercegi család' kezébe, melly maig is bírja. A' Francziák azt e' század' elején Iepörkölték 's kirabolták, de lassanként ismét fölépült. A' hercegnek olasz izlésze készült igazán gyönyörű, de több mint harmincz esztendeig romlott állapotban hagyott kastélya is most igazittatik ki. Különösen szép két kőoszlop ékesíti a' fő kaput, mellyekért, mint hallám, egy Angol nagy somma pénzt ígért. Mit még nem vennének ezek a' pénzes Angolok! Graeciát 's Latiunot, mint lelete, hajdani remek miveitől megfosztották, 's máshonnan is örömost mindent szigetjébbe halmozának össze, hol azután, ha valamit látni kívánsz, pénzért megnézheted, holott a' Francia 's Magyar teljes készséggel ingyen megmutatja, mije van.

Tovább menénk. A' virágzó pohánka' rózsapirja, 's a' nehéz kalászu köles' bókoló fejei szegélyezék egyfelől utunkat; másfelől fekete sziklák kandikálnak hirtelen' mereszkedő hegyekről le reánk. A' völgy mindig szűkebb és szűkebb lón, míg végre csupán eget 's hegyet láttunk.

Elhagyván a' Drava' völgyét, a' MÖIP gránitos völgyébe érünk. E' rakoncátlan folyó, melly a' Glockneren ered, egész a' Drávába szakadtáig mindig nagy sebességgel, 's néha irtóztató kődarabokon keresztül iszonyu morajjal hömpölyög, partjain ki-kitör, imitt egy rétecskét eliszapít, amott a' földet kövekkel előnti, neki rohan a' partnak, 's ismét zátonyt képezvén, elkanyarodik. Több hidon kelle azért keresztül mennünk, 's így, mint a' tér engedé, a' folyamnak majd jobbj, majd bal partján haladánk. Milly veszélyes lehet itt nedves esztendőben, hirtelen esőzések, vagy tavaszi langyos szellők' fuvalmaikor az utazás; mikor az olvadt hótól duzzadt zavaros hullámok medrökből kilépvén, fákat gyökerestől kiszaggatnak, sziklákat összevezuznak, 's e' havasi folyónak a' földet elnyelni segítik! Most két föltötte száraz év (az 1834ki és 1835ki) sok helytt az élő források' ereit is kiszikkasztotta: 's mégis milly döböntő e' partokon utazni!

A' mértföldnyi szántóföldeken hullámrzó gazdag kalászkok' látásához szokott magyar szemnek elég foglalkozási tárgyuť szolgáltatának azon nyomoru vetésföldek, mellyek a' lassanként mindent elsodró hegyi csermelyek' pusztításaitól védő sziklasalak' dűledékei közt léteznek. Azért, noha a' körülünk 's

fölöttünk egymásra halmozott nagyságos vadon partiekat jó lovaktól ragadva kellőleg tekintgetni kevés időm maradt: nem érzém mégis sajnosan ebbeli veszteségemet; minthogy hasonlókat látni ezen túl mindenütt reménylék, 's égő szomjamat e' tartomány' Florájának kies gyermekeivel megismérkedni, utunk' czélján, a' Glockneren, bőven hívém csillapíthatni.

'S valóban a' tájék mindig szokatlanabb, kietlenebb, nagyszerűbb lesz. A' két felől leszakadó 's a' völgyet magokkal hozott szikladarabokkal előzőnlő patakok, a' fenyvesek' sűrűjéből rémekként előtolakodó kopár, vagy mőhával gyéren benőtt kötőmegek, a' meredek tetőkről ledőmboruló 's egymást váltó bérczek, erdők, zuhatagok, 's ezeknek minden lép-ten más-más meglepőbb ujlásai rettentő - széppé teszik e' völgyet. 'S épen e' vadon' kiessége az, mi az elmesterkélrt nagyságost fölmulja, 's miben, véleményem szerint, e' tájék fennségebb az elhiresült Salzbnrgnak 's Helvetianak emberi kezektől ékesítgetett, 's a' cultura' nyomait eláruló, de azért a' nagy benyomást is szükségkép gyengítő vidékeinel.

Alkonyat előtt láttuk még szikla párkányon álló 's alapostul már-már a' mélységbe omlandó Falkenstein vár' romjaiban a' bús enyészet' testesült képét.

Leáldozék a' nap; 's illy vidékben napvilággal tanyára nem jutni; utasnak szorongató érzés. A' szemnek semmi sem mutatkozik már; csak a' fület hatja meg, változó érzelmekeket gerjesztve, a' szél mozgatta fenyők' sngósa, az erdei csermelyek' csörömpölése, a' Möllnek zuhanása, 's la' vashámorok' kalapácsainak zöreijje. — Végre Ober - Vellachba érénk, hol eltöltvén az éjt, tovább haladánk.

Ober - Vellach csak tíz órányira van Italiától, 's itt Augustus' közepén még szárán a' gabona; nem csoda, mert rendszerint hideg köd fedí csaknem délig az erdőt 's virányt, 's korán hegyek megé száll az érlelő napsugár: inkább csodálatra méltó az emberi ész, melly az Asiaban termő életadó növénynyel itt a' jegesek' alján próbát tesz.

Utunk fölválta kies, pusztá, főséges, és borzasztó vidékeken méne keresztül. Sok helytt egy-egy erdei patak, a' legvadabb pusztítás' nyomait hagyván hátra, nagy zajjal szakadt a' habzó Möllbe:

Fragmina deiiciens silvarum, arbustaque tota;

Dans sonitu magno stragem, volvensque sub undis

Grandia saxa.

Lucret. Lib. I.

és nevelé annak egyébként is erőszakos folyását. Illyen, szé-

Iesen lefutó hegyi csermelynek medre egy ásványásznak¹ valóságos kincstájék volna.

Egy magas sziklán ismét várt láttunk, Groppenstein várát, mellynek tornyai, mint sok illyesé, hasonlóképp meghajtották már az idő' mindenhatósága előtt kevély fejeiket.

Délre Winklernbe érünk. Itt szükségképp hátra kellé bécsi nagy hintóinkat hagynunk; mivel czentul a' vidék olly hegyes, az ut olly szűk, hogy csak apró, de czélszerű, 's azért itt igen divathan lévő egy lovu szekereken haladhatni tovább. Tehát öt illyes szekerecskén hegyen völgyön keresztül friser haladánk. A' mindig zsibongó Möll néhány helytt olly keskenyre szabá utunkat, hogy egyfelől a' kiálló szikla, másfelől a' kidagadni látszó folyam közt alig csuszhatánk el talyigáinkkal. Egy illy hely volt, melly egész utamban legnagyobb benyomást tett reám. Kanyarul a' két hegynyílás közzé szorult vízmeder; a' habok mintegy kapun kizúdulva a' rendetlenül behullott, 's utjokat álló szirttömegeken keresztül törvén, furván magokat, fültompító zugással a' mélybe omlanak. Az öt lábnyi széles ut fölé szikla hajol; szikla, melly a' zuhatag' dörögésében reng, 's minden pillanatban dűlni látszik, 's egykor le fog, le kell neki dűlni; szikla, mellyet rémítő helyzetéért 'rdvítőzítók' 's más szentek' képeivel rakott meg a' vallásosság, hogy az alatta elmenni kénytelenek a' természet' erejihez képesti gyenyességüket itt hathatósan érezvén, lelkeikkel fölsőbb hatalomhoz emelkedjenek, 's a' fölöttök örködő gondviselésben vigasztalást és nyugzimat leljenek. Némán nézünk egymásra; (mert mit is szólunk volna, mikor a' vizek' vad robajját talán csak álgydörreinet mulná fölül), és csodálat- és rémülettől elfogódva, halk léptekkel ballagánk a' sőtétes szorulaton keresztül: bátrabban csak akkor szívók a' levegőt, mikor térsz tájéokra érve, 'érzelmeinkről' szólani képesek is valánk.

Sok vizesesen kívül, mellyeket a' Möll képez, itt már gyakoribbak az előbb is itt-ott előforduló magas, hegyi vízömletegek. Illy nevezetes zuhatag az ugy nevezett Jungfernsprung: Serpentin falon négy száz lábnyi magasságról ivet képezve, óriási ezüst szalagként lövel le a' nagy víztömeg, 's porrá zuzva a' fák' tetejéig csattanik vissza; az alban elterje-

¹ Elek e' rut hangu szóval, minekutána csupán analogia szerint szabad új szavakat csinálni, ad normam: fűvés, madarász, csillagász 'st. ef., másként ugyan bizony szeretném, ha a' magyar tudósok nem botránkoznának meg, mikor valaki, bár nem olly szabályszerű, de szebb hangu szóval fejezné ki magyarul a' *mineralogust*. — Superbissimum fest aurium iudicium.

dő egererdő iszsza szétfecsenő harmatját, zajgásán elnémula' csatázó Mőll, 's magát mintegy szégyenelve, a' hegy' aljához simul, bokrok közt suramlik el, 's csak jóval alább bátorkodik pezsgő hullámaival kibuvni a' napvilágra. Illyesek' látásán elbámul a' szokatlan szem, 's akaratlan' is megállapodik a' vándor, csodálja a' vizbolt alatt legelő kecskéket, 's faleveleket gondtalanul szedő leánykákat.

Meg kell jegyezmem, hogy az egyes családokban elkülönözve élő lakosok egerfa' leveleivel 's vékony ágaival tengetik lovaikat, szarvas-marhájikat pedig kőrös 's egyéb ott termő fákéival. Mint Muraközben eper - (Morus) ugy itt a' kőrösfák mellett állanak lajtorják. A' szegény hegyi lakos mit sem tud a' kövér lóher rétről, vagy térdig érő hizott főről, hanem hosszadalmas telére silány ormokon jégpatkóval ellátva kaszálja a' gyéren termő rövid füvet; nyáran falevelekkel tengeti marháját; 's a' zöld kolompérlevél izletes abrak. Hát a' földmivelés! A' saeva paupertas többet tesz itt pohánkájáért, mint dús Magyarországnak tétetik a' buzáért. Valóban illy takarékoság, illy szorgalom mellett Carinthiának valamennyi lakosa Magyarországnak husz négyszegű mértföldnyi boldogabb téréen élélhetne.

Minél közelebb jövénk utunk' czéljához, annál erősen dobogott vágy - 's örömteljes kebelünk. Várakozásunk az egyre, a' legnagyobbra, függesztve, feledteté velünk a' minket befogadó tündér vidék' nagyszerű bájait. Balra a' havas Tyrolisnak bérchezatárai; jobbra — Salzburg felé — az örökös jéggel dermedő Cirknitz 's egyéb hegyek' gerinczei állának őrt; mélyen éjszakra a' raurisi 's pasterzi hóporzott hegyormok zárak a' láthatárt.

A' havasokról lengedező szellő jobban ruháinkba burkózní kényszeríte bennünket. Örömmel, 's mégis nem tudom mi, feszült érzéssel haladánk, emelkedve lévén figyelmünk, ha a' szerencse kedvez — mint hallók — a' majd-majd kitünendő Glockner' csucsára. Elérkezék a' pillanat; 's milly meglepetés! A' lég' oceánjától körül lebegett ősz fejét felhőtlen' kegyeskedék látogatójnak mutatni a' nagy hegy. — Álmélatba merülve állánk egy ideig, de nem soká; mert a' hanyatló nap bucsulángjaival biborzá még csak a' hegyek' csucsait; 's éjjelre messze kelle haladnunk.

Vigan 's azon megnyugodva, hogy ha bár holnap felhők miatt a' hegy' csucsát nem látnók is ¹, magunkat e' részben

¹ Hallottuk másoktól, hogy sok, messze földről jött utas tizennégy napi várakozás után is Heiligenblutból ugy tért

kárpótlottaknak mondhatjuk, folytattuk utunkat; 's esti szürkületben egy hosszú órát kapaszkodósan haladva, végre sötétben Heiligenblutha, az austriai birodalom' legmagasabban fekvő falujába¹ érünk.

Magas állásomat tudván, 's mégis más magasb, 's az éji homályban csak borzasztóbbnak tetsző hegyektől, 's csupa hegyektől környezve lévén, 's a' hérczek' hasadécai közt a' mélységben zuhogó vizek' dörgéseinél egyebet nem hallván: meg kell vallanom, hogy igenis idegennek érzém magamat, 's a' tájt szépnek éppen nem találhatám. De megmásítám ítéletemet, midőn az eltűnt éj után a' szép nap újra földerült.

Míg egyszerü vacsoránk elkészült, a' vendégfogadás' szobájában álló idegenek' könyvét nézegetém. Igen érdekes ez, és mulatságos. Sok, távol ország' szülöttének, sok nagy rangu 's tudományu férfinak saját kezével irt neve találtatik itt. Illyesek: Salm herczeg; a' mostani gurki püspök, ki egyebek közt ezt is irta bele: Magnus Dominus in montibus suis excelsis; Dr. Schwägrichen; a' most élő fűvészek' veteranusa Dr. Hoppe, ki harminczhat év óta csaknem minden esztendőben meglátogatja e' hegyet, 's a' lakosok előtt, der Alte vom Berg' név alatt isméretes, ki az idén is két hónapi itt tartózkodása után ide érkezünknel csak egy nappal előbb ment volt el; több más Rigából, Angliából, Scotiából, Francia- 's Németország' különbféle vidékeiről. Honunkból kívülünk, 's a' haddan ide utazott két Apponyi grófon kívül talán senki sem volt még e' helyen; 's azért a' sok német, francia, olasz 's angol irás közzé, nem a' könyv' tartalma' tarkításáért, hanem hazám 's nyelvem iránti becsérzetből, legelső, 's egyedül én irék két sort magyarul belé², minek látásán a' magyar hazafi, ha valaha ide jön, bizonyosan meg fog örülni; valamint reám nézve is illyes minél örvendetesebb semmi sem lehetett volna. Rövid vacsora után ágyba sieténk a' jövő nap' fáradságához ereinket megújítandók.

Heiligenblutról ismértetésül e' következőket. Áll e' helység szép nagy kőtemplomból, 's vagy tiz faházból. Sz.

vissza, hogy a' hegyet csak a' vendégházban függő rajzolatban látta.

¹ Mint a' Fillértárban (1835. 27dik szám) mondatik, 790 öllel fekszik fölebb a' tenger' színénél.

² Roszala ezt valaki a' társaságból, mondván: azt fogják májd gondolni, hogy más nyelvet nem tudtam. De az Angol, Francia, Olasz, vagy Német törődik-e vele ha e' könyvbe irt szavainál fogva felőle azt teszem föl, hogy honi nyelvén kívül más nemzetéét nem értette?

Briceiusról mondják, hogy Byzantiumból üldöztetve Krisztus' vérével eddig szaladt, 's itt elveszett; innét a' helység' neve, 's az ide szarándokoskodók' bucsujárásának kezdete. Tagadni nem lehet, hogy az emberi szívet mélyen ismérte, ki illy zordon 's nehezen hozzá férhető helyeket jelelt ki mint olyanokat, hol az ég' malasztjai bővebben áradnak az élő hittel odáig buzgólkodók' lelkeibe. Hogy hajdan nagyobb lehetett, bizonyítják: a' nagy templom (mert tiz, husz házért csak nem építenek olyan egyházat, melly mintegy ezer embert befogadni képes), 's a' kormánytól Salzburg' havasain Német- 's Olaszország' kereskedését öszvekapcsolandó ut' keresése végett küldött báró Dedovich által itt a' közeletben föltafált romai ut' nyomai. Mit nem tett ezen apró emberekből állott² óriási nemzet mindenütt! Az utókor csak megtartani sem tudta azt, mit ez létre hozott.

Heiligenblut' lakosait a' természet azon szükségekhez képest, mellyekkel küzdeniök kell, nagy testi erővel áldotta meg. Láttam egy leányt olly kosár füvet fél órányira föl a' hegynek vinni, millyet hason koru legizmosb paraszt hajdonainak rónán sem bírnának annyira czepelni. Csak edzett izmaik képesítik az itt szülőtteket az iszonyu járás-menésre; — apró fi 's leány gyermekek mennek naponként jó, rossz időben három 's több órány magasságra föl, a' hegységben kalandozó kecskéjiket öszvekeresni, 's éjjelre, fejés végett, lehajtani; — a' senyaru 's hálátlan földmívelésre — herculesi ököl alig csikarhat véres verítékkal nem szántott, mert szántani nem lehet, hanem kapált földjéből egy szem után ötöt; — a' szelidebbég-hajlathoz szokottnak minden megfogásán tuli nyolcz hónapos tél' zordonságainak eltűrésére; 's ezerféle viszontagságoknak, mellyek alatt az itt nem született elkerülhetlenül leroskad, kiállására. — — Erkölceik, mint papjoktól hallám, romlatlan egyszerűek; nem értik a' mesterséget: hogyan kell az utasokat módosan kizsebelni; a' levegőt, napvilágot és vizet még ingyen adják; holott a' sűrűen látogatott Helvéczia' idyll-völgyeiben, midőn egy forint áru holmiért a' vendégen egy aranyot vesznek, nemde ugy látszik, mintha rovásul az említett cikelyeket is megfizettetnék?

Természetes, hogy a' világnak ezen félre eső zugában nincs meg a' kényelem, ha pénzedet tenyereden hordod is, mellyhez városban szoktál: de megvan a' pürkölt zsiros bürge-

¹ Plerisque hominibus Gallis prae magnitudine corporum suorum brevitás nostra contentui est. Caesar de Bello Gall. Lib. II. c. 30.

hushoz, vagy havasi írásvajhoz a' legjobb fűszer, az éles le-
vegő okozta, irigylésre méltó étvágy; megvan a' gerendákból
rakott házban, ha magaddal más ágyneműt nem viszesz, tiszta
lepedővel terített szalmához a' napesti fáradság hozta édes
álmom. *Secura quies, mollesque sub arbore somni non absunt.*
Bátorság -, tisztaság - 's egyszerű életnél illy helytt mit ki-
vánhatni egyebet?

Augustus' 19én reggeli hetedfél órakor kilencz személy-
ből álló társaságunk, mellyhez még két prágai tanuló is csat-
lakozott, négy utmutató 's eledelt vivő ottani lakos' kalauzo-
lása mellett föl a' hegynek utnak indula. Lovat háromnál
többet nem kaphatánk; azért három személyen kívül a' többi-
nek gyalogolnia kellett. Ha valaki tehát jövődében, kivált
többed magával, ide jönni szándékozik, hogy végtelen fárad-
ságtól magát megkímélje, tanácsoltatik neki: küldjön valami
módon érkezze felől az ottani lelkészhez, vagy vendégfogadás-
hoz előre tudósítást. hogy számára a' Tauern hegyeken szerte
legelő lovak megrendeltethessenek. A' férfiaknak ekkép lega-
lább annyi könnyebbülésök leend, mennyit illy vidékben vár-
hatni. A' dámák' ebbeli kényelméről, noha ezek is már szá-
mosan jöttek' eddig, — nevezetesen a' mult évben Goess, és
most Ó Excellentiája Pálffy grófnék — még senki sem gondos-
kodott. Ha majd e' tájék, mint megérdemli, dús hölgyektől is
olly sűrűen fog látogattni, mint a' Chamouny völgy: akkor
bizonyára asszonyások' számára is fognak nyergek szereztetni.

Menénk tehát, 's pedig bajjal menénk; mert a' természet
örökös hóval, jéggel, csaknem megmászhatlan sziklával, 's
egyéb akadályokkal nehezíti rejtett szépségeihez az utat; el-
rezzenti keblétől a' lágy kényelmest: de dúsán is jutalmazza
azután a' veritékesen hozzá küzködőt. És valóban a' legké-
nyesb, 's mindent hamar megunó szem is a' természet' leirhat-
lan pompáján itt hosszú ideig kéjelgve mulathatna, akár az
első rangu vizeséseket, akár a' tarka virányokat, akár az or-
mokat ellepő vörösfenyők' komor zöldét, akár a' völgyekben
's homályos erdők' szélein elszórt havasi viskókat, akár a' tá-
volban külön alakokat ábrázoló sziklákat tekintgetné. A' min-
den lépti változékonyság, a' meglepő képletek, havasok,
szirtfalak, hegycucok varázs ingerrel hatván az érzetre, el-
lenállhatlanul szemet 's szívet ragadnak.

Utunkban embereket láttunk, kik a' főlebb említett mód
szerint réműletes mélységekbe nyuló hegypárhányokon kaszál-
tak. Mosolyognak ezek, mikor hallják, hogy messze vidékről
a' hegyet jönnek nézni, holott ők semmi különöst nem látnak

rajta; 's a' minden nap látottat 's más, apróhbaktól környezettől föl sem veszik. Épen mint mikor a' világszerte terjedt hírű nagy embert a' külföldiek jönnek bámulni; saját honfíjai pedig önközepettök nem látják; vagy az irigyek és szűkéblük közeletben hatásainak ellent állanak, 's dicsősége' fényét sugárzani selejtes önzéssel nem engedik: de bár aprók állják utját, főlebb van ő egész fejjel; 's arczájának tündér ragyogása szétárad a' hazán, 's világát csak az előítéletek' hályogával megvert vakok nem látják; vagy a' régi szokás' poshadtt odujához szokott pisla szemek, mivel nem türhetik, látni sem akarják.

Nékem uti társaimnál egy örömmel több jutott. A' természettudománybeli ismeretek minden táj' éldeletét hosszabítják ugyan, de az illy helyekét kétszeresen nevelik; illy helyeken kétszeresen jutalmazók 's boldogítók azok. — Fűvészi szomjamat már honból indultamkor itt reménylém csillapíthatni, 's nem hasztalanul; mert e' hegy' Florája kimeríthetlen bőségű. Itt igazán betű szerinti értelemben használván Berzsenyink' tanácsát, minden órámnak leszakasztám virágait; mert szembe ötlő minden ritkább növénynek, ha másként hozzá férheték, irgalom nélkül táskámba kellett vándorolnia. Azonban illyenkor a' társaság reám egyesre nem ügyelvén, folytatá utját, 's nekem kettőztetett lépésekbe került azt ismét elérni. Egyszer némi meredekségen valamit sárgállani látván, (hegyi cziklász D., *Geum montanum* Lin. volt) míg oda fölmásztam: a' többiek annyira mentek, hogy őket, mi a' vidék' sok oldaluságánál könnyen megtörténhetett, szemeim elől elveszfék; ekkor az eltévedéstől méltán, valóban igen megijedtem; nyakra főre tehát egy még magasabb dombra mászék; honnan társaimat csakugyan, de messze, 's ellen irányban megláttam. Cseren, bokron keresztül ugrándozván — a' görnyefák' (Krummholz) tanyáján még nem valánk fölül — mód nélkül fáradtan juték ismét az igazi ösvényre.

E' magasságban szembe ötlő volt előttem: mikép némelly növények itt, az örökös hó' közeletében, olly szépen tenyésznek, mint Vas vármegye' sikságain. Illyenek például a' földi, 's gyepű bodza (*Sambucus ebulus*, et *nigra* Lin.), lánacsás bogács (*Cardus lanceolatus* Lin.), bolondító csalmatok (*Hyoscyamus niger* Lin.), mérges adáz (*Aethusa Cynapium* Lin.), réti szironták (*Ranunculus acris* Lin.), és egyebek: Honnét lehet az, hogy némelly plánták mindeu nemű földdel 's éghajlattal megelégesznek; holott mások, 's pedig épen a' hegyiek, olly kényesek, 's ha szabad illy kifejezés, olly anyásak, hogy

csak szülő földükön teremnek; fűvész kertben pedig, mintha honvágy sanyarítaná őket, legnagyobb ápolás mellett is alig tengenek?

Legyen szabad a' most divatra kapó hasonszenv' tekintéből még egy kérdést tennem. Nálunk t. i. töméntelen sokasághan réteket 's erdőket ellep a' szemvidító szálkacsék *D.* (*Euphrasia officinalis* Lin.); itt is a' hegy' aljától egész' a' hóvonalig ezen növényt mindenhol buján láttam virítani. Homoeopaticusoktól sokat hallottam e' fünek a' szemnyavalyákban csoda erejéről. ¹ Kérem most, minden sértő száudék nélkül: hounét van, hogy csak egyetlenegy illy szál fűvecske míg a' világ világ lesz, minden orvosnak haszonra — decilionként — elég gyógyszerrel szolgáltatni képes, hounét van mondom, hogy az ur isten illy sok Euphrasiat hagy minden esztendőben teremni, ha egyébiránt igaz az, hogy *Deus in necessariis non deficit, in superfluis non abundat?* —

Meghaladók már azon tájékat is, hol a' *Rhododendron hirsutum* Lin., *Aster alpinus* Lin., *Erigeron alpinus* Lin., *Gentiana Amarella* Lin., *Valeriana montana, et saxatilis* Lin., *Saxifraga Aizoides* Lin., *Aizoon Murr., aspera* Lin., *Dianthus silvestris* Wulf., *Linaria alpina* Dec., *Euphrasia salisburgensis* Funk., *Tozzia alpina* Lin., *Carduus defloratus* Lin., *Cirsium spinosissimum* Scop., *Hieracium glanduliferum* Hoppe., *Leontodon dubius* Rbch., *Juncus Jacquini* Lin., *Geracium aureum* Rbch., *Arnica montana* Lin., *Acinos alpinus* Mönch., *Achillea atrafa, et Clavennae* Lin., *Veronica bellidioides* Lin., *Asterocephalus suaueolens* Desf., *Geranium macrorrhizon* Lin., *Phyteuma fistulosum* Rbch., *Oxytropis campestris* Dec., *Sempervivum arachnoideum* Lin., 's egyebek teremnek. Némelly helytt hihetetlen ros, szük utakon, hol a' rövid, sima fütől amugy is sikos talp a' csuszamós csillámfüvényben, vagy elporhadt köveken ha megsikamlik, nincs ki az embert a' szörnyü haláltól megmentse, lassanként főlebb 's főlebb haladánk. Néma magányunkat hatalmason eleveníték a' hegyek' csörgetegei (*Tauernbäche*), mellyek mormolva habzó esésekben a' völgyekbe szakadván, beomlott sziklák közt el-elveszének, hogy alább valamelly szirtfalból nagyobb erővel ujra kizuduljanak.

¹ Azon példányt, mellynek egyetlenegy cseppjéből készült gyógyszerrel Wagner József ur a' savoyi lovasezred' orvososa Sz. Gothárdon Vas vármegyében annyi vakokat mondatik gyógyítottak, a' szombathelyi réten én szakasztottam. Elhiresztelt sikere fölött most is álmélkodom.

Elértünk a' hóvonalhoz; 's a' sokszor említett Müllnek létet adó jégtengert egyszerre lábainknál pillantók meg. Nem volt, kinek e' szokatlan látomány fejét 's szívet egészen el nem fogta volna.

Csodálkozva áll az ember a' teremtés' fönségében, maga alatt hagyva a' világot minden tarkaságával 's bohóságával egyetemben; 's lerázván a' sors, kor, helyzet 's divat rakta békókat szabadsága' magas érzetében feledi a' világ' gyermekeinek ezer alaku fondorkodásait, cselszövényeit, véleményesszélyeit, szenvedélyeit, előítéleteit, 's kicsinykedő hűségait; 's távol a' sirboltok' gőzétől a' tiszta légben szive' tiszta gerjedelmével ahhoz emelkedik, ki fölötte, 's minden teremtményen fölül van, a' nagyhoz; 's ismét a' természet' urától e' magányos vadonban elszórt óriási művekre visszatérvén, parányisága' érzetében tereutóje előtt porba alacsonyodik. A' világtenger rémitő iszonyaival kényteteti törékeny épületekben hánytvetetteit ájtatos fohászokra; a' magas hegyek nagyságos voltukkal ragadják a' tetőkre jutottakat imádságra.

Még vagy egy óráig utaztunk. Ritka szerencsémert leginkább itt kívánván használni, hévvel esém a' fűvészetnek. Szedtem is sok ollyast, mi itt éltemre örökké gyönyörrel fog emlékeztetni. Millyenek a' többek között e' következendők: *Artemisia mutellina* Lin., *spicata* Jacq., *Senecio carniolicus* Wild., *Carex curvula* All., *ferruginea* Sch., *rupestris* All., *capillaris* Lin., *nipra* All., *fuliginosa* St. et Hoppe., (*Carex aterima*-t Hopp. hijában kerestem) *Gentiana bavarica* Lin., *glacialis* Vill. α . flore caeruleo, β . flore albo; *Avena Scheuchzeri* All., *Festuca pumila* Vill., *Oreochloa disticha* Link., *Psilathera tenella* Link., *Koeleria subspicata* Rbch., *Campanula barbata* Lin., *linifolia* Wild., *Nigritella angustifolia* Rich., *Meum Mutellina* Gärt., *Dianthus glacialis* Hänke., *Silene acaulis* Lin., *Pumilio* Wulf., *Sedum glaucum* Kit., *Braya alpina* St. et Hoppe., *Aretia glacialis* Schleich., *ciliata* Murr., *Pedicularis rostrata* Lin., *asplenifolia* Flörke., *Alchemilla fissa* Schum., *Galium silvestre*, β . *alpestre* Gaud., *Veronica alpina* Lin., *Vignea lagopina* Wahl., *Potentilla aurea* Lin., *Aronicum glaciale* Rbch., *Polygonum viviparum* Lin., *Saxifraga moschata* Wulf., *controversa* Stnb., *Burseriana* Lin., *Trifolium badium* Schreb., *noricum* Wulf., *Dryas octopetala* Lin., *Salix nivea* Ser., *Phyteuma persicifolium* Hoppe., *globulariaefolium* Stnb., *Graphalium Leontopodium* Lin., *Phaca astragalina* Dec., *Saussurea alpina* Dec. 's több más efféle.

Ki fűvészes, az tudja, hogy egy sétára ez nem kis gyűjtemény; az pedig magában értetik, hogy ennyiféle fűvek nem találhatnak egy egymás mellett, mintha vetve volnának; hanem hogy azok' megszerzése végett igenis szükséges az uttól jobbra, balra eltérni, dombokra mászni, völgyekbe ereszkedni, szóval: fáradni. Azért a' gyönyözt, mellyben más nem fűvészek fölött részesültem, azoktól nem érzett kettős tikkadtsággal meg is kelle fizetnem.

Azon nyakszegő merény, hogy magára a' Glockner' csúcsára menjünk, szándékunkban nem feküdt: de hogy annak közveteilen lábához érjünk, leszállánk az örökös jégre. — Itt *Käz*nek, máshol *Gletscher*nek híják. —

Mint a' zajló tengernek hideg éjszak' lehelletétől dermedt hullámai, úgy áll hoporcsós fölülettel domborúságokra csucsorodó, 's völgyeletekbe süllyedő ezernyi keresztrepedéstől szaggatva a' Glockner' lábánál elterülő jégtenger; feneke hol van, csak az tudja, ki a' Kerubimokon ül, 's a' mélységeket látja. Azon rémületes hasadékokon, mellyekből a' halál tátong, czélszerű vándorbotaink' segítségével keresztül szökénk, 's tovább haladánk. Kis szédelgés, vagy csuszamlás elég valakit a' nyílt hideg sirba buktatni; hol ugyan, mint Siberia' sivatagjain a' Mammuth, századokig nem oszlik föl a' test; de a' kékelő üregben azonnal örökre leáldozik az élet' napja.

A' pasterzi jéghegyek, mellyek Y betű' alakjában a' Glockner' lábánál elterülnek, két águkat kelet 's nyugot felé mintegy három órányira nyújtják. Ezek — hihetőleg a' Glockner' görgetegeinek fajzati — lefelé mindegyre terjednek, nem lévén erdő, melly a' lerohanó hónak gátot vetne; 's ismét a' nyaratszaka fölolvadt hó a' légkörületet mindig hidegebbé tévén, hol elejénte csak hó volt, ott lassanként jég képződik; melly ha a' nyarat kiállja — 's ezt mi könnyen a' szünetlen fagy' tözsomszédságában! —: akkor a' növényzet onnét kiszoríttatik mindörökké. Igy a' hegyi erdőket gondatlanul kiirtó dédapáik' tudatlansága miatt a' késő unokák lakolnak, kik a' hatalmas természettel, bár gyéren de mégis talmányt termő minden alpalatnyi földért hijában küzdve, végre is a' völgybe nyomatnak; vagy kivándorlásra kényszeríttetnek: a' zordon éghajlat pedig zordonabbá lesz; 's a' hegyek' gyomraiban létező ásványok, míg a' világ mostani alakjában áll, haszontalanul ott hevernek. Ilyenek a' hegyes vidékek' elerdőtlenítésének következményei! Mert valamint nem tagadhatni azt, hogy rónán nagy erdők által hidegebb lesz az éghajlat, azon természetes okból: mivel a' fák'

sűrűjébe melegítő sugáiraival nem tekinthetvén le a' nap, hol sok erdő van, későbbben nyílik a' tavasz: úgy igaz az is, hogy havasokon, fenntartatván erdők által a' szelek, 's határ vetetvén a' hófuvatagoknak 's görgetegeknek, mérsékeltetik a' hideg, 's enyhül az éghajlat. Ez okból, kik illy hegyek' közéletében vagy tövében laknak, — a' Glockner, vagy a' Karpátok alatt mindegy — higyük el: hogy a' kiméletlenül pusztító fejsze teleiket évről évre csak hosszabbítandja.

A' jégtenger¹ feneke — de ki tudja, hány ölnyire! — befagyott tófenékhez hasonlíthat. Itt alatt mi a' jég' alsó rétegéből a' viz' természeti melege által fölolvad, az a' föld' párkányán, mintegy tóparton, kiárad. Ezen nedv, hozzá járulván a' nyári nap által e' nagy hegykatlanban fölolvastott, és számtalan jégsatornácskában öszveszivárgó hó- vagy esőlé ad eredetet a' Ávaros, 's egész a' Drávába szakadtáig folytatban a' tájt olly igen regényítő Möllnek, mellynek vize azért legforróbb nyárbaz is négy, legfölebb öt hévfoknyira rugtatja csak a' kényesőt. Halált iszik, ki fáradság okozta epedő szomjában nem állhat ellen az ivás' kísértetének; a' mint ez, ha ki másként is nem tudná, egy ide utazott fiatal embernek e' miatt rögtön kezdett sorvadályával, 's csakhamar reá következett elhunytával az idegenek' könyvében mindenkinek tudtára adatik.

Mi jó fél óráig e' jégen haladva, miután a' fölőkőbe burkolt Glockner' lábáig jöttünk, 's célunkat, hogy a' hegyet meglássuk, el nem értük, visszafordultunk; 's egy emelkedettebb helyre jutván, a' hegynek áltellenében nyugvás végett egy, talán a' világgal egykoru, de az évezredek' hatalmas fogától megromcsolt magas sziklafal' tövében letelepedénk. Volt is pihenésre szükségünk, miután hét óráig, majdnem mindig fölfelé, szakadatlanul kelle utaznunk; mivel a' völgyeknek irányunkba vágó öblei utunkat tekervényes fordulatokkal hosszították.

Tudva van, hogy az éhség, ha idején nem csillapíttatik, ájulásba megy által; 's illyen állapotban feküvém én, a' róna vidéki, ki reggel alig ettem valamit, mintegy fél óráig, midőn egy pohár bor egészen fölevenített: 's ezen ital maga, mert enni nem tudtam, a' visszatérésre tökéletesen képesített.

¹ Valaki a' társaságból egyik, a' többinél függőlegesebb jégrepedésbe zsinegen vasgolyót bocsátott le, a' mélységet megmérendő: de harminczkét ölnyire futván az, a' tekervényben megakadt, 's még vizet nem ért.

Itt nyngvánk — a' Iomniczi csucsnál legalább is ezer lányival fölebb — alattunk jég, fölöttünk hó, magunk a' sziklafal' védelme alatt száraz melegen, majd másfél óráig szemeinket a' Glocknerre fordítva; de ennek ősz fejét előlünk irigy köd takará; míg egyszerre, kimondhatlan örömkre, megszagatá azt a' szellő' fuvalma, 's előttünk vala teljes pompájával a' hó gyöngyfényében a' legtisztább légben uszni látszó jégtetejü, fellegütő két csucs: — Nehány percz mulva, mialatt elfogultságunk szóttan bámulókká meresztte bennünket, égtakarójaként ismét elfedé azokat a' leereszkedő fellegfátyol.

A' magasnak 's fölségesnek mély benyomását viselvén sziveinkben, elhagyók e' pusztaságot, csöndet 's vadont; és lefelé indulánk. Negyedfél óra alatt, de jól menve, füvekre csak mellékesen ügyelve, 's a' nem igen veszélyes meredekeken rövidítés végett egyenes irányt vágva, az egész társaságból legelső végzém utunkat; majd a' többiek is egymás után leérkezének, míg én növényi kincsemet, mint lehete, hamarjában papirosba illesztgetém.

Éjszaka lön, 's a' csillagos ég ezernyi báj tüzével fölvo-
nult a' hóölelte hegy fölött; 's mi a' nap' terhétől elcsigázva,
Morphaeus' ölébe dülénk, tönkre silányult életerőnket az álom'
édes mámorával uj életre derítendők.

SZENCZY Imre,
a' szombathelyi kir. gymnasiumban
tanító.